

ISSN 0002 – 3221

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН

КАБАРЛАРЫ

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БИШКЕК 2021

ilimbasma@mail.ru

**ИЗВЕСТИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

ISSN 0002–3221

Редакционно-издательская коллегия:

академик М.С. Джуматаев (главный редактор)
академик О. А. Тогусаков (зам. главного редактора)
член-корреспондент Б. М. Дженбаев (отв. секретарь)

академик А. А. Акматалиев

академик Ж. А. Акималиев

академик А. А. Борубаев

академик Ш. Ж. Жоробекова

академик К. М. Жумалиев

академик Т. К. Койчугев

академик А.А. Кутанов

академик М. М. Мамытов

академик Д. К. Кудаяров

академик А. Э Эркебаев

академик И. А. Ашимов

академик К. Ч. Кожгогулов

академик Р. З. Нургазиев

доктор филос. наук Н. К. Саралаев

доктор технич. наук Б. С. Султаналиев

Журнал основан
в 1966 г.
Выходит 4 раза
в год

Журнал зарегистрирован
в Министерстве
юстиции КР
свидетельство
№1950

Журнал
входит в
систему РИНЦ
с 2016 г.

ИЦ «Илим»
НАН КР
г. Бишкек
пр. Чуй 265а

ХИМИЯ

- Кожомбердиев Ж.А., Сулайманова А., Кенжебаев С.С., Содомбеков И.С., Киязова Н.В., Семенова Т.В.** Воздействие бессистемного выпаса в лугостепных растительных сообществах южного макросклона пастбищной системы Каркыра.....5
 Каркыра жайытындагы күнгөй бетиндеги чар жайыт системасыз мал жаюнун таасири
 Impact of unregulated grazing system on meadow-steppe plant communities of southern macroslope Karkyra valley

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

- Оморов Р.О.** Динамикалык системалардын сезгичтиги, сезбестиги жана бифуркациялары.....11
 Чувствительность, грубость и бифуркации динамических систем
 Sensitivity, roughness and bifurcations of dynamic systems

МАТЕМАТИКА

- Кенеева Д.М.** Теорема сложения вероятностей 18
 Ыктымалдуулуктарды кошуунун теоремасы
 Probability addition theorem

ИСТОРИЯ

- Кененсариев Т., Анарбекова В.Э.** Нүзүп бий тарыхый изилдөөлөрдө жана талаа материалдарында... 27
 Нусуп бий в исторических исследованиях и полевых материалах
 Nuzup biy in historical researches and field materials

- Каратаев О.** Государственное управление енисейских кыргызов: ичреки (ичреки) и өге (өге). VII–XI вв.....34
 Енисей кыргыз мамлекеттик администрациясы: ичреки (ичреки) жана өге (өге). VII–XI вв.
 State administration of the yenisei kyrgyz: ichreki (ичреки) and öge (өге). VII–XI centuries

- Арзыбаев Т.К.** Кенже-кара ырчы айткан «Семетей» эпосундагы фонографынын изилдөө тарыхы.....43
 В рассказе Кенже-кара эпосе «Семетей» истории изучение фонографа
 In the epic «Semetey» history of the study of the phonograph in the story of Kenzhe-kara

ФИЛОСОФИЯ

- Сариева К.** Чыгармачылык – жаңыны жаратуучу эмгек 51
 Творчество- это креативная работа
 Creativity is a new creative work

ФИЛОЛОГИЯ

- Абдувалиев И.** *Art* топокомпонентинин айланасында учкай сөз.....57
 Короткое слово об топокомпонента *art*
 A short word about toposcomponent *art*

- Атыгаев Б.И.** Кыргыз синтаксис илиминин жаралышы.....68
 Зарождение науки о синтаксисе в Кыргызстане
 Origin of the science of Kyrgyz syntax

Садыров М.Т. Кыргыз профессионалдык адабий сынынын калыптанышы.....	74
Становление кыргызской профессиональной литературной критики	
Formation of kyrgyz professional literary criticism	

Чжао Чжонган., Ван Жун.

Информационный подход к определению микротемы сверхфразового единства и возможности его формализации.....	82
Ашыкча фразалык биримдиктин микротемасын жана аны тариздөө мүмкүнчүлүгүн аныктоого маалыматтык мамиле	
Information approach to determining the microthem of super-phrase unity and the possibilities of its formalization	

ПЕДАГОГИКА

Азимова А.А., Жаманакова М.Б. Methods of formation for students' universal competencies in teaching professional kyrgyz language.....	93
Методика формирования универсальных компетенций студентов при обучении профессиональному кыргызскому языку	
Кесиптик кыргыз тилин окутууда студенттердин универсалдык компетенцияларын калыптандыруу ыкмалары	

Жаманакова М.Б., Азимова А. А. Кесиптик кыргыз тилин окутууда студенттердин универсалдык компетенцияларын калыптандыруу ыкмалары.....	99
Методика формирования универсальных компетенций студентов при обучении профессиональному кыргызскому языку	
Methods of formation for students' universal competencies in teaching professional kyrgyz language	

ПОЛИТОЛОГИЯ

Барпиев Ш. А. Политические аспекты пропорциональных и преференциальных избирательных систем Кыргызстана.....	106
Кыргызстандын пропорционалдык жана преференциалдык шайлоо тутумунун саясий аспектиси	
Political aspects of proportional and preferential electoral systems of Kyrgyzstan	

Жоробеков Ж. Ж., Барпиев Ш.А. Западные концепции избирательной системы.....	112
Батыш өлкөлөрдүн шайлоо концепциясы	
Western electoral concepts	

ЮБИЛЯР	118
---------------------	-----

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ	121
----------------------------------	-----

ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ	122
----------------------------------	-----

**ХИМИЯ
CHEMISTRY**

УДК. 581.5 (04)

Кожомбердиев Жыргал Алтымышевич,
Институт химии и фитотехнологии НАН КР
Сулайманова Айжамал,
КГГУ им. академика У. Асаналиева
Кенжебаев Самат Садырбекович,
Научно-исследовательский институт животноводства и пастбищ МСХиМ КР
Содомбеков Ишенбай Содомбекович,
Институт химии и фитотехнологии НАН КР
Килязова Наталья Васильевна,
Научно-исследовательский институт животноводства и пастбищ МСХиМ КР
Семенова Татьяна Владимировна,
Научно-исследовательский институт животноводства и пастбищ МСХиМ КР

Кожомбердиев Жыргал Алтымышевич,
Химия жана фитотехнология институту УИА КР
Сулайманова Айжамал,
академик У. Асаналиев атындагы КМТГУ
Кенжебаев Самат Садырбекович,
Кыргыз мал-чарба жана жайыт илим изилдөө институту
Содомбеков Ишенбай Содомбекович,
Химия жана фитотехнология институту УИА КР
Килязова Наталья Васильевна
Кыргыз мал-чарба жана жайыт илим изилдөө институту
Семенова Татьяна Владимировна
Кыргыз мал-чарба жана жайыт илим изилдөө институту

Kozhombardiev Jyrgal Altymyshevich,
Institute of Chemistry and Phytotechnology, NAS KR
Sulaimanova Aizhamal,
KGGU named after Academician U. Asanaliyev
Kenzhebaev Samat Sadyrbekovich,
Scientific Research Institute of Livestock and Pastures
Sodombekov Ishenbai Sodombekovich,
Institute of Chemistry and Phytotechnology, NAS KR
Kilyazova Natalia Vasilievna,
Scientific Research Institute of Livestock and Pastures
Semenova Tatiana Vladimirovna,
Scientific Research Institute of Livestock and Pastures

ВОЗДЕЙСТВИЕ БЕССИСТЕМНОГО ВЫПАСА В ЛУГОСТЕПНЫХ РАСТИТЕЛЬНЫХ СООБЩЕСТВАХ ЮЖНОГО МАКРОСКЛОНА ПАСТБИЩНОЙ СИСТЕМЫ КАРКЫРА

Аннотация. Выявлены виды непоедаемых и сорных растений в лугостепях, появившиеся в экстрагонных сообществах за последнее десятилетие, вследствие бессистемного выпаса и вытаптывания скотом.

Ключевые слова: ценопопуляции, лугостепи, балластные виды растений, круглогодичный выпас, возобновление, травостой.

КАРКЫРА ЖАЙЫТЫНДАГЫ КҮНГӨЙ БЕТИНДЕГИ ЧАР ЖАЙЫТ СИСТЕМАСЫЗ МАЛ ЖАЮНУН ТААСИРИ

Аннотация. Өсүмдүктөрдүн акыркы жылдары флористтик курамында өзгөрүүлөр катталды булар мал жебеген түрлөрү, чар жайыт мал жаюнун жыйынтыгында пайда болгон же жоголгон түрлөрү аныкталды.

Негизги сөздөр: флористтик курамы, чар жайыт мал жаюу, фитоценодикалык мүнөздөмөсү, антропогендик фактор, өсүмдүктөр.

IMPACT OF UNREGULATED GRAZING SYSTEM ON MEADOW-STEPPE PLANT COMMUNITIES OF SOUTHERN MACROSLONE KARKYRA VALLEY

Abstract. Non-edible and weed plant species have been identified in meadow steppes, represented of extragonous associations, over the past decades due to unsystematic grazing and trampling of livestock on the slopes.

Key words: cenopopulations, meadow steppes, ballast plant species, year-round grazing, renewal, grass stand.

Введение. Лугостепи в зональном отношении занимают межконтактное положение на границе лесолуговых и степных зон. Устойчивость лугостепных сообществ базируется на динамической основе, благодаря наличию двух экологически контрастных синузий: раннелетней мезофильно-разнотравной и позднелетней ксерофильно-степной [1]. Развитие лугостепей, помимо климатических условий, связано с остепнением лугов под влиянием бессистемной пастбы скота [2].

При ранневесеннем стравливании пастбищ, когда травостой начинает отрастать, а почва переувлажнена, происходит изменение поверхности почвенного покрова, разрушаются корневые системы под копытами животных, повреждая ткани растений, травостой после этого не восстанавливается [3].

Так, на отдельных склонах зафиксированы эрозионные процессы. За последние годы, вследствие постепенного увеличения поголовья скота, обилия атмосферных осадков, особенно в весенне-летний период, наблюдается смыв верхнего почвенного покрова под воздействием круглогодичного вытаптывания и выпаса.

Объект и методы исследований. Район исследования – ур. Каркыра расположено в северо-восточной части Прииссыкулья и ограничивается координатами: между $75^{\circ} 45'$ и $80^{\circ} 12'$ восточной долготы, и $43^{\circ} 00'$ и $40^{\circ} 18'$ северной широты (рис.1). Административно ур. Каркыра относится к Тюпскому и Аксуйскому районам Иссык-Кульской области Кыргызской Республики.

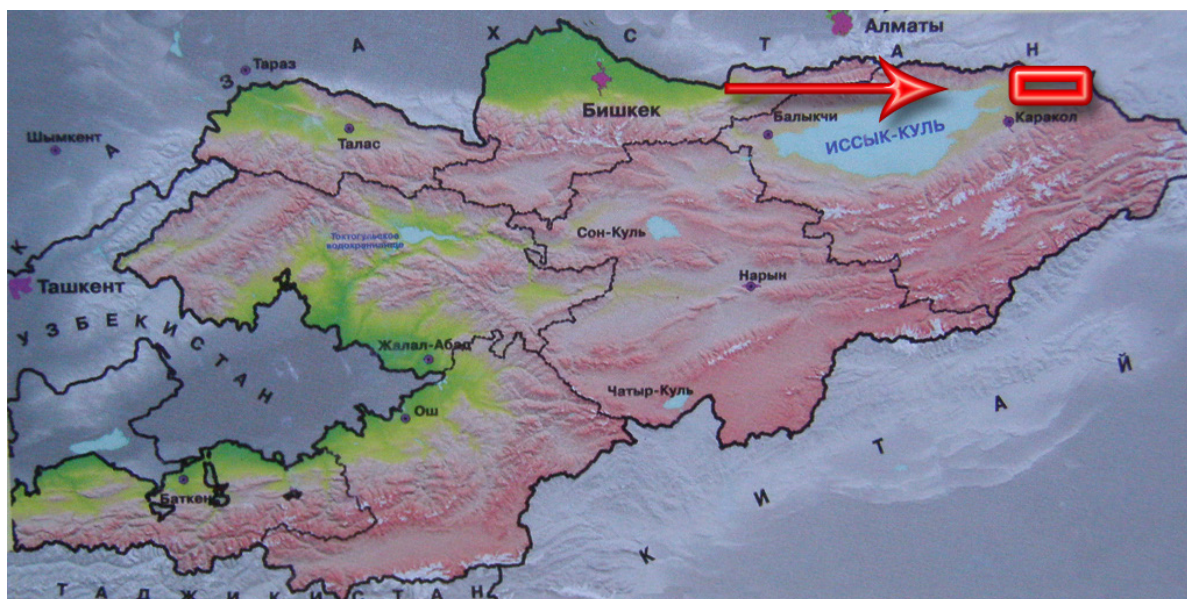

Рис. 1. Географическое положение урочища Каркыра

При рекогносцировке нами рассматривались лугостепи южных склонов Кунгей Ала-Тоо в окрестностях бывшей третьей фермы Сан-Таш, подвергающиеся бессистемному выпасу в следующих ценопопуляциях сообществ: полынно-ирисово-подмаренниковых (*Gallium boreale*+*Iris brivittuba*+*Artemisia dracunculus*) и полынно-типчаковых (*Festuca valesiaca*+*Artemisia dracunculus*). При определении флористического состава гербарных образцов использованы литературные источники: «Флора Киргизской ССР»[4], «Сосудистые растения России и сопредельных государств в пределах бывшего СССР» по С.К. Черепанову[4]. Обилие видов определялось по шкале Друде, проективное покрытие и ярусность – по данным Б.А. Быкова [5].

Цель исследований – идентифицировать замещение видового состава растений при формировании новых ценопопуляций сообществ, под воздействием круглогодичного выпаса за последнее десятилетие в лугостепных сообществах ур. Каркыра.

Результаты исследований. В лугостепях Восточного Прииссыккуля в ур.Каркыра, как индикатор чрезмерного выпаса, представлен из эстрагоновых сообществ (*Artemisia dracunculus*) разреженным

травостоем. В отдельных местах сильно выражены тропы от вытаптывания скотом, что может привести к образованию эрозионных оврагов в зависимости от крутизны склонов и атмосферных осадков. По склонам они поднимаются до лесолуговых и субальпийских поясов южного макросклона Кунгей Ала-Тоо. При исследовании нами изучены сообщества полынно-ирисово-подмаренниковые (*Gallium boreale*+*Iris brivittuba*+*Artemisia dracunculus*) и полынно-типчаковые (*Festuca valesiaca*+*Artemisia dracunculus*).

Как видно из таблицы 1, многие виды растений являются непоедаемыми. В ценопопуляции *Artemisia dracunculus*+*Festuca valesiaca* нами выявлено 12-видов. Проективное покрытие надземной фитомассы составляет 50–60%. *Artemisia dracunculus* в травостое занимает более 70%. По высотному сложению в первом ярусе в пределах 90–120 см выявлены: *Artemisia dracunculus*; *Aconitum leucostomum* и *Veratrum lobelianum*. Второй ярус 40–85 см сложен из *Nepeta pannonica*; *Gallium verum*; *Salvia deserta*; *Stipa capillata* и *Silene vulgaris*. В третьем ярусе 15–45 см произрастают: *Festuca valesiaca*; *Allium platyspatum* и *Ranunculus alberti*.

Таблица 1. Виды растений в лугостепных сообществах ур. Каркыра

Виды растений	<i>Artemisia dracunculus</i> + <i>Festuca valesiaca</i> .	<i>Gallium boreale</i> + <i>Iris</i> <i>brivituba</i> + <i>Artemisia</i> <i>dracunculus</i> .	Шкала Друде	ярус
<i>Artemisia dracunculus</i>	+	+	Cop ₂	I
<i>Festuca valesiaca</i>	+	+	Sp	III
<i>Gallium boreale</i>		+	Sp	II
<i>Iris brivituba</i>		+	Sp	III
<i>Cirsium polyacanthum</i>		+	Sol	I
<i>Allium platyspatum</i>	+	+	Sol	III
<i>Aconitum leucostomum</i>	+		Sol	I
<i>Veratrum lobelianum</i>	+	+	Sol	I
<i>Ligularia thomsoni</i>		+	Sol	I
<i>Nepeta pannonica</i>	+	+	Sol	II
<i>Gallium verum</i>	+		Sol	II
<i>Tanacetum vulgare</i>		+	Sol	II
<i>Echium vulgare</i>		+	Sol	II
<i>Stipa capillata</i>	+	+	Sol	II
<i>Silene vulgaris</i>	+		Sol	II
<i>Thalictrum simplex</i>		+	Sol	II
<i>Origanum vulgare</i>		+	Sol	II
<i>Phlomis oreophilla</i>		+	Sol	II
<i>Achillea asiatica</i>	+	+	Sol	II
<i>Salvia deserta</i>	+		Sol	II
<i>Ranunculus alberti</i>	+	+	Sol	III
<i>Myosotis suaveolens</i>		+	Sol	III
<i>Dianthus superbus</i>		+	Sol	III
Примечание: знак + – выявленные виды в сообществах.				

Многие изученные виды отмечены в обоих исследуемых сообществах: *Ranunculus alberti* Regel et Schmalh.; *Achillea asiatica* Serg.; *Stipa capillata* L.; *Nepeta pannonica* L.; *Festuca valesiaca* Schleich. et Gaudin и *Veratrum lobelianum* Bernh (рис.2), что свидетельствует о межвидовой конкурентоспособности в травостое.

Рис. 3. *Artemisia dracunculus* L.

Рис. 2. *Ranunculus alberti* Regel et Schmalh.; *Achillea asiatica* Serg.; *Stipa capillata* L.; *Nepeta pannonica* L.; *Festuca valesiaca* Schleich. et Gaudin и *Veratrum lobelianum* Bernh (слева направо с верхнего ряда).

В литературных источниках отмечено, что *Artemisia dracunculus* (рис.3) является вегетативно-подвижным растением с глубоко проникающей корневой системой, образующей, в связи с партикуляцией, массу придаточных корней, способных закреплять почву [7]. Эстрагоновая лугостепь является устойчивым растительным сообществом только на период, пока действует бессистемный выпас. С прекращением его и сменной режимом использования (скашивание) эстрагоновые сообщества утрачивают устойчивость [8].

Для улучшения пастбищ оптимально проводить загонно-порционные выпасы в зависимости от численности скота [9].

Литература

1. Шарашова В. С. Устойчивость пастбищных экосистем. Устойчивость травяных экосистем к антропогенным воздействиям. //Тезисы докладов совещания. Фрунзе, 1990. – с. 75–76.
2. Большаков М.Н., Выходцев И.В. и др. Природа Киргизии. Краткая физико-географическая характеристика - Кирг. гос. издат.: Фрунзе, 1962.2. – 98 с.
3. Шарашова В.С., Землянухин Ю.М., Рубина Е.П. Биологическая продуктивность растительности эродированных склонов. Экология растений эродированных склонов: Ф., 1972. – с. 6–24.
4. Флора Кирг. ССР: Определитель растений Кирг.ССР. т. 1–11, Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1950–1965, 1950–1965 г.г.
5. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывш. СССР). Изд. «Мир и семья»: СПб., 1995. – 990 с.
6. Быков Б.А. Геоботаника – Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1957. – 382с.
7. Шарашова В.С., Рубина Е.П., Турдукулов Э.Т., Кононенко Л.А. К природе растений эродированных склонов. //Тезисы докладов VI всесоюзного совещания по вопросам изучения и освоения флоры и растительности высокогорий. Ставрополь, 1974. – с. 275–276.
8. Кудрявцева Н.В. Иссыккульский научный Центр АН Кирг.ССР. Устойчивость травяных экосистем к антропогенным воздействиям. // Тезисы докладов совещания, 29–31 мая. Ф., 1990. – с. 27–28.
9. Кенжебаев С.С., Бурканов Н.Р., Асанакунуов Б. и др. Исследование живой природы. №1. №2. Институт Биологии НАН КР. Бишкек., 2021. – с.11–15.

Из вышеотмеченного следует, что для рационального использования лугостепных пастбищных угодий и возобновления ценных кормовых видов растений необходимо проводить загонно-порционные выпасы по сезону в соответствии с численностью поголовья скота

Выводы. Таким образом, исследования показывают, что при бессистемном круглогодичном выпасе и вытаптывании скотом лугостепных угодий формировались эстрагоновые сообщества с изреженным травостоем на склонах, причем многие произрастающие виды растений являются непоедаемыми.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ INFORMATION TECHNOLOGY

УДК 62-50

Оморов Роман Оморович,
*техника илимдеринин доктору, профессор,
КР УИА корреспондент-мүчөсү*

Оморов Роман Оморович,
*доктор технических наук, профессор,
член-корреспондент Национальной академии наук
Кыргызской Республики*

Omorov Roman Omorovich,
*doctor of technical sciences, professor,
corresponding member of the National academy
of sciences of the Kyrgyz Republic*

ДИНАМИКАЛЫК СИСТЕМАЛАРДЫН СЕЗГИЧТИГИ, СЕЗБЕСТИГИ ЖАНА БИФУРКАЦИЯЛАРЫ

Аннотация. Параметрлик өзгөрүүлөрдүн кезинде системалардын сезгичтиги, сезбестиги жана бифуркациялары маселелери каралды. Сезгичтик теориясынын, робасттылык теориясынын жана сезбестик теориясынын, ошондой эле динамикалык системалардын бифуркация теориясынын өнүгүү этаптары келтирилген. Андронов-Понтрягин боюнча сезбестик түшүнүгүнө негизделген системалардын топологиялык сезбестиги теориясы менен усулунун негизги эрежелери баяндалган. Усул ар түрдүү табигаттагы динамикалык системалардын, атап айтканда, синергетикалык системалардын сезбестигин (робастуулугун) жана бифуркацияларын изилдөөгө, ошондой эле сезбестигин башкаруу аркылуу сезбес (робасттык) башкаруу системаларын синтездөөгө мүмкүндүк берет.

Негизги сөздөр: системалардын сезгичтиги, сезбестиги, робастуулугу жана бифуркациялары, Андронов-Понтрягин боюнча сезбестик түшүнүгү, ар түрдүү табигаттагы синергетикалык системалардын сезбестиги жана бифуркациялары, топологиялык сезбестиги теориясы жана усулу, максималдуу сезбес жана минималдуу сезгич системалар.

ЧУВСТВИТЕЛЬНОСТЬ, ГРУБОСТЬ И БИФУРКАЦИИ ДИНАМИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Аннотация. Рассмотрены вопросы чувствительности, грубости и бифуркаций систем при параметрических возмущениях. Приведены этапы развития теории чувствительности, теории робастности и теории грубости, а также теории бифуркаций динамических систем. Изложены основные положения теории и метода топологической грубости систем, которые основываются на концепции грубости по Андронову-Понтрягину. Метод позволяет исследовать грубость (робастность) и бифуркации динамических систем различной природы, в частности синергетических систем, а также синтезировать грубые (робастные) системы управления, посредством управления грубостью.

Ключевые слова: чувствительность, грубость и бифуркации систем, понятие грубости по Андронову-Понтрягину, грубость и бифуркации синергетических систем различной природы, теория и метод топологической грубости, системы максимальной грубости и минимальной негрубости.

SENSITIVITY, ROUGHNESS AND BIFURCATIONS OF DYNAMIC SYSTEMS

Abstract. Questions of sensitivity, roughness and bifurcation of systems at parametrical perturbations are considered. Stages of development of the theory of sensitivity, the theory of a robustness and the theory of roughness and also the theory of bifurcation of dynamic systems are given. Basic provisions of the theory and method of topological roughness of systems are stated, which based on a concept of roughness according to Andronov-Pontryagin is considered. The method allows to research roughness (robustness) and bifurcations of dynamic systems of various nature, in particular synergetic systems and also to synthesize rough (robust) control systems, through control of roughness.

Key words: sensitivity, rudeness and bifurcation of systems, the concept of roughness according to Andronov-Pontryagin, roughness and bifurcation of synergistic systems of various nature, theory and method of topological roughness, systems of maximum roughness and minimal non-roughness.

Киришме. Заманбап илимде динамикалык системалардын сезгичтик, робасттуулук жана сезбестик касиеттеринин маселелерине көбүрөөк көңүл бурулууда. Бул – эң биринчиден ар түрдүү динамикалык системалардын иштешиндеги накта жагдайлардын таасири параметрлик жана сырткы өзгөрүүлөр кезинде системалардын анализи менен синтезинин болуусунун талабы.

Системалардын сезгичтиги, робасттуулугу жана сезбестигинин салыштырма касиеттери өз ара тыгыз байланыштуу. Сез-

гичтик касиеттери, адетте, робасттуулук менен сезбестик касиеттерине карама-каршы. Ошону менен катар робасттуулук менен сезбестик бири-бирине жакын касиеттер, анткени робасттуулук кандайдыр ченелген өзгөрүүлөр учурунда каралат, ал эми сезбестик системадагы өзгөрүүлөр эң аз болгон учурда каралат.

Бул макалада тийиштүү теориялардын эрежелерине негизделген динамикалык системалардын сезгичтиги, робасттуулугу жана сезбестик маселелери каралат.

Динамикалык системалардын сезгичтик, робасттуулук, сезбестик жана бифуркациялары теорияларынын өнүгүүсүнүн негизги этаптары

Физикалык системаларга карата сезгичтик проблемасын алгач Г. Боде аныктаганы белгилүү [1]. Сезгичтиктин башка аныктамалары дагы сунушталган [2–4].

Сезгичтиктеориясынын колдонуулары өзгөчө эң биринчиден автоматтык башкаруудагы жогорку сапаттуу сезбес системаларды куруу жана пайдалануу менен байланыштуу. Модалдык сезгичтик функцияларын пайдаланып туруп, абал мейкиндигинде аз параметрлик сезгичтиктүү башкаруу сызыктык системаларын анализдөө жана синтездөө проблемасынын бир усулу 1985-жылы автордун диссертациялык эмгегинде

көрсөтүлгөн. Ошол усулдун эрежелери, атап айтканда [5, 6] макалаларда келтирилген.

Азыркы адабияттагы сезбестик жана робасттуулук түшүнүктөрүн системалардын касиеттерин сактоо иретинде аныктайт, бирок түпкүлүктө параметрлик же сырткы таасирлер кезинде аныкталган системалар жыйынтыгы жана системалардын фазалык мейкиндиги траекторияларга бөлүнгөндө сапаттык көрүнүшүн сактоо касиети иретинде сезбестиги болуп эсептелинет [7].

Илим менен техниканын ар түрдүү тармактарында жана башкаруу теориясында гана эмес, ошону менен катары экологияда,

синергетикада ж.б. системаларда бул проблемалардын маанисин көтөргөн мүдөөлөр бул системалардын накта иштөөчү кезиндеги маңыздуу касиеттерине тиешелүүлүгүнө байланыштуу. Асыресе, сезбестик проблемасынын чек арасын бул касиеттин бифуркациялар жана катастрофалар менен байланышы кеңейтет.

Тикелей башкаруу системаларына кайрылсак, робасттуулук маселелери азыркы убакытта каралып, чечилүүдө. Бул маселелерди чечүү эң алгачкы В.Л.Харитоновдун белгилүү эмгектери менен байланыштуу, аларда интервалдык полиномдор үчүн робасттуу туруктуулук маселелери чечилген [8].

Бул макалада В. Л. Харитонов интервалдык полиномдордун (же полиномдор топторунун) туруктуулугу тууралуу маселелерди чечкен

$$f(\lambda) = a_0 \lambda^n + a_1 \lambda^{n-1} + \dots + a_n,$$

мында $a_i \in [\underline{a}_i, \bar{a}_i], i = \overline{0, n}$ – интервалдык

коэффициенттер, ал эми $\underline{a}_i \leq a_i \leq \bar{a}_i, \underline{a}_i, \bar{a}_i$ – коэффициенттердин тиешелүү төмөнкү жана жогорку чек араларынын интервалдарда аныктаган коэффициенттер.

Анык жана комплекстүү полиномдордун баардык топторунун туруктуулугунун зарылдык жана жеткиликтүүлүк жагдайлары тиешелүү төрт жана сегиз (жуптук) бурчтук полиномдор аркылуу аныкталаары көрсөтүлгөн. Бул бурчтук полиномдор азыр «Харитонов полиномдору» деп аталат.

Азыркы убакытта робасттуу туруктуулук теориясында көптөгөн жаңы натыйжалар алынды, бул биринчи кезекте кырдык теоремасы жана Харитонов теоремасынын дискреттик аналогдору менен варианттары. Совет жана Орусия окумуштуулары - Я.З. Цыпкин, Б. Т. Поляк, Ю. И. Неймарк туруктуулуктун жыштык критерийлерин аныкташты, мисалы Михайлов, Найквист, Д-бөлүү [9, 10].

Автордун [11,12] макалаларында Робасттуу туруктуулуктун Алгебралык усулу деп аталган үздүксүздүк жана дискреттик

интервалдык динамикалык системалар үчүн алынган баштапкы натыйжалар берилген.

Азыркы кылымда динамикалык системалардын сезбестик маселелерине көбүрөк назар берилип жатат жана ал эң биринчиден өзүн-өзү уюштуруучу системалар менен кубулуштар-синергетика тууралуу илимине таандык интеграциялык багыттарына кызыгуучулукка байланыштуу. Ошондой эле илим үчүн хаотикалык кубулуштарды же болбосо синергетикалык системалардагы хаосту изилдөө проблемалары маңыздуу жана системалардын сезбестик проблемасы менен байланыштуу.

Классикалык маселенин коюлушун топология математиканын жаңы илим багыты иретинде калыптануусунун башталышында француз улуу математиги жана физиги А. Пуанкаре койгон [13], атап айтканда, «бифуркация» терминин алгач ирет негиздеди жана ал «экиге айрылуу» деген маңызды билдирет, башкача айтканда, динамикалык системалардын теңдемелеринин чыгарууларынан жаңы чыгаруулары бөлүнөт.

Бул иретте динамикалык системалардын «сезбестиги» системалардын топологиясынын аз козголгон кезинде фазалык мейкиндиктеги траекториялардын сапаттык көрүнүшүн, системанын теңдемелери боюнча байкоо аркылуу сактоо касиети калары аныкталат.

Азыркы терминологияда «бифуркация» кез келген системадагы параметрлердин кандайдыр өзгөрүү кезинде болгон кез келген чукул өзгөрүүсүн атоо иретинде пайдаланылат. Демек, бифуркация сезбес системалардын мейкиндиктеринин арасын бөлүп турган болот.

Сезбес системалар арасынан өтүү сезбес эмес мейкиндиктер аркылуу жүзөгө ашырылат.

Заманбап динамикалык системалар теориясында сезбестик проблемасында эки түрлүү көз караш бар: 1) Пейксотонун сезбестик түшүнүгүнө негизделгенде башкача айтканда «түзүлүштүк туруктуулук»; 2) Андронов – Понтрягинге таандык сезбестик түшүнүгүнүн негизинде, алдыңкысынан

айырмачылыгы түп нускалык жана козголгон гомеоморфизмдердин жакындыгы кажет болгондук [14–16].

Сезбестик менен бифуркация теориясындагы көптөгөн натыйжаларды А.А. Андронон жана анын мектеби алышкан [14, 15]. Макалада [14] алгач ирет Андронон-Понтрягин боюнча сезбестик түшүнүгү берилген деп эсептелинет [15].

Макалада [17] Андронон – Понтрягин боюнча сезбестик түшүнүгүнүн негизинде түрдүү табигый динамикалык системалардын, атап айтканда, синергетикалык системалардын сезбестигин жана бифуркацияларын изилдөөгө, ошондой эле башкаруу системаларын сезбестүү (робасттуу) синтездөөгө мүмкүндүк бере турган «топологиялык сезбестик усулу» негизделген [18–21].

Бул макалада «топологиялык сезбестик усулунун» негиздери берилген [21].

Усулдун негиздери

Бул макаланын чектелүү көлөмүнө байланыштуу биз топологиялык сезбестик теориясы менен усулунун кээ бир негизги эрежелерине назар салабыз, алардын негиздери төмөнкү эмгектерде каралган [7,17].

Көп өлчөмдүү n -иреттеги динамикалык система (ДС) каралат

$$\dot{z}(t) = F(z(t)), \quad (1)$$

мында $z(t) \in R^n$ – фазалык координаталардын вектору, F – n өлчөмдүк дифференциалуучу вектордук функция.

(1) Системасы кээ бир G тараптарында Андронон-Понтрягин боюнча топологиялык сезбес системасы деп аталат, эгер баштапкы система жана козголгон система G тараптын $\tilde{G}$ суб-тарабында аныкталса:

$$\dot{\tilde{z}} = F(\tilde{z}(t) + f(\tilde{z}(t))), \quad (2)$$

ε бирдей, топологиялык мааниде.

Эгер n өлчөмдүк фаза мейкиндигинде $D, \tilde{D}$ ачык тараптар болсо, (1) жана (2) системалары ε бирдей болот, эгер ошондой эле $D \subset \tilde{D} \subset \tilde{G} \subset G$:

$$\exists \varepsilon, \delta > 0:$$

$$\text{эгер } \|f(\tilde{z})\| < \delta, \quad \left| \frac{df_i(\tilde{z})}{d\tilde{z}_j} \right| < \delta, i, j = \overline{1, n},$$

$$\text{анда } \|z\| - \|\tilde{z}\| < \varepsilon,$$

$$\text{же башкача } (\tilde{D}, (2)) \stackrel{\varepsilon}{\equiv} (D, (1)), \quad (3)$$

бул жагдайда (2) жана (1) системаларынын траекториялары боюнча дагы, $\tilde{D}$ жана D тараптарынын бөлүнүүсү да ε бирдей (ε жакын траекториялар менен бирдей топологиялык түзүлүштөрү болушу керек).

Эгер (3) орундалбаса, (1) система Андронон-Понтрягин боюнча сезбес эмес система болуп эсептелинет.

Динамикалык системалардын топологиялык түзүлүшү атайын траекториялар жана атайын чекиттер, атайын сызыктар (сепаратрисалар), туюк (периодикалык) траекториялар, тартып алуучу көп түрдүүлүктөр сыяктуулар менен аныкталат.

Усулдун негизи, [7,17] эмгектерде Андроно-Понтрягин боюнча сезбестик концепциясынын негизинде «топологиялык сезбестик усулу» деп жаңы ачылган усул катары сунушталган, ал матрицалардын шарттоо сандары түрүндөгү $C \{M\}$ сезбестик өлчөмүнүн негизинде түзүлгөн – мында M матрицасы – бул фазалык мейкиндиктин атайын чекиттеринде системаны канондук диагоналдык (квазидиагоналдык) формага келтирген нормалдаштырылган матрицасы. Мында алгач кезекте δ жана ε жуптарынын карым-катнаштарындагы максималдуу сезбестиктин жана минималдуу сезбес эместиктин түшүнүктөрү негизделген.

Аныктама 1. G тараптагы (1) сезбес система топологиялык жагынан бири-бирине окшош N системалар арасындагы максималдуу сезбес деп аталат, эгер анын δ өлчөмү, (1) жана (2) системалардын жакындыгы, аларды ε – окшоштукка жеткизген учурда (барлык $\varepsilon > 0$), максималдуу болуп табылса.

Аныктама 2. G тараптагы (1) сезбес система топологиялык жагынан бири-бирине окшош N системалардын арасындагы минималдуу сезбес эмес деп аталат, эгер (1) жана (2) системалардын бирдейлигинин ε өлчөмү, бул кезде сезбестик шарты мурункудай орундалып (бардык $\delta > 0$ үчүн) минималдуу болуп табылса.

Фазалык мейкиндиктин атайын чекиттеринин тегерегинде максималдуу сезбестикке жана минималдуу сезбес эмес болгонго жеткизүү шарты төмөнкү эмгектерде далилденген мындай теорема менен айкындалат [7, 17].

Теорема 1. Гиперболалык атайын чекитке жакын динамикалык система максималдуу сезбес, ал эми гиперболалык эмес чекитке жакында минималдуу болушу үчүн мына бул болуу зарыл жана жеткиликтүү:

$$M^* = \operatorname{argmin} C \{M\},$$

мындагы M – системанын (1) A сызыктык бөлүгүн диагоналдык (квазидиагоналдык) негизге атайын чекитте келтирүү матрицасы, $C \{M\}$ – M матрицасынын шарттоо саны.

Эскертме 1. 1 жана 2-аныктамалардан, ошондой эле 1-теоремадан байкалгандай, минималдуу сезбес, ошондой эле сезбес эмес системалардын көпчүлүгү бар, алар үчүн $C \{M\} = \infty$. Мындайча айтканда, сезбес жана сезбес эмес системалардын көптүгү үздүксүздүк көптүктөрдү түзүшөт. Бул иретте A сызыктык бөлүгүндөгү матрицалардын жордандык квазидиагоналдык формасы бар системалар $C \{M\} = \infty$ бар системалар болуп табылат.

[7, 17–21] Эмгектеринде алынган «топологиялык сезбес усулу» теориялык натыйжалары синергетикалык системалардын сезбестигин башкарууга мүмкүндүк берет, тиешелүү теорема [7, 17] эмгектерде далилденген.

Топологиялык сезбестик усулу ошондой эле эмгектерде иштелип чыккан критерийлер боюнча динамикалык системалардын бифуркацияларын аныктаганга мүмкүндүк берет [7, 17 - 19]. Бул иретте усул бифуркацияларды болжоо, ошондой эле бифуркация параметрлерин башкаруу мүмкүндүктөрүн берет. Кийинки теорема автордун доктордук диссертациясында далилденген.

Теорема 2. Көп өлчөмдүү ($n > 2$) динамикалык системалардын (ДС) G тарабында параметр $q = q^*$, $q \in R^p$ өзгөргөн кезинде топологиялык түзүлүшүндө кандайдыр бир бифуркация болушу үчүн мына бул болуу зарыл жана жеткиликтүү:

– же 1), караштырылып жаткан ДС G тарабында төмөнкү теңдик бар гиперболалык эмес (сезбес эмес) атайын чекиттер (АЧ) же болбосо орбиталык-туруксуз чектүү циклдар (ЧЦ) бар

$$C\{M(q^*)\} = \min \sum_{i=1}^p C_i \{M(q)\}, \quad (5)$$

мында p - G тарабындагы АЧ же ЧЦ саны,

- же 2) ДС G тарабында шартка ылайык келген сезбес АЧ же ЛС бар

$$C\{M(q^*)\} = \infty. \quad (6)$$

Эскертме 2. Бифуркациянын түрү, биринчиден, (5) же (6) шарттардын кайсынысынын орундалганына, экинчиден, кандай атайын траекториялардын - АЧ же ЧЦ ошол шарттарды канаттандырганына байланыштуу. Мындай учурга, мисалы, симметриянын жоголгонунан пайда болгон хаотикалык термелүүлөр («кызык аттракторлор») (5) шарты АЧ канаттандырган кезде пайда болот жана (5) шарты ЧЦ канаттандырган кезде мезгилди (периодду) эки эселөө менен бифуркация иреттүүлүгү аркылуу болгон хаотикалык термелүүлөр болот.

Корутунду. Ушул макалада талкууланган «топологиялык сезбестик усулу» – кеңири класстагы жана ар түрлүү физикалык табигаттагы динамикалык системаларды сандык тартибинде сезбестигин жана бифуркацияларын изилдөө усулу. Системалардын сезбестигин жана бифуркацияларын изилдөөдөгү усулдун мүмкүндүктөрү ар түрдүү табигаттагы синергетикалык системалардын көп санын изилдөө үчүн пайдаланууга мүмкүн – Лоренц, Рёсслер, Белоусов – Жаботинский, Чуа ж.б., ошондой эле башка кеңири класстагы динамикалык системаларды изилдөө үчүн, атап айтканда, термелүү системалары менен Хопф бифуркацияларын үчүн, Хенон кайта куруу аттракторун изилдөө үчүн [7,19–21].

Адабияттар

1. Бодде Г. Теория цепей и проектирование усилителей с обратной связью. – М.: ИЛ, 1952. – 245 с.
2. J.V. Cruz, W.B. Perkins. A new approach to the sensitivity problem in multivariable feedback system design. IEEE Trans. on Automatic Control, 1964, vol. AC-9, No3, P.216-223.
3. Розенвассер Е.Н., Юсупов Р.М. Чувствительность систем автоматического управления. – М.: Энергия. 1969. – 264 с.
4. Томович Р., Вукобратович М. Общая теория чувствительности. – М.: Сов. радио, 1972. – 240 с.
5. Ушаков А.В., Оморов Р.О. Оценка потенциальной параметрической чувствительности желаемой динамической модели в задаче модального управления // Изв. вузов. Электромеханика. – 1982. – №7. – С. 800–805.
6. Ушаков А.В., Оморов Р.О. Оценка параметрической чувствительности линейных объектов управления по степени их управляемости и наблюдаемости // Изв. вузов. Электромеханика. – 1984. – № 8. – С. 53–58.
7. Оморов Р. О. Количественные меры грубости динамических систем и их приложения к системам управления: Дисс. докт. техн. наук. – Санкт-Петербург: СПб ИТМО, 1992. – 188 с.
8. Харитонов В.Л. Об асимптотической устойчивости положения равновесия семейства систем линейных дифференциальных уравнений // Дифф. уравнения. – 1978. Т.14. – №11. – С. 2086–2088.
9. Поляк Б.Т., Цыпкин Я.З. Робастная устойчивость линейных систем // Итоги науки и техники. Сер. Техническая кибернетика. Т. 32. – М.: ВИНТИ, 1991. – С. 3–31.
10. Неймарк Ю.И. Робастная устойчивость и Д-разбиения // Автоматика и телемеханика, 1992. № 7. – С. 10–18.
11. Omorov R.O. Robustness of Interval Dynamic Systems I. Robustness in Continuous Linear Interval Dynamic Systems // Journal of Computer and Systems Sciences International. 1996. Т. 34. № 3. С. 69–74.

12. *Omorov R.O.* Robustness of Interval Dynamic Systems I. Robustness of Discrete Linear Interval Dynamical Systems // *Journal of Computer and Systems Sciences International*. 1996. Т. 34. № 4. С. 1–5.
13. *Пуанкаре А.* О кривых определяемых дифференциальными уравнениями / Пер. с франц.; Под ред. А. А. Андропова. – М.; Л.: Гостехиздат, 1947. – 392 с.
14. *Андронов А.А., Понтрягин Л. С.* Грубые системы // Докл. АН СССР, 1937. – Т. 14. - №5. – С. 274–250.
15. *Аносов Д.В.* Грубые системы / Топология, обыкновенные дифференциальные уравнения, динамические системы: Сб. обзорных статей. 2. К 50-летию института (Труды МИАН СССР.Т. 169). – М.: Наука, 1985. – С. 59–93.
16. *Peixoto M.M.* On structural stability. *Ann. Math.*, 1959, vol. 69, no 1, pp. 199–222.
17. *Omorov R.O.* Maximal coarseness of dynamical systems // *Automation and Remote Control*. 1992. Т. 52. № 8 pt. 1. P. 1061–1068.
18. *Оморов Р. О.* Метод топологической грубости: Теория и приложения. I. Теория // Изв. НАН КР. – 2009. - №3. – С. 144–148.
19. *Оморов Р. О.* Синергетические системы: проблемы грубости, бифуркаций и катастроф// Наука и новые технологии. – 1997. - №2. – С. 26–36.
20. *Omorov R.O.* Topological Roughness of Synergetic Systems // *Journal of Automation and Information Sciences*. 2012. Т. 44. С. 61–70.
21. *Оморов Р.О.* Теория топологической грубости систем. – Бишкек: Илим, 2019. – 288 с.

**МАТЕМАТИКА
MATHEMATICS**

УДК 510 (022)

Кенеева Динар Момидиновна
*старший преподаватель образовательных программ направлений
«Лингвистика» и «Педагогика»,
Кыргызско – Казахский университет*

Кенеева Динар Момидиновна
*«Лингвистика» жана «Педагогика» багыттары
боюнча билим берүү программаларынын улук окутуучусу,
Кыргыз – Казак университети*

Keneeva Dinar Momidinova
*senior lecturer of educational programs in the areas of «Linguistics» and «Pedagogy»,
Kyrgyz – Kazakh University*

ТЕОРЕМА СЛОЖЕНИЯ ВЕРОЯТНОСТЕЙ

Аннотация. В настоящей статье даны решение задач и упражнений на тему «Теорема сложения вероятностей» по дисциплине Теория вероятности. Формулируются основные определения и теорема сложения вероятности, предоставляются задачи с решением и с подробным наглядным анализом. Предназначена для студентов высших и технических учебных заведений.

Ключевые слова: события, вероятность, исход, благоприятствующий исход, несовместные, совместные, единственно возможные события, теорема, сложение вероятности, решение задач.

ЫКТЫМАЛДУУЛУКТАРДЫ КОШУУНУН ТЕОРЕМАСЫ

Аннотация. Бул макалада Ыктымалдуулук теория дисциплинасы боюнча «Ыктымалдуулуктарды кошуунун теоремасы» темасында маселелерди чыгаруу жана көнүгүүлөр берилген. Макалада ыктымалдуулукту кошуу теоремасы, негизги аныктамалар жана маселелерди чыгаруунун көрсөтмөлүү чыгарылыштары берилет. Жогорку жана техникалык окуу жайлардын студенттерине сунуш кылынат.

Негизги сөздөр: окуялар, ыктымалдуулук, ишенимдүүлүк, кокустук, окуялардын шарттуу ыктымалдуулугу, теорема, ыктымалдуулуктарды кошуу, мүмкүн болбогон ыктыярдуулуктар, көз каранды окуялар.

PROBABILITY ADDITION THEOREM

Abstract. This article gives the solution of problems and exercises on the topic «The theorem of addition of probabilities» in the discipline Theory of Probability. The basic definitions and the probability addition theorem are formulated, problems with a solution and with a detailed visual analysis are provided. Designed for students of higher and technical educational institutions.

Key words: events, probability, reliability, coincidence, conditional probability of events, theorem, addition of probability, independent events, dependent events.

Многие задачи в курсе Теории вероятности решаются с помощью теоремы сложения вероятностей. Перед тем, как сформулировать теорему вероятностей остановимся на некоторых понятиях. Дадим определение какие события называются *несовместными*, *совместными* и *единственно возможными*.

Определение 1. События называются *несовместными*, если их одновременное появление в одном и том же испытании невозможно [1].

Например, в урне находится несколько белых и несколько черных шаров.

Рис. 1

Из урны извлекается один шар. Пусть **A** извлеченный шар – белый, **B** – извлеченный шар черный. При одном испытании события **A** и **B** одновременно появиться не могут, т.к. извлекается только один шар. Эти события несовместны.

Определение 2. События называются *совместными* в данном испытании, если появление одного из них не исключает появления другого в этом же испытании [1].

Например, двух урнах лежат определенное число белых и красных шаров. Извлекается один шар из первой урны и один шар из второй урны.

Рис.2

Событие **A** – шар, извлеченный из первой урны белый. Событие **B** – шар, извлеченный из второй урны красный. Появление события **A** не влияет появление в этом же испытании события **B** и наоборот. Т.е. в одном испытании возможно (но не обязательно) появление обоих этих событий.

Определение 3. Несколько событий называются *несовместными*, если они *попарно несовместны* [3].

Например, имеется мишень с тремя непересекающимися фигурами.

Рис. 3

Производится один выстрел. Возможные события: **A** – попал в первую мишень, **B** – попал во вторую мишень, **C** – попал в третью мишень. Эти события попарно несовместны, т.к. любые два из них не могут произойти в одном и том же испытании. (Нельзя в одном и том же испытании попасть сразу в две фигуры, так как они непересекающиеся).

Определение 4. События называются единственно возможными, если появление в результате испытания одного и только одного из них является достоверным событием [4].

Добавим в предыдущий пример еще одно событие: **D** – промах. Тогда в результате испытания обязательно произойдет одно из указанных событий **A**, **B**, **C** или **D**, т.е. появление в результате испытания одного из них есть событие достоверное. События **A**, **B**, **C**, **D** являются единственно возможными, других событий при произведении данного испытания представить невозможно (действительно, результат выстрела - или попал, или промахнулся, если попал, то в одну из фигур на мишени).

Суммой двух случайных событий A и B называется случайное событие $A+B$, состоящее в появлении события A или события B или события A и B одновременно [2].

Пример:

Событие A – попадание в цель при первом выстреле,
событие B – попадание в цель при втором выстреле.

Тогда событие $C = A + B$ – «попадание в цель вообще», безразлично при каком выстреле.

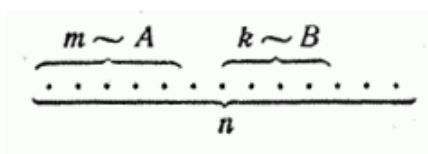
✓ Заметим, что если при определении нового события, мы употребляем союз «ИЛИ», то имеет место сумма некоторых событий.

- Теорема сложения вероятностей формулируется следующим образом.

Теорема: Вероятность суммы двух несовместимых событий равна сумме вероятностей этих событий:

$$P(A+B)=P(A)+P(B) \quad (1)$$

Докажем теорему сложения вероятностей. Пусть возможные исходы опыта сводятся к совокупности случаев, которые мы для наглядности изобразим в виде n точек:

Предположим, что из этих случаев m благоприятны событию A , а k – событию B . Тогда

$$P(A) = \frac{m}{n}; P(B) = \frac{k}{n}$$

Так как события A и B несовместимы, то нет таких случаев, которые благоприятны и A , и B вместе. Следовательно, событию $A+B$ благоприятны $m+k$ случаев и подставляя полученные выражения в формулу (1), получим тождество.

$$P(A + B) = \frac{m + k}{n} = \frac{m}{n} + \frac{k}{n} = P(A) + P(B)$$

Теорема доказана.

Обобщим теорему сложения на случай трех событий. Обозначая событие $A+B$ буквой D , и присоединяя к сумме еще одно событие C , легко доказать, что

$$P(A+B+C) = P(D+C) = P(D) + P(C) = P(A+B) + P(C) = P(A) + P(B)$$

Следовательно, методом полной индукции можно обобщить теорему сложения на произвольное число несовместных событий. Действительно, предположим, что она справедлива для n событий:

$$A_1, A_2, \dots, A_n$$

Таким образом, теорема сложения вероятностей применима к любому числу несовместных событий. Её удобнее записать в виде:

$$P\left(\sum_{i=1}^n A_i\right) = \sum_{i=1}^n P(A_i)$$

Отметим следствия, вытекающие из теоремы сложения вероятностей.

Следствие 1. Если события $A_1, A_2, \dots, A_n$ образуют полную группу несовместных событий, то сумма их вероятностей равна единице:

$$\sum_{i=1}^n P(A_i) = 1$$

Перед тем как вывести второе следствие теоремы сложения, определим понятие о «противоположных событиях».

Противоположными событиями называются два несовместных события, образующих полную группу [3].

Событие, противоположное событию A , принято обозначать $\bar{A}$.

Примеры противоположных событий.

- 1) A – попадание при выстреле, $\bar{A}$ – промах при выстреле;
- 2) B – выпадение герба при бросании монеты, $\bar{B}$ – выпадение цифры при бросании монеты;
- 3) C – безотказная работа всех элементов технической системы, $\bar{C}$ – отказ хотя бы одного элемента;
- 4) D – обнаружение не менее двух бракованных изделий в контрольной партии, $\bar{D}$ – обнаружение не более одного бракованного изделия.

Следствие 2. Сумма вероятностей противоположных событий равна единице:

$$P(A) + P(\bar{A}) = 1 \quad [3].$$

Это следствие является частным случаем следствия 1. На практике весьма часто оказывается легче вычислить вероятность противоположного события $\bar{A}$, чем вероятность прямого события A . В этих случаях вычисляют противоположное событие, а потом находят $P(A) = 1 - P(\bar{A})$.

Рассмотрим несколько примеров на применение теоремы сложения и её следствий.

Пример 1. В лотерее 1000 билетов; из них на один билет падает выигрыш 500 сом, на 100 билетов – выигрыши по 100 сом, на 50 билетов – выигрыши по 20 сом, на 100 билетов – выигрыши по 5 сом, остальные билеты невыигрышные. Кто – то покупает один билет. Найти вероятность, что он выиграет не менее 20 сом.

Решение. Рассмотрим события:

A – выиграть не менее 20 сом,

A_1 – выиграть 20 сом,

A_2 – выиграть 100 сом,

A_3 – выиграть 500 сом.

Следовательно,

$$A = A_1 + A_2 + A_3.$$

Т.к. эти события несовместны, то применяем теорему о сложении вероятностей в виде:

$$P(A) = P(A_1 + A_2 + A_3) = P(A_1) + P(A_2) + P(A_3)$$

$$P(A_1) = 0,05 \text{ – вероятность выиграть 20 сом;}$$

$$P(A_2) = 0,1 \text{ – вероятность выиграть 100 сом;}$$

$$P(A_3) = 0,001 \text{ – вероятность выиграть 500 сом;}$$

$$P(A) = P(A_1 + A_2 + A_3) = P(A_1) + P(A_2) + P(A_3) = 0,05 + 0,1 + 0,001 = 0,151.$$

Ответ: Вероятность выигрыша не менее 20 сом равна $P(A) = 0,151$.

Пример 2. Производится бомбометание по трем складам боеприпасов, причем сбрасывается одна бомба. Вероятность попадания в первый склад 0,01; во второй 0,008; в третий 0,025. При попадании в один из складов взрываются все три. Найти вероятность того, что склады будут взорваны.

Решение. Рассмотрим события:

A – взрыв складов,

A_1 – попадание в первый склад,

A_2 – попадание во второй склад,

A_3 – попадание в третий склад.

Следовательно,

$$A = A_1 + A_2 + A_3.$$

Имеем по условию задания:

$$P(A_1) = 0,01 \text{ – вероятность попадания бомбы в первый склад;}$$

$$P(A_2) = 0,008 \text{ – вероятность попадания бомбы во второй склад;}$$

$$P(A_3) = 0,025 \text{ – вероятность попадания бомбы в третий склад.}$$

Так как при сбрасывании одной бомбы события A_1, A_2, A_3 несовместны, можем пользоваться теоремой сложения вероятностей:

$$P(A) = P(A_1) + P(A_2) + P(A_3) = 0,01 + 0,008 + 0,025 = 0,043$$

Ответ: Вероятность того, что склады будут взорваны равно 0,043.

Пример 3. Круговая мишень (рис. 4) состоит из трех зон: I, II и III. Вероятность попадания в первую зону при одном выстреле 0,15, во вторую 0,23, в третью 0,17. Найти вероятность промаха.

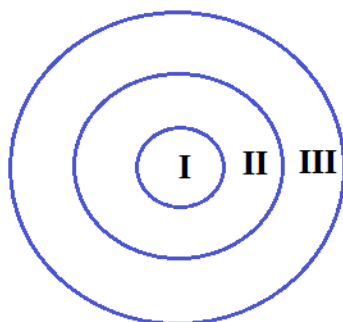

Рис. 4

Решение. Обозначим A – промах, $\bar{A}$ – попадание. Решение будем искать методом от противного. Найдем вероятность попадания в мишень. Так как, одним выстрелом не можем попасть сразу в три зоны мишени, воспользуемся теоремой сложения вероятностей для несовместимых событий:

$$\bar{A} = \bar{A}_1 + \bar{A}_2 + \bar{A}_3,$$

где $\bar{A}_1, \bar{A}_2, \bar{A}_3$ – попадание соответственно в первую, вторую и третью зоны, тогда по условию задания имеем:

$P(A_1)=0,15$ – вероятность попадания в первую зону;

$P(A_2)=0,23$ – вероятность попадания по вторую зону;

$P(A_3)=0,17$ – вероятность попадания в третью зону.

Находим вероятность попадания в цель:

$$P(\bar{A}) = P(\bar{A}_1) + P(\bar{A}_2) + P(\bar{A}_3) = 0,15 + 0,23 + 0,17 = 0,55,$$

Так как нам нужно найти вероятность промаха, воспользуемся следствием 2 – сумма противоположных событий равно 1:

$$P(A) + P(\bar{A}) = 1$$

Откуда, имеем:

$$P(A) = 1 - P(\bar{A}) = 1 - 0,55 = 0,45.$$

Ответ: Вероятность промаха равно 0,45.

Пример 4. Молодой человек рассматривает три возможности уклониться от службы в армии. Во-первых, он может поступить учиться в ВУЗ, во-вторых, он может быть освобожден от армии по состоянию здоровья, и в-третьих, он может жениться и к моменту призыва обзавестись двумя детьми. Вероятности этих событий для него равны, соответственно, 0,5, 0,2 и 0,01. Считая эти события несовместными, найти вероятность того, что молодой человек не попадет в ряды призывников.

Решение: Пусть A – молодой человек не попадет в армию. Тогда событие A_1 заключается в том, что молодой человек поступит в ВУЗ, событие A_2 – что он получит освобождение по состоянию здоровья и событие A_3 – что он женится и обзаведется двумя детьми. Так как эти события несовместны, то применяем теорему о сложении вероятностей в виде: $P(A) = P(A_1 + A_2 + A_3) = P(A_1) + P(A_2) + P(A_3)$.

По условию задания имеем:

$P(A_1)=0,5$ – вероятность, что поступит в ВУЗ;

$P(A_2)=0,2$ – вероятность, что получит отсрочку по состоянию здоровья;

$P(A_3)=0,01$ – вероятность, что женится и будет двое детей.

тогда

$$P(A) = P(A_1 + A_2 + A_3) = P(A_1) + P(A_2) + P(A_3) = 0,5 + 0,2 + 0,01 = 0,7$$

Ответ: Вероятность того, что молодой человек не попадет в ряды призывников равно 0,7.

Как уже отмечалось, теорема сложения вероятностей (1) справедлива только для несовместных событий. Если события A и B совместны, то теорема о сложении вероятностей обобщается следующим образом:

$$P(A+B) = P(A) + P(B) - P(AB) \quad (2)$$

В справедливости формулы (2) можно наглядно увидеть, рассматривая рисунок 5.

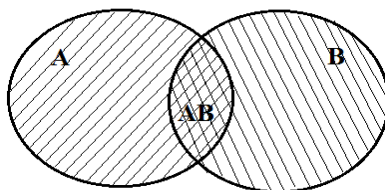

Рис. 5

Аналогично вероятность суммы трех совместных событий вычисляется по формуле:

$$P(A+B+C) = P(A) + P(B) + P(C) - P(AB) - P(AC) - P(BC) + P(ABC)$$

Справедливость этой формулы также наглядно увидеть из следующей геометрической интерпретации (рис. 6).

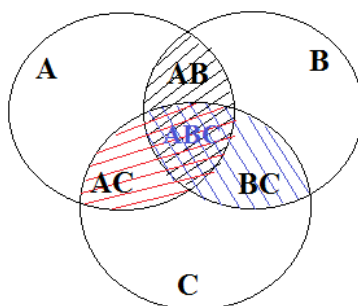

Рис. 6

Посмотрим несколько примеров на применение теоремы сложения вероятности при совместных событиях.

Пример 5. В коллективе 40 % сотрудников принадлежат к партии любителей пива, и 20 % принадлежат к партии зеленых, причем 10 % являются одновременно членами обеих этих партий. Остальные сотрудники беспартийные. Найти вероятность того, что наугад выбранный работник будет партийным.

Решение. Пусть событие A заключается в том, что случайно выбранный сотрудник принадлежит к партии любителей пива, а событие B – что сотрудник принадлежит к партии зеленых.

События A и B являются совместными. Поэтому по теореме о сложении вероятностей вероятность того, что наугад выбранный сотрудник будет партийным определится по формуле:

$$P(A+B) = P(A) + P(B) - P(AB)$$

По условию задания имеем:

$$P(A) = 0,4 \text{ – сотрудники любителей пива;}$$

$$P(B) = 0,2 \text{ – сотрудники партии зеленых;}$$

$$P(AB) = 0,1 \text{ – сотрудники партии зеленых любителей пива.}$$

Следовательно,

$$P(A+B) = P(A) + P(B) - P(AB) = 0,4 + 0,2 - 0,1 = 0,5.$$

Ответ: Вероятность того, что наугад выбранный сотрудник будет партийным $P(A+B) = 0,5$.

Пример 6. В торговом магазине два одинаковых автомата продают кофе. Вероятность того, что к концу дня в автомате закончится кофе, равна 0,4. Вероятность того, что кофе закончится в обоих автоматах, равна 0,14. Найдите вероятность того, что к концу дня кофе останется в обоих автоматах.

Решение:

Решение:

Определим события

A – кофе закончится в первом автомате,

B – кофе закончится во втором автомате,

A · B – кофе закончится в обоих автоматах,

A + B – кофе закончится хотя бы в одном автомате.

По условию задачи $P(A)=P(B)=0,4$ и $P(A \cdot B)=0,14$.

События **A** и **B** совместные, вероятность суммы двух совместных событий равна сумме вероятностей этих событий, уменьшенной на вероятность их произведения:

$$P(A + B) = P(A) + P(B) - P(A \cdot B) = 0,4 + 0,4 - 0,14 = 0,66.$$

Следовательно, вероятность противоположного события, состоящего в том, что кофе останется в обоих автоматах, равна $1 - 0,66 = 0,36$.

Ответ: 0,36

Пример 8. Два стрелка стреляют по мишени. Вероятность попадания в мишень при одном выстреле для первого стрелка равна 0,8, а для второго — 0,7. Найти вероятность того, что при одном залпе в мишень попадает только один из стрелков.

Решение:

Пусть **A** – в мишень попадает только один из стрелков,

A₁ – попадание по мишени первым стрелком,

$\bar{A}_2$ – промах по мишени вторым стрелком,

A₂ – попадание по мишени вторым стрелком,

$\bar{A}_1$ – промах по мишени первым стрелком,

По условию задания имеем:

$$P(A_1)=0,7, P(\bar{A}_1) = 1-0,7=0,3, P(A_2)=0,8, P(\bar{A}_2) = 1-0,8=0,2$$

Подставляя в формулу выше, находим вероятность того, что при одном залпе по цели попадет только одно орудие:

$$P(A) = P(A_1) \cdot P(\bar{A}_2) + P(A_2) \cdot P(\bar{A}_1) = 0,7 \cdot 0,2 + 0,8 \cdot 0,3 = 0,38$$

Пример 9. Вероятность одного попадания в цель при одном залпе из 2 орудий равна 0,38. Найти вероятность поражения цели при одном выстреле первым из орудий, если известно, что для второго из орудий эта вероятность равна 0,8?

Решение:

P(A₁) – вероятность попал первое орудие

$P(A_2)$ – вероятность попал второе орудие

По условию задания известно, что $P(A_2) = 0,8$, $P(A_1) = ?$.

Возможны, всего элементарных исходов 4.

- Первый попал; второй не попал:
- $P(A_1) \cdot (1 - P(A_2)) = P(A_1) \cdot (1 - 0,8) = P(A_1) \cdot 0,2$
- Первый попал; второй попал:
- $P(A_1) \cdot P(A_2) = P(A_1) \cdot 0,8$
- Первый не попал; второй попал:
- $(1 - P(A_1)) \cdot P(A_2) = (1 - P(A_1)) \cdot 0,8$
- Первый не попал; второй не попал:
- $(1 - P(A_1)) \cdot (1 - P(A_2)) = (1 - P(A_1)) \cdot (1 - 0,8) = (1 - P(A_1)) \cdot 0,2$

По условию задания вероятность при одном залпе из 2 орудий равно

0,38, поэтому будем учитывать те случаи, когда попал или в первом или во втором выстреле.

- Первый попал; второй не попал:
- $P(A_1) \cdot (1 - P(A_2)) = P(A_1) \cdot (1 - 0,8) = P(A_1) \cdot 0,2$
- Первый не попал; второй попал:
- $(1 - P(A_1)) \cdot P(A_2) = (1 - P(A_1)) \cdot 0,8$

Учитывая что, вероятность равна сумме их вероятностей и по условию задания равна 0,38, составим уравнение:

$$P(A_1) \cdot 0,2 + (1 - P(A_1)) \cdot 0,8 = 0,38$$

$$0,2 \cdot P(A_1) + 0,8 - 0,8 \cdot P(A_1) = 0,38$$

$$0,8 - 0,38 = 0,8 \cdot P(A_1) - 0,2 \cdot P(A_1)$$

$$0,42 = 0,6 \cdot P(A_1)$$

$$P(A_1) = 0,42 : 0,6$$

$$P(A_1) = 0,7$$

Ответ: Вероятность поражения цели при одном выстреле первым из орудий равно 0,7.

В статье даны основные определения и наглядный разбор задач на теорему сложения вероятностей с помощью рисунков. Подробный анализ теоремы сложения дает возможность студентов экономического факультета понять основу дисциплины Теория вероятностей, решать экономические задачи, построить математические модели.

Литература

1. Руководство к решению задач по Теории вероятностей и математической статистике. Гмурман В.Е. Учебное пособие. – М.: Юрайт-издат, Высшее образование, 2009.
2. Теория вероятностей и математическая статистика. Кремер Н.Ш. – М.: ЮНИТИ, 2007.
3. Руководство к решению задач по высшей математике, теории вероятностей и математической статистике. Лихолетов И.И. Мацкевич И.П.
4. Теория вероятностей и математическая статистика Геворкян П.С., Потемкин А.В., Эйсымонт И.М., М.: «Экономика». 2012.
5. Теория вероятностей и математическая статистика. Учебное пособие. Гмурман В.Е. – М.: Юрайт-издат, Высшее образование, 2009.

**ИСТОРИЯ
HISTORY**

УДК: 947(575.2):39:398

Кененсариев Ташманбет

*тарых илим. докт., профессор,
Кыргыз Республикасынын
«Манас» жана Чыңгыз Айтматов
улуттук академиясынын Манас таануу бөлүмүнүн башчысы*

Кененсариев Ташманбет

*доктор исторических наук., профессор,
зав. кафедрой манасоведения
Национальной академии имени
«Манас» и Чингиза Айтматова
Кыргызской Республики*

Kenensariiev Tashmanbet

*doctor of historical sciences., professor,
head department of Manas Studies
National Academy named after
«Manas» and Chingiz Aitmatov
the Kyrgyz Republic*

Анарбекова Венера Эркинбековна

*тарых илим.канд., доценттин м.а.
Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту (ИИМСИ)*

Анарбекова Венера Эркинбековна

*канд. истор.наук., и.о. доцента
Научно-исследовательский медико-социальный институт (НИМСИ)*

Anarbekova Venera Erkinbekovna

*cand. history of sciences,
acting associate professor research medical and social Institute (NIMSI)*

**НҮЗҮП БИЙ ТАРЫХЫЙ ИЗИЛДӨӨЛӨРДӨ ЖАНА
ТАЛАА МАТЕРИАЛДАРЫНДА**

Аннотация. Бул макалада Кокон хандыгында таасирдүү роль ойногон Нүзүп миң башынын генеалогиялык таблицасы, анын ата-бабасынын да хандыкта көрүнүктүү орунду ээлегендиги информаторлордун маалыматтарына таянуу менен кошоктордун мисалында берилет. Ошону менен катар буга чейинки изилденип келген архивдик материалдар, илимий макалаларга, илимий изилдөөлөргө дагы шилтемелер берилди. Изилдөөбүздүн өзгөчөлүгү, Нүзүп бий туулуп-өскөн Аксы жергесинин Авлетим айылындагы жердештери жана туугандарынын ушул күнгө дейре унутпай ооздон-оозго аңызга айланып, айтылып келген жоктоо ырлары, тарыхый окуялары информаторлордун өз оозунан жаздырылып, илимий айлампага киргизилгендигинде. Мындан улам кыргыз элиндеги оозеки тарыхый булактын ролу чоң экендигин дагы белгилөөгө болот. Өз алдынча жүргүзүлгөн чалгындоо

этнографиялык экспедицияда миң башынын санжыралык таблицасы дагы түзүлүп, илимий изилдөөлөр менен салыштырылды.

Негизги сөздөр: *Нузуп бий, Кокон хандыгы, кошок, салык, кокон чептери, кыргыз төбөлдөрү, Аксы өрөөнү.*

НУСУП БИЙ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ И ПОЛЕВЫХ МАТЕРИАЛАХ

Аннотация. В этой статье приведена генеалогическая таблица Нузуп бия, сыгравшего влиятельную роль в Кокандском ханстве, на примере песен-причитаний со ссылкой на данные информаторов о том, что его предок также занимал видное место в ханстве. Наряду с этим даны ссылки на ранее изученные архивные материалы, научные статьи, научные исследования. Особенность нашего исследования в том, что до сих пор из уст в уста не забываются песни и исторические события про Нузуп бия, рассказываемые его земляками и родственниками в селе Авлетим Аксыйского района, записанные и включенные в научный оборот информаторами. Следует отметить, что роль устного исторического источника в кыргызском народе велика. В самостоятельно проведенной разведывательной этнографической экспедиции также составлена генеалогическая таблица политического деятеля, сравненная с научными исследованиями.

Ключевые слова: Нузуп бий, Кокандское ханство, причитание, налог, кокандские крепости, кыргызские правители, Аксыйский регион.

NUZUP BIY IN HISTORICAL RESEARCHES AND FIELD MATERIALS

Abstract. This article presents the genealogical table of Nuzup biy, who played an influential role in the Kokand Khanate, using the example of lament songs with reference to information from informants that his ancestor also occupied a prominent place in the khanate. Along with this, links are given to previously studied archival materials, scientific articles, scientific research. The peculiarity of our research is that, until now, the songs and historical events about Nuzup biy, told by his fellow countrymen and relatives in the village of Avletim of the Aksy region, recorded and included in the scientific circulation by informants, are not forgotten by word of mouth. It should be noted that the role of the oral historical source in the Kyrgyz people is great. The independently conducted ethnographic reconnaissance expedition also compiled a genealogical table of the politician, compared with scientific research.

Key words: Nusup, Kokand Khanate, lamentations (koshok), tax, Kokand fortresses, Kyrgyz rulers, Aksy region.

Кокон хандыгы көп этностуу мамлекет болгон. Хандыктын ээлеген аймагы, калкынын курамы боюнча Түркстан чөлкөмүнүн баардык бөлүгүн камтыган. Мамлекетте жашаган элдердин өкүлдөрү хандыктын коомдук-саясий турмушуна ишмердүү аралашышкан. Ушул жагдайдан алып караганда, Нузуп бийдин Кокон хандыгына барып калышы бул кокустук эмес. Анткени,

анын Эсенбай, Эшбото, Кожомкул деген аталары Кокон хандыгында таасирдүү роль ойноп турган. Мисалы, биз 2003-жылы талаа материалдарын чогултканда Аксы районунун Авлетим айылында акын Ташбай Жоробеков бул инсандар жөнүндө генеалогиялык маалыматтарды айтып берген [9; 120–121-бб.].

Нүзүптүн атасы Эсенбай Аксы өрөөнүнө гана эмес Кокон ордосуна чейин ысымы тараган саруулардын белгилүү бийи болгон. Эсенбайдын Кокон хандыгы тарабынан атайын «датка» наамын алганы тууралуу маалыматтар али табыла элек. Бирок, эл арасында негедир «датка» аталып келгендигин танууга болбойт. Ошентип, өз мезгилинде Эсенбай бий хан ордосуна чейин таанымал кыргыз бийлеринин ичиндеги кадыр-барктуу адамдардын биринен болгон [1].

Эсенбай датканын атасы Эшбото бий, Эшбото бийдин атасы Кожомкул да жалпы Аксы элине жана Кокон хандыгына таасири тийип турган адамдар болгон. Кокон хандыгы өз аймагын кеңейтүүгө жасаган аракеттеринде жана жергиликтүү элден салык алганы келген кокон зекетчилери менен каршылашып Кожомкул баатыр бир өзбек балбаны менен жекеме-жекеге чыгып, аны эр сайышта өлтүрө сайгандыгы эл арасында айтылып жүрөт.

Кокон хандыгы менен Аксы өрөөнүндөгү жергиликтүү кыргыздардын ортосунда Орток-Бел деген жерде бир ынтымакка келүү боюнча чогулушуп, бирок Кожомкул хандыкка каршы чыгат. Өрөөндөгү элди Кокон хандыгынын талоончул саясатынан коргоо үчүн хандыкты көздөй кол курап бара жатканда Касан-Сайдын мурунку Куйбышев колхозунда (азыркы Ызар, Баймак, Кош-Алмурут жана Кош-Терек айылдары) кокондук аскерлер тарабынан туткундалып, Кожомкулдун башын кесип Коконго алып кетип, ал эми денесин ошол жерге көмүптүр [8].

«Кожомкул балбанга кошулган кошокту кичине кезимде чоң апамдан үйрөнүп алган элем...» деп 87 жаштагы Айым эне минтип айтып берген:

Элден мурун ат өлгөн,
Анан арабакеч сарт өлгөн.
Кожомкул менен Кожояр,
Суу жүрөк кокон аскерин,
Ыргыта сайып өлтүргөн [6].

Жогоруда мисал келтирилген кошоктордогу сарт аталышынын тарыхый маанисине токтолсок, XV–XVI кылымдарда отурукташкан шаар-кыштак калкын түзүп, мурун иран тилинде сүйлөп, кийин түрктөшүп кетишкен тургундарды «сарттар» деп аташкан. Кийинчерээк, XVIII кылымдарда отурукташкан өзбектерди, башка этносторду да «сарттар» [6, 476-б: 12, 32-б.] деп атап калышкан. «Сарт» термини этникалык мааниде колдонулган эмес. Ал орто кылымдардан бери эле социалдык мааниде колдонулуп, «дыйкан, кол өнөрчү, соодагер» деген түшүнүктү камтыган [11, 10-б.]. Султан Бабурдун айтымында XV–XVI кылымдарда Фергана өрөөнүнүн Маргалаң, Исфара, Хожент тарабында гана сарттар, ал эми Ош, Анжыян, Аксыкентте түрктөр жашаган. Жалпы эле элдик түшүнүктө «сарт» деп азыркы өзбектерди түшүнүшкөн. Буга ылайык жогоруда айтылган кошок ырында да информатор «сарттар» – бул өзбектер деп баса белгилеген. Өзбек эли 1924-жылкы эл каттоого чейин «сарттар» жана «өзбектер» деп эки эл катары берилип келгендигин Т. Кененсариев белгилейт.

Мындай окуядан кийин Авлетимге салына турган салыктан эл дүрбөгөн себептүү Кокон салыкчыларын бир нече жыл Авлетимге киргизбей турган. Кожомкулдун агасы Кожояр хандыктан коргонуу үчүн чеп-коргон курган экен. Өзүнчө кол курап курдурган коргонунун ар жерине мылтыкчан черик койдуртуптур. Кожояр стратег инсан болгондуктан, Кокон хандыгы кол салганда бирде ак боз, бирде кара, бирде жээрде ат минген желдеттерин ойнотконун көрүп, Кокон хандыгы «жеңе албайбыз» деп кайтып кеткен деген айтым сөз бар.

Бир нече жылдан кийин Кокон хандыгы кайрадан кол салат. Ал каптарга кум салдырып, ар бирине мылтык койдуруп койгон экен. Аны көргөн аскерлер «ок дарысы ушунча болсо, анда аскери канча, аны жеңе албайбыз го» деп экинчи жолу да кол салбаптыр. Кожояр ааламдан өткөндөн кийин баласы Мазар-Кердеги Чынар-Мазар деген бейитке койдуруп, өзү элге кайрылып

келбей, Алайга өтүп кеткен экен [8]. Бүгүнкү күнгө чейин жергиликтүү эл «Кожоярдын чеп-коргону» деп ар-ар жерде дөмпөйүп калган коргонду көрсөтүшөт.

Кыргыздардын эркиндик үчүн акыр аягына чейин салгылашууга даярдыгы, алардын эр жүрөктүүлүгү жана тайманбастыгы, уруулардын кадыр-баркы, Кокон баскынчыларынын тоноочулук кол салуусунан сактап турган. Кыргыз эли кокон хандыгынын бийлигине ырааттуулук менен баш ийген эмес. Чет өлкөлүк баскынчылардын эзүүсүнө каршы дайыма көтөрүлүп турган. Кокон төбөлдөрү элдин боштондугун ырайымсыздык менен басып, белгилүү жерлерге чептерди курган. Элдин нааразычылыгынан корккон Кокон бийлиги Ысык-Көлдө (Барскан, Коңур-Өлөң, Каракол), Чүй өрөөнүндө (Чалдыбар, Кара-Балта, Ак-Суу, Бишкек, Токмок), түштүктө (Таш-Көмүр, Кан, Дароот-Коргон, Кызыл-Коргон), Тянь-Шанда (Тогуз-Торо, Жумгал, Куртка), ж.б. жерлерде нөкөрлөр чептерди курушкан. Чептерде анчейин көп эмес черик күчү кармалган. Алардын милдети көп кырдуу болгон.

Биринчиден – чепте жергиликтүү бийлик ээлери баш калкалаган; экинчиден – аларга элдик козголоңду басып туруу милдети жүктөлгөн; үчүнчүдөн – талоончул жортуулдарды жасоо учурунда таяныч пункттары катары кызмат кылган; төртүнчүдөн – соодагерлердин, кербендердин эс алып өтүүчү жана алардын коопсуздугун камсыз кылуучу жай катары эсептелген [3, 158-б.]. Бирок, Кожояр курдурган чеп-коргон тескерисинче Кокон хандыгына каршы элди талоончул согуштан сактоо максатында курулгандыгы жогоруда айтылды. Биз изилдөөлөрдө адабияттардан бул тууралуу материалдарды таба албадык, же болсо дагы алар биздин колубузда жок болду. Ошентсе да, Кыргызстандын аймагында кыргыздардын өзүлөрүнө таандык чептер Кокон хандыгы басып алганга чейин салынган. Айрым тарыхый адабияттарда «отурукташпаган көчмөндөргө кайдан өзүнүн чеп коргондору

болсун...» деген да пикир айтылып жүрөт. Кыргыздардын нагыз өзүнө таандык чеп коргондорго Кетмен-Төбөдөгү Улук-Коргон (Кетмен-Төбө же Узун-Акмат XVIII к.); Талас өрөөнүндө Садыр-Коргон (XVIII к.) жана башкалар кирет. Кокон хандыгынын мезгилинде Талас өрөөнүндө жергиликтүү феодал Нурак Ажыбек уулунун өзүнүн чеп коргону болгон. 1843-жылы Ысык-Көлдүк манап Боронбай Жууку суусунун жогорку өңүрүндө Кызыл-Үңкүр деген чеп коргон курдурган. Пишпектин жанында манап Байтиктин коргону болгон. Ормон хан да өзүнө Санташ деген жерде Чоң-Коргон салдырган [13, 303-б.]. Кыргыздардын да, кокондуктардын да чептеринин курулуш техникасы бир типте болгон. А. Н. Бернштамдын пикири боюнча анын жол-жобосун өзбек усталарынан алышкан болуусу керек [5, 303-б.]

Тарыхый булактарда Кокон хандыгында 18ден ашуун салыктын түрлөрү болгондугу айтылат. Салыкты суу үчүн да, туз үчүн да, токойду пайдалангандыгы, ар кандай коко-тикенек жыйнагандыгы үчүн, той өткөргөндүгү үчүн, өлүк көмгөндүгү үчүн да алышкан.

Нүзүп бий Эсенбай уулу [(1798, азыркы Аксы району, Авлетим айылы –1844, Ярмазар айылы (Өзбек Респ.)) – Кокон хандыгындагы кыргыз бийлеринин ичинен биринчилерден болуп «миң башылык» даражага жеткен аскер башчы, көрүнүктүү мамлекеттик ишмер. Нүзүп бийдин саясий ишмердүүлүгүн 3 мезгилге бөлүп кароого болот: 1-мезгил – 1810–1822-жж; 2-мезгил – 1822–1842-жж; 3-мезгил – 1842–1844-жж.

1-мезгил - 1810-1822-жж. Нүзүп бийдин ишмердүүлүгүнүн башталышы. Омор хан бийлик жүргүзүп турган жылдары Кокон менен Бухаранын чек арасында жайгашкан Оро-Төбө чатагы басылбай, эки хандыктын ортосунда чыр-чатак болуп турган эле. Бухара эмиринин жардамы менен Махмуд хан төрө Оро-Төбөнү ээлеп алган болчу. Кокон мамлекетинен чек ара коопсуздугун сактоо максатында, Омор хан бул аймакты кошуп алуу аракетин жасай баштайт. 1818-

жылы хан тарабынан жиберилген аскерлер Алишер жүз башынын жетекчилиги астында (ичинде Нүзүп да болгон) Оро-Төбөгө келет. Омор хан ашыкча кан төгүүдөн баш тартып, Махмуд төрөнү «уурдоого» буйрук берет. Башчысы уурдалгандан кийин айласыздан Оро-Төбө хандыктын курамына кошулат.

2-мезгил – Нүзүп бийдин ишмердүүлүгүнүн өнүккөн мезгили (1822-42-жж.); Омор хан өлгөндөн кийин бийликке анын баласы Мадали хан келет (1822-1841-жж.). Хан ордосунда бир топ өзгөрүүлөр болот. Бир канча вазирлер, лашкер башчылар алмаштырылат. Нүзүп жүз башы болсо Сафид-Булан калаасынын коменданты болуп дайындалат. Мадали хандын башкаруу учуру Кокон мамлекетинин ички жана тышкы саясий-экономикалык абалынын жогорулоо мезгили болгон. Мамлекеттин чөлкөмү Түштүк Казакстан, Талас, Чүй, Ысык-Көл жана Теңир-Тоого жайылган. Тышкы саясатта 1832-жылы Кытай менен Кокон-Пекин келишими түзүлүп, чоң ийгилик жаратылган [14, 235-б.]. Бул тууралуу эл арасында:

Кыргыз, Кытай чек араны,

Нүсүп кантип бөлдү экен.

Кантип башы жетти экен?

Кантип барып бөлдү экен... [2, 14-б.] – деген кошок саптары сакталып калган.

Жүз башынын Аксы чөлкөмүндө жасап жаткан иштери менен кабардар болуп жүргөн хан күндөрдүн биринде Нүзүп жүз башыны Ысык-Көл боюндагы Каракол калаасын тикелөө үчүн жиберет. Калаанын айланасына чет жакалардан кыргыздар көчүрүлүп келип, жайгаштырылат. Жергиликтүү элдин кол кабыш көрсөтүүсү менен Нүзүп баштаган Кокондук аскер бөлүкчөлөрү тез аранын ичинде эле шаардын курулушун ийгиликтүү аякташат. Шаарга эң биринчи базар, мечит жана чакан дүкөндөр салынат. Натыйжада, Нүзүп Кара-Кол калаасында бир жылдан ашык убакыт жүрүп, калаанын чыңдалышына өзүнүн салымын кошот.

Белгилей кетчү нерсе, Бухара менен Кокондун ортосунда Оро-Төбө үчүн бир нече ирет кагылышуулар болуп өткөн. Тынымсыз

кайталанып туруучу согуштардан улам, ал жердин калкы чет жакаларга көчүп кете баштаган. Алсак, 1806-жылы Оро-Төбөнүн калкы 12 миңге жакын эл болсо, ал эми XIXк. 70-жылдарында 10 миңге жакын гана тургундары калган [4, 20-б.].

Демек, Мадали хандын мезгилинде Кокон хандыгы Чыгыш Түркстан аймагында гана өзүнүн үстөмдүгүн орнотууга жетишпестен, Фергана өрөөнүндөгү Бадахшан, Кожент, Жизак, Каратегин, Алай аймактарын кайрадан өз таасирине бурууга жетишет. Аталган аймактардагы маселени чечүүдө хандын буйругу менен жөнөтүлгөн Нүзүп паңсат чон роль ойнойт. Тарыхый материалдар далилдеп тургандай, Нүзүп паңсаттын жетекчилиги менен коргонуу катары салынган кокондуктардын Алай өрөөнүндөгү Кызыл-Коргон, Сары-Коргон, Дароот-Коргон, Памирдеги Таш-Коргон чептери бекемделген.

3-мезгил – 1842–1844-жж. Нүзүптүн ишмердүүлүгүнүн гүлдөө жана кризис мезгили;

Өлкөдөгү саясий кризистин натыйжасында 1840–1842-жж. бийликти өз колдоруна кыргыз бийлери алышкан. Мисалы, Нүзүп бийдин хандыктагы аталыгын айтса жетиштүү. К.Кененсариев «...ферганалык кыргыздар Кокон амирлигинин жеңилишине да, жеңилишине да, жакшылыгына да, жамандыгына да ортоктош болгон...» [12, 158-б.]. Нүзүп миңбашы баштаган делегация 1842-жылы жай айларында Таластан Шералынын үй-бүлөсү менен азыркы Аксы районун борборунан 35-40 км. алыстыкта жайгашкан Кара-Суу суусунун жээгине көчүрүп келгендиги чындык. Тарыхчы Ж. Алымбаевдин ою боюнча мунун эки себеби болушу мүмкүн: биринчиден, Аксы аймагы Нүзүптүн туулуп-өскөн жери, экинчиден аймак Жаркынайымдын төркүндөрү жашаган аймак [1]. Натыйжада, тарыхый фактыларга таянып, Жаркынайымдын Аксы өрөөнүнөн чыккан саруу кызы экендигин ырастоого болот.

Шералы хандын буйругуна ылайык Нүзүп Маргаландын акими болуп дайындалат. Маргалан Фергананын ири аймактарынан

болуп, анын ичине Кува, Риштан, Язаван, Хайдаркан, Кадамжай, Шахимардан ж.б. көп шаарлар, кыштактар кирген. Акимдин так сарайы Маргалан шаарына жакын жердеги гүлдүү бакка оролгон Ярмазар кыштагында жайгашкан.

Нүзүп Маргаланга көчүп келгенден кийин аксакалдарды чакырып, кеңешме өткөрүп, шаардын ал-акыбалы менен таанышат. Бир катар эл туруучу жайларды кыдырып, соода, дыйканчылык тармактарын өнүктүрүүгө көңүл бурат. Мындай жылуу мамилени шаар тургундары колдойт. Шаардын көчөлөрүн кеңейтип, жаңылап мечит, мазарларды курууга буйрук берет. 30-40 жыл мурун Омор хан Маргаланга аким болуп, көптөгөн курулуш иштерин баштап, аягына чыкпай калган болчу. Нүзүп болсо ушул иштерди кайрадан колго алып, жандандыра баштайт. Мулло Гариб Маргилони Нүзүптүн аткарган иштери жөнүндө мындай баяндама берет: «Омор хандын мезгилиндеги иштерди улантууга киришет. Маргаландагы Хожо Мойоз мазарынын айланасына жаңы дубал курдурууга буйрук берет. Аялы Толгонай болсо, жетим-жесир балдарга камкордук кыла баштайт. «Искендер падыша» деп аталган мазарды оңдотуп, 30–40 бала батчу жай салдырат». Мындан сырткары Толгонай Ярмазардан жетимдер үчүн 30 танап жер үлүшүн, бир тегирмен жана 2 дүкөн сатып берет. Жетим балдардын кат-сабатын ачуу максатында атайын 2 молдону акимдин буйругу менен дайындайт. Жогорудагы иштери үчүн калк арасында Толгонай «кыргыз аким айым» деген атка конгон», – деп белгилейт Мулла Гариб Маргилони. Ордоүчүнчү-ара чыр-чатактардын учурунда Нүзүптү кыргыз-кыпчак феодал төбөлдөрү Мусулманкул менен Шады датканын уюш-

турган кутумунун натыйжасында 1844-жылы өлтүрүлгөн [15, 130-б.]

Жыйынтыгында, Кокон хандыгынын коомдук турмушунда Нүзүп бийдин ата-бабалары олуттуу салым кошуп келгендиги эл оозунда, тарых барактарында жана кошок ырларында унутулбай айтылып келгендиги жогоруда баяндалды. Буга ылайык Нүзүп миң башынын чебереси Байыскан атасы Сулайманкул болушка кошкон кошогуна да:

Он эки атам хан өткөн,
Ойлонбой баары даана өткөн.
Он бир атам хан өткөн,
Омоктуу баары даана өткөн.
Жетилип атам хан өткөн,
Жеткилең баары даана өткөн.
Тогуздап атам хан өткөн,
Токтолбой баары даана өткөн.
Катарлаш атам хан өткөн,
Катары менен даана өткөн [10, 120-б.]

– деген саптарда чындыгында эле түп аталары эл керегине жараган инсандардан болгондугун кошууда.

Кожомкулдун урпактары өрөөндүн элин 1917-жылы Улуу Октябрь Социалисттик революциясына чейин сырткы душмандардан коргоп келген.

Нүзүп миң башынын Кокон мамлекетинин тарыхында ээлеген орду, кошкон салымы арбын. Анткени, Кокон хандыгынын мамлекеттүүлүгүн чындоого өзгөчө салым кошкон, хандыктагы саясий иштердин активдүү катышуучусу, калктын келечегин ойлогон инсан гана эмес, такшалган дипломат катары да кароого болот. Демек, чыгаан эр азаматтардын күчү менен элибизди Кокон амирлигинин жеми болуудан сактап турган жана кыргыз төбөлдөрүнүн хандыктагы ээлеген орду чоң болгон.

Адабияттар

1. *Алымбаев Ж.* Нүзүп бий. – Б.: Шам, 2000.
2. *Анарбекова В.Э.* Деятельность исторических личностей кыргызского народа по материалам фольклора (XIX-нач. XX вв.). // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Б., 2017.

3. *Базарбаев Ш.* Кыргыз маданиятынын өнүгүү дилектикасы. – Ош., 2001.
4. *Бейсембиев Т.К.* «Тарихи Шахрухи» как исторический источник. – Алма-Ата, 1987.
5. *Бернштам А.Н* Архитектурные памятники Киргизии. – М-Л.: 1950.
6. *Захриддин Мухаммед Бабур.* Бабур баян.//Кыргыздар. – Б.,1991.; *Наливкин В.* Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886.
7. Информатор. Атакулова Айым. – Аксы району, Авлетим айылы, 2003-ж.
8. Информатор. Жоробеков Ташбай. – Аксы району, Авлетим айылы, 2003-ж.
9. *Калбаев А.* Сулайманкул болуш. – Б., 2011.
10. *Калбаев А.* Сулайманкул болуш. – Б.:2011, 120-б.// Информатор. Ырсалы Алымкул уулу. – Аксы району, Кара-Суу айылы, 1978-ж.
11. *Кененсариев Т.* Кыргыздар жана Кокон хандыгы. – Ош, 1997.
12. *Кененсариев Т.* Кыргызстандын Орусияга каратылышы. – Б., 1997.
13. Кыргызстандын эң байыркы мезгилден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы. – Б.: «Кыргызстан» Сорос фонду, 1998.
14. Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. – Б., 2003.
15. *Урустанбеков Б.У, Чороев Т.К.* Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Фрунзе, 1990-ж.

УДК 94 (575,2) (04)

Каратаев Олжобай

*доктор ист. наук., профессор,
вед. научн. сотр. Южного отделения НАН КР*

Каратаев Олжобай

*тарых. илим. доктору., профессор,
КР УИАнын Түштүк бөлүмүнүн
жетектөөчү илимий кызматкери*

Karataev Olzhobay

*doctor of historical sciences, professor,
leading researcher of the southern branch
of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic*

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ ЕНИСЕЙСКИХ КЫРГЫЗОВ: ИЧРЕКИ (İÇREKİ) И ӨГЕ (ÖGE). VII–XI ВВ.

Аннотация. В статье впервые делаются попытки изучения государственных титулов и должностей в государственных органах енисейских кыргызов в Южной Сибири, среди них титулы **Ичреки (İçreki)** и **Өге (Öge)**. Государство енисейских кыргызов в период средневековья имело централизованные органы власти, государственно-административные управления. Бюрократия, система управления государством и названия титулов в основном совпадали с другими кочевыми государствами Центральной Азии в древности и в раннем средневековье, например хунны (сюнну), жуаньжуане (жоужань), небесные тюрки, уйгуры, кидане и др. Но, также енисейские кыргызы имели свои особенности и различия, они отражаются в названиях и функциях некоторых государственных титулов и должностей. Анализ государственных титулов, должностей и эпитетов к ним, отражают весьма сложную и развитую систему государственного управления у древних и средневековых кыргызов. Кроме того, попытка систематизации титулов отражают лексическую (языковую) основу происхождения и ареал распространения данных титулов.

Ключевые слова: *енисейские кыргызы, титулы, эпитафия, Северный Вэй, Танская династия, кок тюрки, табгач, хунны (сюнну), ранги.*

ЕНИСЕЙ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК АДМИНИСТРАЦИЯСЫ: ИЧРЕКИ (İÇREKİ) ЖАНА ӨГЕ (ÖGE). VII–XI ВВ.

Аннотация. Макалада биринчи жолу Түштүк Сибирдеги Енисей кыргыздарынын мамлекеттик наамдарын жана кызматтарын, алардын ичинде Ичреки жана Өге наамдарын изилдөө аракети көрүлгөн. Орто кылымдарда Енисей кыргыздарынын мамлекетинде борборлоштурулган өкмөт, мамлекеттик административдик башкаруу болгон. Бюрократия, башкаруу системасы жана титулдардын титулдары негизинен байыркы мезгилде жана орто кылымдын башында Борбордук Азиянын башка көчмөн мамлекеттери менен дал келген, мисалы, хунндар (сюнну), жуанжуандар (жужужандар), асмандагы түрктөр, уйгурлар, кидандар жана башкалар. Бирок, ошондой эле Енисей кыргыздарынын да өзгөчөлүктөрү жана айырмачылыктары болгон, алар кээ бир мамлекеттик наамдардын жана кызматтардын аталыштарында жана функцияларында чагылдырылган. Мамлекеттик наамдарды, пост-

торду жана аларга эпитеттерди талдоо байыркы жана орто кылымдагы кыргыздардын арасындагы мамлекеттик башкаруунун өтө татаал жана өнүккөн системасын чагылдырат. Мындан тышкары, наамдарды системалаштыруу аракети келип чыгуунун лексикалык (лингвистикалык) негизин жана бул наамдардын таралыш аймагын чагылдырат.

Негизги сөздөр: Енисей кыргыздары, титулдар, эпитафия, Түндүк Вэй, Тан династиясы, Көк түрктөр, Табгач, Хунндар (Сунну), даражалар.

STATE ADMINISTRATION OF THE YENISEI KYRGYZ: İCHREKI (İCREKI) AND ÖGE (ÖGE). VII-XI CENTURIES

Abstract. The article is the first attempt to study state titles and positions in the state of the Yenisei Kyrgyzes in Southern Siberia, among them the titles of Ichreki and Öge. The state of the Yenisei Kyrgyz in the Middle Ages had a centralized bodies of state administrative administration. The bureaucracy, the system of government and the titles of titles basically coincided with other nomadic states of Central Asia in antiquity and in the early Middle Ages, for example, the Huns (Xiongnu), Juanzhuans (Zhouuzhan), Heavenly Turks, Uighurs, Khidans, etc. But, also the Yenisei Kyrgyz had their own characteristics and differences, they are reflected in the names and functions of some state titles and positions. Analysis of state titles, positions and epithets to them, reflect a very complex and developed system of public administration among the ancient and medieval Kyrgyz. In addition, an attempt to systematize titles reflects the lexical (linguistic) basis of the origin and the area of distribution of these titles.

Key words: Yenisei Kyrgyzes, titles, epitaph, Northern Wei, Tang dynasty, Kok Türks, Tabgach, Huns (Sünnu), ranks.

Древние и средневековые кыргызы создали уникальное централизованное государство и богатую культуру в просторах Южной Сибири, Западной Монголии и в Восточном Туркестане. О государстве кыргызов и его границах, об этнониме «кыргыз» упоминаются еще III в до н.э., где кыргызы были завоеваны (203–201 гг. до н.э.) государством кочевых хунну (сюнну). О кыргызах и его государственно-политическом и административном устройстве китайские историографы довольно четко и достоверно упоминали в особенности в период Танской династии (618-907 гг.). Китайские императорские историографы описывали государственно-административное устройство и титулатуру (государственных должностей) кыргызов, по ним можно будет реконструировать иерархическую лестницу бюрократии и административную систему в государстве, в которых помимо военных входили и гражданские лица. В данных китайских

письменных источниках упоминается только штатная численность кыргызских чиновников. Конечно, они были написаны китайскими иероглифами и китайской терминологией того времени [Каратаев, 2021: 112]. По данным источников чиновники Кыргызского государства разделялись на шесть разрядов, как-то: «министры, главноначальствующие, управители, делоправители, предводители и даганы. Министров считается семь, главноначальствующих три, управителей десять. Все они заведуют войсками. Делоправителей считаются пятнадцать; предводители и даганы не имеют чинов штатного числа...» [см.: Караев, 1994: 6-7].

Кроме того, довольно четко упомянуты и описаны титулы государственных должности (в том числе эпитеты – О.К.) в кыргызских эпитафийных памятниках бассейна реки Енисея (Хакасия, Тува, Новосибирская область, Красноярский край), Западной Монголии, Таласа. По нашим последним

подсчетам и реконструкциям енисейские кыргызы начиная с VI века по 1703 г. в бюрократической системе использовали до 50 титулов, должностей и эпитетов к ним в управлении государством. В системе управления государством у кыргызов, кок тюрков, уйгур и других народов на рубежах VI–X вв. был вполне развитый для своего времени бюрократический аппарат управления страной и его владениями [Каратаев, 2021: 113]. Имелись высокие государственные должности, а административные единицы государства управлялись чиновниками, имевшими различные титулы.

Типы социальной терминологии (титулы, ранги, должности, эпитеты) тюркского общества древности и средневековья были строго дифференцированы и выполняли различные функции, обозначая место члена общества в политической структуре, административном устройстве, его воинское звание, духовный или гражданский сан [см.: Махпиров, 1997: 125]. Изучение памятников древнетюркской, в том числе древнекыргызской рунической письменности больше примыкает к источниковедению и филологии. Вместе с тем, рунические памятники дают достоверные исторические факты, которых можно сопоставить китайскими, арабграфическими письменными источниками. Филологические работы, связанные с анализом лексики, изучением семантики и установлением этимологии отдельных лексических единиц, разбором синтаксических конструкций, конкретизирующие содержание источника, имеют определенное значение при исследовании социальных аспектов древнетюркской эпохи [Тишин, 2015: 123; Каратаев, 2021: 113]. По китайским письменным источникам древние хунны имели 24, кок тюрки 28 высших государственных управленческих должностей. Туда входили гражданские и военные чины. Титул и власть не всегда соответствовали китайским сопоставительным текстам, целью которых было ориентирование китайских

дипломатических чиновников в тюркской иерархии [Жумаганбетов, 2008: 3–8; Васютин, 2016: 287–290].

Ичреки (İçreki, İçirgü) – высший государственно-административный титул древних тюрков, кыргызов, уйгуров, караханидов. Государственный титул упоминается в орхоно-енисейских памятниках, уйгурских текстах. В эпитафийных памятниках посвященных Бильге-кагану и принцу Кюл-тегину упоминаются *içreki bedizçi* – присланный императором Танской династии (618–907 гг.) специально для написания текста на китайском языке и сооружения мавзолеев принцу Кюл-тегину (731/732 гг.) и Бильге-кагану (734/735 гг.) [Каратаев, 2021: 115]. Титул обозначает «ответственное должностное лицо в каганском сарае, ставке», «управляющий делами в каганском ставке» [Clauson, 1959: 31a.; Donuk, 1988: 17]. По определению И. В. Кормушина *İçreki* – «названия придворной должности» (Кормушин, 2008: 300). Титул упоминается в эпитафийных письменных памятниках **кыргызов** на бассейне реки Енисей (Е-4. Оттук-Даш, Тува) [Орхон-Енисей текстери, 1982: 147–148; Aydın, 2011: 9]. По уточненным данным И. В. Кормушина титул фиксируется в кыргызских памятниках Е-4 (Оттук-Даш, Тува), Е-11 (Бегре, Тува), Е-37 (III памятник Тувы), Е-41 (Кемчик-Жыргак, Минусинск) [Кормушин, 2008: 300].

По определению известных в науке исследователей (Clauson G, Кормушин И.В, Drompp M.R, Pulleyblank E.G, Тишин В.В. и др.) **один из кыргызских послов** отправленных каганом к китайскому императору (Танская династия, 618–907 гг.) носил титул *İçreki*. **И-чжи-лянь-цзи (乙支連幾)** – кыргызский посол к Танскому двору в 866 г., названный в «Тан-хуэй яо» (唐會要) генералом (將軍 *цзян-цзюнь*). Видимо, здесь *içrāki* – должность [Clauson, 1972: 31; Кормушин, 1997, 127; 2008, 300–302], хотя в данном случае есть некоторые проблемы с транскрипцией [Drompp, 1999, 395–396, note 37]: 乙支連幾 *и-чжи-лянь-цзи*, пиньин.

yǐ-zhī-lián-jǐ < ПСК СК **ʔit-teiä /tei-lian-kij*’, ПСК *ʔit-tʂi-lian-ki’ [Pulleyblank, 1991: 367, 404, 190, 141] < *ičrānki, что может рассматриваться как искаженное *ičrāki [Тишин, 2018: 180–181].

В памятнике E-11 (Бегре, Тува) повествуется о высоком государственном деятеле Төр Апа Ичреки, умершего (погибшего) в шестьдесят семь лет от роду в чужбине, вероятно ранее служившего в ставке кыргызского кагана. Мемориант «был принят на воспитание (учебы) китайцами в пятнадцать лет». В девятой строке текста говорит: 9) «В мои пятнадцать лет я пошел к китайскому императору (т.е. Танскому) ради моих способностей по геройству; золото, серебро, дорогие ткани, в Табгачском государстве и людей (жену) я приобрел». 10) «Я убил семь волков. Я не убивал барсов и ланей» – повествует мемориант [Орхон-Енисей текстеры, 1982: 154–155]. Скорее всего, Төр Апа Ичреки в пятнадцать лет был приглашен на учебу и воспитание к Танскому Китаю. По традициям того времени китайцы (Танский Китай, 618–907 гг.) для детей правителей соседних кочевых др. государств выделяли квоту за обучение и воспитания в китайских учебных заведениях. Советник правителей II Восточно Тюркского каганата, выходец из племени Ашидэ - Тоньюкук (кит. Юаньшэнь) также учился философии (религии) и военной науке у китайцев.

Возможно, Төр Апа Ичреки участвовал в войне против кок тюрков (Ашина), сообщает, что «убил семь волков» т.е. небесных тюрков. Может быть, Төр Апа Ичреки возглавлял посольства и караван, так как идет речь о тканях, золото, серебро и т.д. С. Г. Кляшторный связывает содержание надписей в памятнике Бегре (Тува) событиями 842–843 гг., когда кыргызы крушили Уйгурский каганат [Кляшторный, 2006: 46]. В другой надписи на Енисее (Оттук-Таш, E-4) упоминается о высоком государственном чиновнике «Кюч кыйаган Ичреки» [Орхон-Енисей текстеры, 1982: 147]. Тюрколог И. В. Кормушин относит этот памятник к «наиболее поздней эпитафийной енисейской

рунике» [Кормушин, 2008: 42].

В «Древнетюркском словаре» [ДТС, 1969: 202]: *İçra* 1. Внутри, внутрь. 2. В служебном значении. *İçra sab* – «секретные сведения», «тайное известие»; *İçrağı* «внутренний» «служащий двора», «придворный»; *İçrak* «внутренний» – «служащий двора», «придворный»; *İçrakı* 1. Внутренний, находящийся внутри; 2. «Внутренний» – «служащий двора», «придворный» [ДТС, 1969: 202].

В древнеуйгурский период у этого слова, вполне проявляется и специфическое, явно терминологическое значение: «внутренний чин» [см.: Малов, 1952: 20], «внутренний служащий двора, придворный» [Кормушин, 2008: 300]. Например, в надписе Оттук-Даше (E-4): *Qüç qıyagan içrakı* – «я внутренний (чин) Кюч-Кыяган»; в памятнике Бегре (E-11) термин упоминается в форме: *tör ara içrakı ban* – «Я, Төр Апа Ичреки (т.е. внутренний чин) и др. По определению И. В. Кормушина это соответствует разъяснениям В. В. Радлова в словарной части его книги *içrakı* < *içra* + *ki*, в значении «какого-то чина или звания». За ним тюркологи С. Е. Малов и Х. Н. Оркун переводили словами «внутренний чин», тур. *İçdeki* букв. «внутренний» [Кормушин, 2008: 301].

İçreki, *İçirgü* (< *iç* + *re*); «секретная», «конфиденциальная информация», «политический центр». Дж. Клоссон [Clouston, 1972: 17] слово *içre* дает такое определение: «не конфиденциальный широкий взгляд, время», «секретно», «конфиденциально», «государство», «решающее сражение», «информация носящая конфиденциальность», «политический центр», «центр управления» [Şirin, 2016: 412].

По определению В.В.Тишина [Тишин, 2018:114] по поводу происхождения термина есть две заманчивые возможности сопоставить имя меморианта с персонажами китайских летописей. Прежде всего это кыргызский министр (сян 相, букв. «канцлер, регент; министр; царский советник») в период «Кыргызской великодержавия» Апа (А-бо 阿播), в 848 г. совершивший масштабный

поход на ши-вэй [Малявкин, 1974: 30, 31, 108 (прим. 109)]. Учитывая, что мемориант носил в государстве важную должность *içräki* ([Clauson, 1972: 31; Кормушин, 1997: 127; 2008: 300–302]), тут можно вспомнить кыргызского посла к Танскому двору в 866 г., названного в летописи «Тан хуэй яо» 唐会要 генералом (цзян-цзюнь 将军) И-ч жи-лянь-цзи 乙支連幾 [Drompp, 1999: 395–396 (note 37)]. При этом одно определение не противоречит другому [Тишин, 2018:114].

Должность *İçirgü* с другими государственными титулами упоминается в византийских хрониках (*χολόβρος, βουλῆα ~ βουλάν ~ βουλε ve βαγαήνου*). У дунайских болгаров титулы *içirgü; kılavuz, buyla* и *baуап* использовались в государственном управлении. К. Менгес [Menges, 1951: 96,97] византийское (греческое) слово *ἡτζιργού χολόβρος* транскрибировал в форме *içirgü / içürgü – kolovros* «внутренний лидер». Согласно, по К. Менгесу *içirgü / içürgü* находились в свите болгарского кагана, были вождями влиятельных и сильных племен. *ἡτζιργού βουλῆα ~ βουλάν ~ βουλε* «*İç Buyla*» – «Внутренняя Бойла». *İçirgü ~ içürgü ~ iç-eri-gü* [Menges, 1951: 96, 97].

Упоминаемые в греческих (византийских) хрониках титул *İçirgü ~ içürgü ~ iç-eri-gü* является параллелью титула упоминаемых в памятниках Кюл-тегина, Бильге-кагана *içreki bedizçi* [Tekin, 1987: 45; Donuk, 1988: 18]. В древнетюркский период термин *İç* – «специально», «центральный» имел сильное политическое значение. *İç Buуruk* «начальник штаба кагана». У тюрко-монгольских народов существовала дуальное деление: ак – кара (белое-черное), *iç* и *dış* (внутренний и внешний), *İç Oguz, Dış Oguz*; север-юг, восток-запад [Kafesoğlu, 1995: 259].

Как заметила Х.Усер [Üser, 2012: 259] в древнетюркских государствах использовалось секретное послание *içre sab*. В памятнике, посвященном Тоньюкуку, повествуется (34-й строка) о посланном письме Капаган-каганом Апа-Таркану (т.е.Тоньюкуку) «*içre sab*» когда он находился в походе. По определению исследователя «*içre sab*»

являлся «сообщение обозначающий государственную, военную тайну [Üser, 2012: 259].

Дж. Р. Хамильтон [Hamilton, 1998: 186] предлагает этимологию *içgerü* – «внутри сарая», *içgerülük* – «специально для каганского сарая». Предположительно, после XI в. титул *içirgü ~ içürgü ~ iç-eri-gü* теряет политический смысл (*içki beg* – «чиновник в каганском сарае»). Титул упоминаются в чагатайских текстах [Doerfer, TMEN II: 635].

По определению турецкого исследователя А Усера в орхонских надписях слова с корнями *iç* и *taş* (*içre, içreki, içik-, içgin-, içger-, taşra, taşdın, taşık-*) все они связаны с политическими и дипломатическими терминологиями. *İçraki* – «специальный», «имеющий отношение к каганскому сараю»; *içik* – «подлежать», «стать зависимым»; «присоединиться»; «найти убежище», «прятаться»; «находиться в убежище»; *içgin* – «тот же», «такой же»; *içger* – «взять в послушание», «сделать зависимым»; «сделать политически зависимым», «аннексировать»; *taş* – «находиться вне», «вне политического центра», *taşık* – «восстание», «поднимать восстание» [Üser, 2012: 259]. Например, *İç Oguz* внутренние огузы, огузские племена находящиеся в военно-политическом олимпе; *Daş Jguz* – внешние огузские племена, огузские племена находящийся вне центральной власти, т.е. полузависимые племена. Ср. Даш-Огуз, Туркменистан. Например, у кыргызов, *ичик* – внутренняя утепленная одежда для кочевников. Кроме того, нельзя забывать родоплеменную группу кыргызов – Ичкилики, т.е. внутренние, центральные. По генеалогическим преданиям кыргызов РПГ Ичкилики по военными соображениями всегда находились в центре войск кыргызов, т.е. между РПГ Оң (правое крыло кыргызов) и РПГ Сол (левое крыло кыргызов).

Өге (Öge-Üge) – один из высших государственных титулов хунну, небесных тюрков, кыргызов, уйгуров, караханидов, волжских болгар, мадьяр. Титул особенно часто встречается в енисейских эпитафийных памятниках VI-X вв. Видимо, титул «өге» у

енисейских кыргызов был один из высоких и важных государственно-политических титулов. Е-26/1 (Ачура, Хакасия); Е-45/1 (Көөжэлиг-Хову, Тува); Е-45/3 (Көөжэлиг-Хову, Тува); Е-49/2 (Бай-Булун II, Тува); Е-53/1 (Элегест III, Тува) [Aydın, 2011: 18].

Носители титула «өге» в средневековом кыргызском обществе занимали высокие государственно-административные и военные должности, о чём свидетельствуют эпитафийные памятники бассейна реки Енисея и Монголии. Например, мемориант Суджинской (Сүүжи-Давань, Монголия) надписи, т.е. высокопоставленный кыргызский государственный деятель носил несколько высших титулов: «... (2) Я – кыргыз. Я – Бойла, высокий судья. (3) Я Өге-Буйрук, счастливого Бага-Тархана. (3) Слухи и распросы обо мне достигли до восхода и захода солнца... [Орхон-Енисей текстеры, 1982: 191]. Письменные памятники Тувы (Уюк-Тарлаг, Е-1) и Бай-Булун II (Е-49) в долине Улуг-Хема посвящены известному тутуку Эл-Тугану и Ынал-Өге Ак Баш Атыку, которые были представителями «народа шести багов (отделов)» [Малов, 1952: 11, 97; Васильев, 1983:14; Ховалыг, 2016: 148-158].

Имеющий геройское имя мемориант Ак-Баш Атык в семьдесят лет принял титул Ынал-Өге, тем самым стал близким советником кыргызского кагана [Орхон-Енисей текстеры, 1982: 194; Ховалыг, 2016: 149; Каратаев, 2021: 115]. В рунических надписях Тувы (Кызыл-Чыраа II, Е-44) и Кожээлиг-Хову (Е-45) на правобережье Улуг-Хема зафиксирована названия этнонима «кюмюл» [Васильев 1983: 31; Ховалыг, 2016: 149]. Один из героев-мемориантов по имени Кюмюл-Өге утверждал что «в тридцать лет стал служащим в государстве, өге. В сорок лет от роду стал тутуком в государстве, возглавлял народ» [Орхон-Енисей текстеры, 1982: 188-189; Ховалыг, 2016: 149].

В надписях Хербис-Баары присутствует любопытные факты, в котором сообщается о кыргызском Өге, погибшего в войне с **токуз-татарами**. Сообщается, что его отец также служил советником кагана (государства):

(1) Я сумел вырастить трех моих сыновей. (3) Мое геройское имя – Күлүг Өге. Мой отец – бек народа, Ынал-Өге. (4) В двадцать семь лет ради моего народа, *токуз татар...* [Орхон-Енисей текстеры 1982: 197–198].

По этимологии и значению титула имеются разные точки зрения. В «Древнетюркском словаре» öga 1) мудрый, мудрец; 2) титул [ДТС, 1969: 379]; А. фон Габэн [Gabain, 1950: 322] этимологизирует термин как «слава». Исследователь посчитала, в корне титула присутствует слово «хвала», «хвалить» [Gabain, 1988: 51; Donuk, 1988: 54–55]. И. В. Кормушин дает определение в значении: «один из высших сановников государства», «первый министр», «премьер-министр», «канцлер» [Кормушин, 2008: 297]. Г. Жирорфи [Gyorffy, 1960: 177] – «управляющий делами кагана, главы государства», «высокопоставленный, влиятельный управленец», Ж. Р. Хэмилтон [Hamilton, 1962: 159] – «губернатор», «знаток», Г. Дёрфер [G. Doerfer, 1967] и Дж. Клоссон [Clauson, 1972: 101a-b] – расшифровали как «советник» [Donuk, 1988: 55]. По мнению Дж. Клоссона [Clauson, 1972: 101a-b] титул «öge» обозначала «высокопоставленного чиновника на ранге визира».

По термину ögö Махмуд Кашгарский (XI в.) дал достаточно подробное семантическое толкование: «ögö (öga) прозвище того, кто является умным, зрелым и опытным в [различных] делах, [вышедшим] из народа и [стоящим] на степень ниже тегина [DLT, 1999, II: 57]. Далее Махмуд Кашгарский привел это же слово в качестве примера как глагольное словообразование: ö- «обдумывать, осмысливать (что-либо)» + афф. – ga > öga – как выразился Махмуд Кашгари: «звание присваиваемое очень умному и достойному (человеку)» [DLT, 1998, I: 9; Кормушин, 2008: 298]. По определению И.В.Кормушина Махмуд Кашгарский, во-первых, показывает бесспорно тюркский характер слова öga, во-вторых, он четко указывает на его высокую иерархичность вслед за властью предрержащими беком или ханом и принцем-тегином, т.е. получается что-

то вроде первого или главного министра в правительстве государства [см.: Кормушин, 2008: 298; Ибаев, 2013: 72-77].

В русском переводе «Словаря» Махмуда Кашгарского (XI в) слово «өге» используется в значении «прозвище, данное человеку пожилому и мудрому, опытному и испытанному выходцу из среды простого народа или более низкого сословия» [Махмуд Кашкари, 2006: 156]. В «Кутадгу Билик» Юсуфа Баласагунского слово «өге» обозначает значения «очень умный, достойный советник» [Donuk, 1988: 55]. В уйгурских, буддийских текстах VIII в. термин «өге», читается как, «руководитель государственного собрания», т.е. «государственного совета» [DLT, I: 356; Donuk 1988: 55]. В небольшом уйгурском государстве Турфан (Kan-chou, IX-X в.) данный термин обозначал должность мелкого городского чиновника [Hamilton, 1962: 159]. По некоторым данным титул «өге» также использовали северо причерноморские мадьяры в VIII–IX вв.

По мнению Ф. Альтгейматитул, вероятно использовался в государстве европейских гуннов Атиллы. Титул «öge» фиксируется в форме Onegesios On-iyi-z (On-üge-z) на греческом языке [Altheim, 1962: IV: 284; Donuk, 1988: 55–56]. В среднекитайском языке титул «öge» звучала в форме Yü-yüeh. Кроме тюрков, титул использовали монголоязычные татары и кидане (китан). У монголов и киданей упоминаются титул Tarkan Öge (кит. Та-кан Yü-yüeh) [см.: İzgi, 1989: 48].

В «Сиясет-намэ» сельджукского государственного деятеля Низам аль-Мулка («Nizam'ul-Mulk») во времена государства

Саманидов упоминаются представитель власти «Тудун-өге» [Doerfer, 1964, II:157], один из правителей Караханидского государства Муса-Тегин также носил титул-прозвище «өге» [Yazıcı, «Tarih-i Beyhaki», 2011: 496].

По мнению некоторых исследователей титул «өге» (öge-üge) известно с хуннского периода, и использовалось в государственной управленческой системе. Есть интересный факт, что в документах государства Крорайна в Восточном Туркестане, относящихся главным образом к III–IV вв. н.э., встречается термин огу, означавший высший пост в крорайнской администрации. Функции этого чиновника во многом совпадали с функциями обладателя древнетюркского титула ögä, что позволило некоторым исследователям отождествить огу с ögä [см.: Кормушин, 1997: 298]. Хотя государство Крорайна по этническому признаку было индийским, оно долгое время находилось под контролем государства хуннов (сюнну), затем китайцев. Исходя из этого, можно предполагать, что термин «ögü» тождественен титулу ögä, который, скорее всего, был заимствован из языка хуннов [Бабаяров, Кубатин, 2012: 52–54].

В целом титулатура, должности и эпитеты дают данные о государственно-политическом устройстве государства средневековых кыргызов. Кроме того, титулы ичреки (İçreki) и өге (Öge) отражают слаженную систему государственного управления не только у кыргызов, и их соседей небесных тюрков (кок тюрки), уйгуров, карлуков, кидан, а также древних хунну (сюнну).

Литература

1. Бабаяров Г., Кубатин А. Древнетюркские титулы в эпоху до Тюркского Каганата // Век науки и образования, № 7. Астана, 2012. С. 52–64.
2. Васильев Д. Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. – Л.: Наука, 1983. 128 с.
3. Васютин С.А. Власть и социум в кочевых империях Центральной Азии VI-начала XII вв. Дисс. ...докт-ра.ист.наук. 2016. 758 с.

4. Древнетюркский словарь / Под ред. Наделяева В. М., Насилова Д. М., Тенишева Э. Р., Щербака А. Москва-Ленинград: «Наука», 1969. 677 с.
5. Жумаганбетов Т.С. Становление и развитие государственности у древних тюрков (VI-VIII вв.). Автореф. ...канд-та ист.наук. Караганда, 2008. – 22 с.
6. Ибаев Н. Сравнение некоторой этнографической лексики из «Диваню логат ит-тюрк Махмуда Кашкари с этнографической лексикой азербайджанского языка //Филологичесеи науки. Вопросы теории и практики. № 9-1(27), Тамбов, 2013. С. 72-77.
7. Караев О. К. Восточные авторы о кыргызах. Бишкек: Илим, 1994. 96 с.
8. Каратаев О.К. Функции государственно-административных и военных титулов Енисейскмх кыргызов: *tutik, sangun (tuo-tuok, sanggun)* //Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики. № 1. 2021. С. 112–125.
9. Кашкари Махмуд. *Диваню логат ит-тюрк: в 4-х т.* / пер. и подг. к печати Рамиз Аскер. Баку: Озан, 2006. Т. I. 512 с.
10. Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – СПб.: Наука, 2006. 591 с.
11. Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии: тексты и исследования. –М.: Наука, 1997. 303 с.
12. Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпитафии: Грамматика. Текстология. – М.: Наука, 2008. 342 с.
13. Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. – М.; Л.: Издательство АН СССР. 1952. 115 с.
14. Малявкин А. Г. Материалы по истории уйгуров в IX–XII вв. – Новосибирск: Наука, 1974. 210 с.
15. Махтиров В.У. Имена далеких предков (Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). Алматы: Институт Востоковедения МН-АН РК, 1997. 302 с.
16. Орхон-Енисей текстери. – Фрунзе, «Илим», 1982. 245 с.
17. Тишин В.В. *Историография социальной истории Тюркского каганата VII–VIII вв.* Дисс. ...канд-та. ист. наук. Т. 1–2. М., 2015. 554 с.
18. Тишин В.В. «Мой род барса...»: К вопросу о социальной терминологии в памятниках древнетюркской рунической письменности енисейского бассейна//Вестник БНЦ СО РАН. Научный журнал. № 1(29). 2018. С. 110-120.
19. Тишин В.В. *Личная ономастика енисейских кыргызов IX в. (по китайским источникам и памятникам древнетюркской рунической письменности енисейского бассейна)* //Вопросы ономастики. 2018. Т. 15. № 3. С. 171–189.
20. Ховалыг У. Т. *Древнетюркские рунические надписи Тувы: проблемы датировки и этнической принадлежности* // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2016. Т. 15, № 5: Археология и этнография. С. 148–158.
21. Aydın E. *Yenisey Yazıtlarında geçen Ünvanlar ve Ünvan Niteleyicileri* // Belleten, 2011-2, s. 5-26.
22. Altheim F. *Geschidite der Hunnen*, Berlin, I, 1959, II, 1960, III, 1961, IV-V, 1962.
23. Gabain A.v. *Alttiirkishce Grammatik*. Leipzig, 1950.
24. Gabain A. v. *Eski Türkçenin Grameri*, Türkçeye çev.: M. Akalın, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1988.
25. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, (çev. Besim Atalay), 4 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, I-II (1998), III-IV (1999).
26. Drompp M. R. *Breaking the Orkhon Tradition : Kirghiz Adherence to the Yenisei Region after A. D. 840* // Journal of the American Oriental Society. 1999. Vol. 119. № 3. P. 390–403.
27. Donuk A. *Eski Türk Devletlerinde idari-askeri ünvan ve terimler*. İstanbul, 1988.
28. Doerfer G. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung alterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen und Timuridenzeit*. Bd III: Türkische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1967. 670 s. (на немец.яз.).
29. Gyorfy Gy. *Die Rolle des «Buyruq» in der alttürkischen Gesellschaft*, Acı.Or. XI, Budapest, 1960.
30. İzgi Ö. *Çin Elçisi Wang Yen-Tenin Uyqur Seyahatnamesi*. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi yayımları, 1989. –122 s.

31. Hamilton J.R. *Toguz-Oguz et On-Uygur*, JA, CCL, I, 1962.
32. Hamilton J.R. *Budacı İyi Ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası: Kalyanamkara Ve Papamkara, Simurg Yayınları*, İstanbul, 1998.
33. Clauson G. *The Earliest Turkish LoanWords in Mongolian*, CAJ-, IV, 3, 1959.
34. Clauson G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
35. Kafesoğlu İ. *Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları*, İstanbul, 1995.
36. Şirin H. *Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askerî Terimlerden Örnekler*, Bilig Dergisi, 2012, 60, 257–272.
37. Menges K. H. *Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions*, Byzantion, XXI, Bruxelles, 1951, s. 85–118.
38. Pulleyblank E. G. *A Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver : UBC Press, 1991.
39. Tekin T. *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara, 1988.
40. Üser H. Ş. *Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askerî Terminlerden Örnekler*. Bilig. Kış 2012/ Sayı 60. s. 257–272.
41. Yazıcı T. *Târih-i Beyhâki, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 40, s. 74–75, İstanbul, 2011.

УДК 94 (575,2) (05)

Арзыбаев Тыныстан Кадырович,
*ага илимий кызматкер,
Б. Джамгерчинов атындагы
Тарых, археология жана
этнология институту*

Арзыбаев Тыныстан Кадырович,
*вед.научн.сотр.,
Институт истории, археологии и
этнологии
имени Б. Джамгерчинова*

Arzybaev Tynystan Kadyrovich,
*Leading Scientific Researcher,
Institute of history, archeology and
ethnology named after B. Dzhamgerchinov*

КЕНЖЕ-КАРА ЫРЧЫ АЙТКАН «СЕМЕТЕЙ» ЭПОСУНДАГЫ ФОНОГРАФЫНЫН ИЗИЛДӨӨ ТАРИХЫ

Аноттация. «Семетей» эпосу. Бүгүнкү күндө «Семетей» эпосунун 10го жакын толук варианты (ар бири 3–270 миң саптан турган поэзия) жана 18ден ашык толук эмес же эпизоддук (330 миң саптан турган) варианттары бар. Ошентип, «Семетей» эпосунун 355тен ашык варианты жазылып алынган, бардыгы 38 584 барак же 9 317 256 сап ыр. Иштелип бүтө элек кол жазмалардагы тексттердин мынчалык эбегейсиз көптүгү жана алардагы көп кайталануулар, техникалык кыйынчылыктар эпостун бардык варианттарын толук изилдөөгө мүмкүндүк бербейт. Эпосту изилдөөдөгү мындай боштуктарды эске алып, биз бул кол жазмаларга элдик фольклорду изилдөөчүлөрү жана агартуучулары тарабынан жасалган эпостун алгачкы жазууларына кайрылдык.

Негизги сөздөр: Кенже-Кара, «Семетей», эпос, фонограф, Лента, Күлчоро, Толтой, Смирнов, залкар.

В РАССКАЗЕ КЕНЖЕ КАРА ЭПОСЕ «СЕМЕТЕЙ» ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЕ ФОНОГРАФА

Аноттация. Эпос «Семетей». Сегодня известно около 10 полных вариантов (состоящих из 3-270 тысяч стихотворных строк каждый) и более 18 неполных или эпизодических (состоящих из 330 тысяч строк) вариантов эпоса «Семетей». Таким образом всего зафиксировано более 35 вариантов эпоса «Семетей» общим объемом 38 584 страницы или 9 317 256 стихотворных строк. Такой огромный массив текстов и многочисленные повторы в них, а также технические трудности, по необработанным рукописям не дают возможность исследовать все варианты эпоса в полном объеме. Учитывая подобного рода пробел в изучении эпоса, мы обратились именно к этим рукописям и к ранним записям эпоса, осуществленные народными фольклористами, исследователями и просветителями.

Ключевые слова: Кенже-Кара, «Семетей», эпос, фонограф, Лента, Күлчоро, Толтой, Смирнов, залкар.

IN THE EPIC «SEMETEY» HISTORY OF THE STUDY OF THE PHONOGRAPH IN THE STORY OF KENZHE KARA

Abstract. Epic «Semetey». Today there are about 10 complete versions (consisting of 3–270 thousand lines of poetry each) and more than 18 incomplete or episodic (consisting of 330 thousand lines) versions of the epic «Semetey». Thus, more than 35 variants of the epic «Semetey» were recorded, totaling 38 584 pages or 9 317 256 lines of poetry. Such a huge array of texts and numerous repetitions in them, as well as technical difficulties, on unprocessed manuscripts do not make it possible to explore all versions of the epic in full. Given this kind of gap in the study of the epic, we turned to these manuscripts and to the early records of the epic, made by folklore scholars, researchers and educators.

Key words: Kenzhe-Kara, «Semetey», epic, phonograph, Lenta, Kulchoro, Toltoi, Smirnov, zalkar.

Кыргыз элинин муундан-муунга мурас болуп келген фольклордук-эпикалык кыргыз эл оозеки чыгармаларын жыйноого орус элинин сүрөтчүлөрү жана этнограф-окумуштуулары да катышышкан. Алсак, 1903-жылы «Орус география коому» тарабынан Кыргызстанга комплекстүү экспедиция уюштурулган. Анын мүчөсү Б.В.Смирнов 1903-жылы Пишпек шаарында Кенже-Кара ырчыдан «Семетейдин» үзүндүсүн жазып алган. Бул жөнүндө Б.В.Смирнов 1914-жылы Москвадан чыккан өзүнүн «В степях Туркестана» деген китебинде баяндалат.¹ Сүрөтчүнүн 1903-жылы Пишпектен тарткан этнографиялык мүнөздөгү этюддары, зарисовкалары кийин «Кыргызстан боюнча» деген альбомду түзгөн. Өз учурунда бул эмгектин тарыхый-этнографиялык баалуулугу жөнүндө Н.Я.Галицкийдин жазган макаласында баяндалганын белгилеп кетүүбүз керек.²

Б.В.Смирнов Кенже-Кара ырчы менен Пишпектеги эскиче мектептин мугалиминин үйүндө жолугат. Мугалим экспедиция мүчөлөрүн конокко чакырган болот. Конокторго ырдап бериш үчүн Кенже-Кара да

чакырылган экен. «Ал аттан шашпай түшүп, үйгө кирди да, тонун чечип, башындагы тебетейин да алып коюп, колундагы кыл кыягы менен төрдөн орун алды да, ырдоого камынды», – деп эскерет сүрөтчү.³

Б.В.Смирнов тарткан сүрөтүндө ырчы такыячан, жеңил көйнөкчөн, колуна кыягын алып, ырдоого камынып аткан учуру көрсөтүлгөн. Бул сүрөт-төн биз кичинекей кайкы мурун, тике караган, кара мурутчан, кыркма сакалдуу, бет сөөгү туураланган орто жаштагы адамды көрөбүз.

«Ал кыягын бир-эки жанып алып, биздин Илья Муромецке окшоп... кыргыз элине кенен тараган Ак Бугу баатыр жана 40 күн, 40 түн айтып түгөтө алгыс Семетей баатыр жөнүндө бизге ырдай баштады», – деп эскерет сүрөтчү өзүнүн эмгегинде. «...Ал ырдап жатканда тегеректегилерди такыр унутуп койгонсуп, көрүүчүлөрдү карабастан, алда кайда жогору карап, өз алдынан башка бир дүйнөнү көрүп тургандай туюлат.» Ошондой эле сүрөтчү аны «талаа үчүн жаралган, талаа ырчысы»⁴ Мына ушул мүнөздөмөгө караганда деле Кенже-Кара чоң ырчы экендигинде шек жок.

¹ Рахматуллин К. «Манасчылар». – Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Коомдук Илимдер бөлүмүнүн Кол жазмалар фондусу, инв. №1289, 33-бет.

² Смирнов Б.В. В степях Туркестана. – М., 1914, С.32.

³ Галицкий В.Я. Рисунки и очерки художника Б.В.Смирнова как историко-этнографический источник сведений о Киргизии начала XX столетия. – Изв.Ан Кирг-ССР, т.И, вып.3., сер.Обществ. наук, 1960, С.166.(примеч.И.).

⁴ Смирнов Б.В. В степях Туркестана. С. 33, 34, 64.

Ушинтип ырчы айлана-чөйрөсүн унутуп, эпикалык каармандардын «башка» дүйнөсүнө аралашып, аларды көрүп тургандай элестүү кылып айтып жатканда сүрөтчү, ырчынын сөзү менен ошол эпикалык дүйнөнү көз алдына элестетип, аны кагаз бетине түшүрүүгө шашылган. Ал тарткан сүрөттөн биз Семетей баатырдын Ак борчук аты менен Үргөнчтөн өтүп, тигил жээкке үй тигип, күтүнүп жаткан жаткан Айчүрөккө келип, жолугушуп тургандыгын көрө алабыз. Алдыңкы планда жасалгалуу ээр токум токулган ак боз атка минген Семетей колуна сыр найза алып, кундуз бөркүн көйкөлөтө кийип ары карап турат. Анын келгенине жетине албай, учкаша тигилген эки ак боз үйдүн биринчисинин түрүлүү эшигинен жаңы гана чуркап чыгып, токтой калган Айчүрөккө Семетей бир нерсе айтып жаткандай.

Арткы пландагы боз үйдөн чыгып келе жатып, токтой калган ак элечектүү үч аялдын көрүнүшү, бирин-бири жактырышкан эки жардын сөздөрүнө тоскоол болбос үчүн атайын оолактап турушкан Айчүрөктүн курбуларынын образын бергендей болот. Б.В.Смирнов тарткан бул сүрөтү кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгындагы эпикалык каармандардын образын чагылдырган эң алгачкы сүрөт деп айтууга болот.

Б.В.Сирнов Кенже-Кара «Семетей» айтып жатканда, айтуучунун өзүнө билдирбей, анын үнү коштогон эпикалык тексти да фонографка түшүрүп алышат. «Фонографтан өз үнүн кайта уккан ырчы абдан таң калып, коркконунан эси чыгып, үнүн кайталаган рупорду колу менен көрсөтүп, «шайтан, шайтан» деп артын көздөй кетенчиктеди», – деп эскерет сүрөтчү⁵.

Ошентип, «Семетей» эпосунун үзүндүсүн айткан Кенже-Кара ырчынын үнү фонографка 1903-жылдын эрте жазында

Пишпек шаарындагы мечиттин жанындагы эскиче мектептин мугалиминин үйүндө жазылат. Мугалимдин аты-жөнү белгисиз, «дунган улутунан» деп гана айтылат.

Ушул үйдөн «өз ырын, үнүн шайтанга уурдаткан ырчыга» сүрөтчү экинчи жолукпайт. Ал өзүнүн котормочусу жана кызматкери Атайбек деген казак жигит менен бирге Верныйга, андан Семипалатинскийге жөнөп кетишет.

Ал эми Кенже-Кара ырчынын айланасында, Чүй боорунда – эл аралап, өзүнүн «жакын жолдошу кыл кыягы менен бирдикте» баатырларды даңазалап ырдап жүргөндүгү коомчулукка 1912-жылы кайрадан билинет. Бул жолу ырчы жөнүндөгү маалыматты биз С.Е.Дмитриевдин Верный шаарындагы «Орус география коомунун этнография бөлүмүнө» Орто Азия элдеринин үрп-адаты, салты жөнүндө жасаган биилдирүүсүнөн окуйбуз⁶. С.Е.Дмитриев Кенже-Караны 1912-жылдын октябрь айында Кичи-Кеминдеги бир чоң жыйындан жолуктурат. Тактап айтканда, Шабдандын жылдык ашында. Бул жыйынга келишкен көп акындардын ичинен С.Е.Дмитриев эки кишинин гана ысмын атайт. Алар «Узун-Агач волостунан келген казактын атактуу ырчысы Өмүрзак Кыргызбаев жана атагы андан кем эмес, кара кыргыздардын ырчысы Кенже-Кара», – деп жазат⁷.

Андан ары С.Е.Дмитриев, «акындардын көпчүлүк учурда миңдеген атчандардын алдында колдоруна комуз, домбра, сурнай кыяк алып ырдаша» тургандыгын жазат да, бул сөзүнүн далили катары колуна кыягын кармаган Кенже-Кара ырчынын казганактаган атчан жана жөө адамдардын ортосунда ырдап турган учурун фотоаппарат менен сүрөткө тартып алган. Сүрөттүн ылдыйкы четинде «Кенже-Кара ырчы эл алдында ырдоодо» деген жазууну окуй

⁵ Ошондо. 38-40 беттер.

⁶ Известия императорского Русского Географического общества. Т. XIVIII, вып. VI–X 1912. С. – 529–537.

⁷ *Дмитриев С.Е.* Байге у Кара Киргизов в Пишпекском уезде в 1912г. // Изв. Русского Географического общества. Т. XIVIII. Вып. IV–X. 1912 С. – 529. 584.

алабыз. Чын эле Б.В.Смирновдун 1903-жылы кол менен тарткан сүрөтүндөгү кыл кыяк коштоп «Семетей» айтып жаткан, жеңил кийимчен Кенже-Кара бул сүрөттө кара көрпө тебетей жана кара чапан кийип, белин кур менен курчанып, колуна кыяк алып, чобур ат минип элдин алдында ырдап турат.

Революциядан мурда «Манас» эпосу баштаган эпикалык чыгармаларды айткан белгисиз нечен-нечен залкар айтуучулардын жана ырчылардын ичинен кагаз бетине биринчи түшүп, аты белгилүү болуп, бизге жеткен жана өз учурунда сүрөтү тартылып калгандардан бир гана ушул Кенже-Кара ырчыны билебиз. Ооба, анын сүрөтү ошол белгисиз айтуучулардын ичинен бизге жеткен биринчи сүрөт. Ырчынын тигил сүрөттөрүнөн анын кыл кыякты дайыма өзү менен кошо алып жүргөндүгүн көрөбүз. Анын такай кыл кыяктын коштоосунда ырдай тургандыгын Б.В.Смирнов менен С.Е.Дмитриев да белгилешкен.

Бул жерде айта кетчү сөз, биз билген акын-айтуучулардын эч кимиси музыкалык аспаптын коштоосунда эпосту айтышкан эмес. Кенже-Каранын эпосту кыл кыяк менен коштоп айтуудагы өзгөчөлүгү анын өзүнөн мурунку белгисиз айтуучулардан таалим-таасир алгандыгынан деп түшүнөбүз. Деги эпосту айтуучу эпостогу окуяларды баяндап жатканда, угуучуларга чыгарманын таасирдүүлүгүн күчөтүү максатында өзгөчө кыймыл-аракеттер менен кошо үн ыргагын да өзгөртүп айтыша тургандыгы көпчүлүккө маалым нерсе. Ал эми бул көрүнүшкө музыкалык аспаптын кээ бир түрлөрүн кошуп, алардын коштоосунда айтылса, угуучуга анын таасирдүүлүгү ого бетер күчтүү болорунда шек жок. Маселени ушул жагдайда караганда, эки кылымдын орто ченинде жашап өткөн Кенже-Кара ырчы ошол мезгилде жашаган далай залкар манасчылардын арасын бириктирген данакер ырчы жана айтуучу болуп эсептелет. Маселенин экинчи бир жагдайын алганда Кенже-Кара ырчы – өзүнөн мурунку таланттардын ыйык мурасын кийинкилерге жеткизген эки кылымдын ашташында жашап

өткөн катардагы эле ырчылардын жана айтуучулардын бири. Биз билбеген, бизге жетпеген канча-канча таланттардын эл ичинде болуп өткөндүгүн кимдер билбесин. Башканы айтпаганда деле тарыхтын терең түпкүрүнө үңүлүүнү мындай кой, XVIII–XIX кылымдарда эле жашап өтүшкөн көпчүлүк акындар жөнүндө толук маалыматыбыз жок, алардын ырлары түгүл, аттары да унутула баштаган. Кантсе да эл ичинде байыркы улуу ырчылардан Кет Бука (XIII к.), Асан Кайгы (XIV–XV кк.) сыяктуулардын ысымы, алардын айрым ырлары сакталып калган. Элибиздин эпикалык чыгармаларында Ырамандын ырчы уулу, Токтогул ырчы, Жайсаң ырчы деген ысымдардын аталышы да кокустук эмес. Бул акындык (ырчылык) өнөрдүн эзелтеден өнүгүп, салттуу поэзияга айлангандыгын ачык эле көрсөтүп утурат. Экинчиден элдик поэзия кылымдардын ажырагыс биримдигин, ширелишкен мезгил бүтүндүгүн муундан-муунга даңазалаган. Ал эми Кенже-Карага окшогон далай белгисиз ырчылар элибиздин азыркы учурда өсүп-өнүккөн чынар терек поэзиясынын жибек тамырларынын айрым гана бөлүкчөлөрүн түзүшкөн.

Албетте, Кенже-Кара ырчы бизге жетпеген таланттардын бири гана. Ал жөнүндө Б.В.Смирнов менен С.Е.Дмитриевдин китебиндеги маалыматтарды тарыхый жана башка булактардан кезиктире алган жокпуз. Ушуну менен өз учурунун «белгилүү ырчысы» болгон Кенже-Кара жөнүндөгү ойлорубузду бүтүрсөк да болмок. Бирок, «Кенже-Кара деген ат анын өз атыбы, же кошумча атыбы, өз мекенибиздин кайсы жерин жердеген, анын кийинки тагдыры кандай болгон?» деген сыяктуу суроолор ар бир эле окурмандын көңүлүн тынчсыздандырбай койбойт. Анткени, жогорку эмгектерде толук маалымат жок. Мына ушуга окшогон суроолордун түйүнүн чечүү максатында Чүй боорундагы элдерден сурамжылап, иликтөөгө туура келди. Аны билгендердин айтуусуна караганда Кенже-Кара (Орозбаев Токтобай, 1898-жылы туулган, Беш-Күнгөй

айылы) эл ичинде «Калчанын уулу Кенже-Кара кыякчы» деген ат менен белгилүү болгон экен. Кыл кыяк менен аш-тойлордо, ат чабыштарда, оюн-зоок болгон жерлерде сыбызгыган күүлөрдү тартып, элдик эпостордон айтып, өзү да жамактап ырдап көпчүлүктүн жарпын жазчу экен.

«Бир жылы эл жайлоодо отурганда Кенже-Кара:

Ашуунун көркү кой болот,
Адамдын көркү той болот.
Ар жактан көчүп конушса,
Айылдын көркү төр болот, –

деп ырдаганы эсимде калыптыр», – дейт Токтобай карыя.

Кенже-Кара орто бойлуу, өңүндө азыраак сепкилибар, келтемурун, сөзгө чебер, мүнөзү шайыр киши эле дешет. Революцияга чейин жалпы эл сыяктуу жашап, өз өнөрү менен турмуш-тиричилигин жүргүзүп келиптир. Анын үч уулу, бир кызы болуп, алардын балдары азыр да эл чарбасынын ар түрдүү тармактарында үзүрлүү эмгектенишүүдө. Ошол неберелеринин бири Аманкулова Шарипа отуз жылдан ашуун байланыш тармагында эмгектенип, ардактуу эс алууга чыкса да, өз кесибин таштай элек. Ал эми Акылбеков Айдар – Улуу Ата Мекендик Согуштун катышуучусу, катардагы жумушчу.

Кенже-Кара 1927-жылы жаңыдан уюшула баштаган кыргыз филармониясынын алгачкы чыгармачыл тобунун ийримине мүчө болуп бир аз убакыт иштеп калат. Бирок ден соолугуна байланыштуу ошол жылдын күз айларында өзүнүн айылы Беш-Күнгөйгө келип, оорусунун сакая албай жетимиштен ашкан курагында, 1929-жылы жайында дүйнөдөн кайтат. Сөөгү Беш-Күнгөйдөгү эски көрүстөндөрдүн бирине коюлат.

Кенже-Кара өз заманында чоң ырчы болбосо да, белгилүү ырчы жана кыякчы болгондугунда шек жок. Анын ырчылыгынын өзгөчөлүгүн далилдөөчү материал катары 1903-жылы фонограммага жазылган «Семетей» эпосунун үзүндүсүн айта алабыз. Бул элибиздин тарыхында фонозаписке жазылган биринчи кыргыз сөзү. Фонозапись демекчи, «ал качантан бери биздин өлкөдө

колдонулуп келе жатат?..» деген суроотуулат. Тактап айтканда, ал Россияда биринчи жолу 1895-жылдан тартып колдонула баштаган. Бул окуя улуу жазуучу Л.Н.Толстойдун ысымы менен терең байланыштуу. 1895-жылы анын «Кающийся грешник» деген аңгемеси жана жазуучунун аялы Софья Андреевнанын сөзү фонограммага жазылып алынат. Бул фонозапись жазуучунун жакын досторунун бири Ю.Блоктун демилгеси менен иш жүзүнө ашырылган. Ю.Блок Россияда биринчи жолу Эдисондун ойлоп тапкан «өзү сүйлөөчү» аппаратын таратып «үндүн» китепканасын түзгөн.

Кийин 1927-жылы Л.Н.Толстойдун небереси – Татьяна жазуучунун үнүн аппараттан угуп: «Мен өзүмдүн чоң атамдын үнүн уктым», – деп айтканы да фонограммага жазылып алынат. А.С.Пушкиндин үйүндөгү орус адабият институтунда ушул тапта жүзгө жакын жпзылып алынган фонографтын валиктери бар. Институттун фоноархивинде 50 миңден ашык «сыйкырдуу» аппараттардан жазылган үндөрдүн сарамжалдуу сакталып тургандыгын айта кетүү зарыл.

Мезгил катмарынын тээ алыскы түпкүрүнөн угулган кереметтүү үндөрдүн катарына биздин кылымдын башталышында – кыргыздардын сөз байлыгы менен маданиятынын туу чокусу болгон элдик эпосту аткаруучу Кенже-Кара ырчыны да кошууга болот. Бул ырчы азыр биздин арабызда жок болсо дагы, анын сөзү менен үнү жогоруда биз сөз кылган «сыйкырдуу» аппаратта сакталып калган. Ал 1903-жылы фонографка «Семетей» эпосунун үзүндүсү ушул күнгө чейин өзүнүн баалуулугун жогото элек. Бирок, бул «жазма» көпчүлүк окурмандарга «жоголгон» нерсе катары гана белгилүү болгон. Анын дареги кийинки гана табылып олтурат.

Бир кылымга тете элибиздин тарыхындагы оор жылдарда, ач-жылаңач, кыйын кезеңдерде кыргыз элинин баалуу маданий эстелигин жоготпой, жашоодогу эң ыйык нерсе катары сактап келген адамдардын камкордугунун натыйжасында жазуу бизге жетип олтурат. Фонографты таап коом-

чулукка тартуулоодо Кыргыз ССРинин Борбордук Архивинин илимий кызматкери Л.А. Виноградованын эмгегин баалабай коюуга болбойт. Анын изилдөөсүнүн натыйжасында гана Кенже-Каранын «Семетейи» А.С.Пушкин үйүндөгү орус адабияты Институтунун фоноархивинен табылат. Бул жөнүндө «Вечерний Фрунзе» газетасынын 1978-жылдын 6-сентябрдагы санына жарыяланган анын «Голос прошлого» деген макаласын караңыздар. Ал эми бул табылганын магнитофонго жазылган көчүрмөсү азыркы учурда Кыргыз ССРинин Борбордук Архивинин фоно-фото бөлүмүндө сарамжалдуулук менен сакталууда. 270 сап ырдан турган бул көчүрмөнү 18–20 минутта угууга болот. Ушинтип жоголгон байлык табылды. Эми мындан 85 жыл мурда теңсиз замандан жапа тарткан кыргыз элине ырдаган Кенже-Каранын үнү бүгүнкү эркин турмушта жашаган кыргыз эли уга алышат. Ырчынын бул аткаруусунда улуу «Манас» эпосунун 2-бөлүгү «Семетейден» үзүндү берилген деп жогоруда азыраак сөз кылган элек. Эми ошол фонографтагы эпостун үзүндүсүн Б.В.Смирновдун 1903-жылы кара сөз менен жазып алган анын орусча котормосуна салыштырып көрөлү.

Фонографтагы үзүндүдө Семетей баатыр чоролору менен Олуянын белине чыгып Үргөнчтү карап турушканда, суу жээгине бир топ кишилердин келип түшүшкөндүгүн көргөндөн башталат. Семетей алар кимдер экенин билип келүүлөрүн өтүнүп, чоролоруна кайрылат. Ошолдо чалгынга Тайбуурул атты минип, ак күбө тонду кийип, ак келтени асынып Күлчоро жөнөйт. Андан ары Үргөнч суусунун күркүрөп кирип жаткандыгы, Тайбуурулдун чуркашы, Күлчоронун кечүү издебей суудан өтүшү жогорку көркөмдүктө сүрөттөлүп, кызыктуу айтылат. Андан кийинки ыр сапатарынан Айчүрөктүн Семетейдин келишин билип, түш көргөндүгүн жана түштүн жакшылыкка жорулгандыгын

угабыз. Үзүндүнүн эң акырында Семетей Айчүрөккө үйлөнөт да, эпостон фонографка жазылган эпизод бүтөт. Ушул эпизоддор Б.В.Смирновдун «В степях Туркестана» деген китебиндеги кара сөз менен жазылган «Семетейдин» орусча котормосунда бир аз башкачараак берилген⁸.

Котормодо мындай баяндалат. «Семетей чоролору менен Агаяктын бийик тоосунан Акун хандын шаарын карап, анын талкалангандыгын көрөт. Элди талоонго алып, Айчүрөктү туткундаган Шыгайдын уулу Чыңкожо менен Дидердин уулу эр Толтойдун мындай зордук-зомбулугуна кыжырданган Семетей шаардын элине «тигил талоончуларды кармап, байлап салышсын» деген буйрук берип, Канчоро менен Күлчорону жөнөтөт. Алар Чоң Үргөнч суусунан өтүшүп, элдин жардамдашуусу менен душмандарды жеңип, туткундагы Айчүрөктү бошотушат. Андан кийинки саптарда Айчүрөктүн түшү айтылып, ал жакшылыкка жорулат. Котормонун акырында Семетей Айчүрөккө үйлөнөт да, Акун хандын шаарында хан болуп туруп, ошол жерде дүйнөдөн кайтат. «Котормонун тексти ушуну менен бүтөт. Бирок, бул тексттин канчалык даражада туура которулгандыгын далилдөөчү эч кандай материал болбогондуктан, тексти ырчынын өзү айтып жатканда фонографка жазылган эпостун кээ бир өзгөчөлүктөрүнө салыштырууну туура таптык.

Котормодо окуя Агаяктын тоосунан башталса, фонографтагы ырда «Олуянын белинен, Ак бейиттин Ногой элинен» деп берилет. Котормодо Канчоро менен Күлчоро чалгынга барып, Айчүрөктү туткундан бошотсо, фонографтагы жазууда чалгынга 12 жашар Күлчоро гана барып, аркы беттеги кыздарга жолугат. Котормого караганда фонографта бизге белгилүү «Семетейдин» мазмунуна окшогон жалпылык байкалат. Ошентсе да Кенже-Кара ырчынын вариантында эч бир башка айтуучунун «Семетейине»

⁸ Смирнов Б.В. В степях Туркестана. С. 34–38.

окшобогон кээ бир өзгөчөлүктөр бар. Кенже-Каранын айтуусунда Айчүрөк Семетейдин кудалашкан жары болуп көрсөтүлбөстөн, тескерисинче Семетей анын сулуулугун, жароокердигин алыстан угуп ашык болгондуктан издеп келет. Айчүрөк да Семетейди кудалашкан жары катары күтүнбөй, анын баатырдыгын угуп жактырат. Сезимин билдириш үчүн Айчүрөк Семетейге башындагы күмүш менен саймаланган жоолугун алып, чоролордон белек катары берет да, анын келишин күтөт. (Б.В.Смирнов. 37-бетте). Ушул кезге чейинки белгилүү болгон көпчүлүк манасчылардын айтуусунда алар төрөлгөндө эле «бел куда» болуп байланышкан болот. Дагы бир белгилөөчү өзгөчө нерсе, Үргөнчтүн ханын өлтүрүп, элин басып алган душмандарды (Чыңкожо, Толтойду) эл өзү жеңет.

«Семетей» эпосунун калган бардык варианттарында Чыңкожо менен Толтой Семетейдин гана баатырдыгынан жеңилет. Кенже-Каранын «Семетейинде» Семетей Айчүрөккө үйлөнүп, кайра элине кайтып келбестен, Үргөнч элине хан болуп туруп, ошол жерде дүйнөдөн кайтат. Башка бардык манасчылардын айтуусунда ал Таласка келип, акыры чыккынчылыктын кесепетинен курман болот. Бул үзүндүдө Талас, Кең-Кол эскерилбейт. Анын ордуна Агаяктын тоосу, Олуянын бели, Ак бейиттин эли деп көрсөтүлөт. Мына ушул салыштырууларды жыйынтыктап айтарыбыз: XIX кылымдын экинчи жарымы жана XX кылымдын баш жагында жашаган ырчынын «Семетейи» көлөмү жана мазмуну жагынан алып караганда бизге келип жеткен «Семетей» эпосунун караанына тең келе албайт. Ошентсе да бул үзүндүнүн өзүнчө баалуулугу, өзгөчө кызыктуу жагы абар. Колдо бар материалдарга караганда, бир келип жеткен көптөгөн жана азыркыдай толук болуп калыптана элек «Семетей» эпосунун белгисиз бир вариантынан кабардаганда көрүнөт. Мына ушул жагынан болсо да бул үзүндү өзүнүн баалуулугун эч качан жоготпойт.

Эми ушул толдоолор менен бирге ырчынын грамофонго жазылган үн ыргагы, обону жана чыгарманын айтылуу ыкмасына токтололу.

Бизден 85 жыл мурда жазылган бул ырчынын каргылданган конур үнү, мезгил түпкүрүнөн күнгүрөнүп, тээ алыстан угулат. Алды менен абдан жай анан улам катуулап ашуу ашкан суу ташкынындай шар айтылат да, бийик зоокалардан агып түшкөн тоо суусундай күрпүлдөп кирет. Кайрадан ошол агынды бороондуу шамал белгисиз бир жакка алып кеткен сымал улам-улам бизден алыстап угулбай да калат. Ал улам алыстап олтуруп араң-араң угулат да, караңгы туңгуюкка кирип бараткандай болот. Лента болсо өз огунда чимирилип айлана берет. Эми эле бизге угулган үндөрдүн ордуна, катуу шамалга окшогон ызы-чуу кулакты тундуурат. Ал көпкө чейин узабай кайрадан ырчынын үнү эки-үч үндө кош жаңырык болуп угулат да, бул «трио» үндөн бир нерсени ажыратып түшүнүү өтө кыйын боло баштайт. «Мунун мындай болушунун себеби, фонозапись узак убакка чейин пайдаланылбай туруп калса, түрмөктөрдүн магниттешүүсүнүн натыйжасында андагы жазылган сөздөр жана үндөр бири-бирине өтүшүп кетет. Ошондуктан фондудагы үн жазмаларынын керектен чыгып калбастыгы үчүн аларды мезгил-мезгили менен фоноприбордон өткөзүп үндөрүн угуп турабыз. Ал эми бул болсо 85 жыл алыстыктагы... анан ал кездеги техниканын абалын түшүнүктүү да.....» дейт архивдин кызматкери Л.А.Виноградова жылмайып, мен угуп жаткан лентаны көрсөттү... Лентанын аягында орус тилинде «Сиздер Кенже-Каранын аткаруусунда «Семетейден» үзүндү уктуңуздар» деген сөз айтылат. Лентадагы жазылган сөздөрдүн көпчүлүгү күнгүрөнүп ачык айтылбагандыктан, аны бир нече жолу кайталап угууга туура келди. Ушинтип, андагы жалпы тексттин маанисин аныктап бүткөндөн кийин, бул текстти айткан ырчынын үн ыргагы, анын обону тууралуу да өзүбүздүн пикирибизди айтмакчыбыз.

Акындын аткаруу чеберчилиги жана анын үн ыргагы тууралуу Б.В.Смирнов 1903-жылы эле төмөнкүдөй баа берген: «Ырчынын үнүндө оор күрсүнүү жана төөнүн боздоосуна... окшогон сыздоо бар эле... Бул үндөн, чөптөрдүн шыбыртына, же камыштын жибектей шуудуроосуна окшогон өзүнчө бир назиктик жана аны коштогон талаа шамалынан бөлүп алгыс биримдик сезилет. Жада калса, акындын көмөкөйүнөн каргылданып чыккан үн да, көбүнчө өзүнчө эле бир музыкага окшоп турат...» Көрсөтүлгөн эмгектин 32–33 беттеринде/.

Чындыгында ырчынын үнүнүн ыргагынан бизден алыс калган замандагы кыргыз элинин онтогон үнү, теңдикке жетпеген муңзары, арманы алыскы туңгуюктан чыккан кылымдардын жаңырыгы болуп угулат. Ар бир эпизоддун баяндалуусунун акырындагы ыр кайрыктарынын узак созулуп: «уу-у, ээ-эй, ий-ий, аа-ай, оо-ий...» деп чыккан добушу угуучуну өзүнө тартып, «оо, үн неге боздойт, байкайсыңбы, бул үн кимдин ыйынан, кимдердин жүзүн көз жаштарынан келип чыккандыгын билесиңби?», – дегендей туюлат угуучуга. Бул үндөн кылымдар бою ач-жылаңач, азып-тозгон, теңсиз элдин азаптуу элеси көз алдына тартылат да, ыйлуу үн жаңырып, кулакка угулат. Ырды коштоп чыккан кыяк үнү ого бетер көңүлдү эзип, жүрөктү жаралайт. Ушул кезге чейин

белгилүү болгон айтуучулардын ичинен кыяк үнү менен коштоп эпос айткан бир да айтуучуну биле элекпиз. Мүмкүн бар чыгар, бирок Кенже-Кара ырчыдай чыгарманын мазмунуна төп келтиришип, үндү үнгө улап, куюлуштуруп тарта албаган болсо керек⁹.

Жогоруда сөз болгон «Семетей» эпосунун үзүндүсүндө ошол замандагы адамдардын ой-түшүнүгү, кайгы-кубанычы, дүйнөгө болгон көз карашы, эркин турмуш үчүн баскынчыларга каршы күрөшкөн баатырдыктары азда болсо чагылдырылган. Алар, эпостун каармандарынын образдары аркылуу көз алдыбызга тартылат. XIX кылымдын 2-жарымында эле «40 күн, 40 түн айтса да түгөнбөгөн «Семетей» эпосунун үзүндүсү – бул эпостун мурунку кылымдарда эле эл арасына кенен тарагандыгынын ачык күбөсү. Кыргыз элинин бир кездеги ырчысы Кенже-Каранын чыгармачылыгына кайрылуу жаңы гана башталып жатат. Ал жөнүндөгү биринчи маалыматты берген Б.В.Смирновдун эмгектери менен Кенже-Каранын чыгармачылыгынын кенири тактап, толук изилденүүчү күндөр али алдыда. Кыргыз элинин революцияга чейинки тарыхына, маданиятына, музыкасына, элдик оозеки чыгармачылыгына кызыккан адам, жогоруда сөз кылынган кылымдар катмарынан бизге келип жеткен баалуу эстеликке кайрылышат го деп ойлойбуз.

Адабияттар:

1. *Айдаркулов К.* Кенже-Кара ырчы. // Кыргызстан маданияты. 1980, 3-январ, 14–15-бб.
2. *Галицкий В.Я.* Рисунки и очерки художника Б.В.Смирнова как историко-этнографический источник сведений о Киргизии начала XX столетия. – Изв. Ан Кирг-ССР, т. II, вып. 3., сер. Обществ. наук, 1960, С. 166. (примеч. II).
3. *Дмитриев С.Е.* Байге у Кара Киргизов в Пишпекском уезде в 1912 г. // Изв. Русского Географического общества. Т. XIXIII. Вып. IV–X. 11912 С. – 529. 584.
4. Известия императорского Русского Географического общества. Т. XIVIII, вып. VI–X 1912. – 529–537.
5. Ошондо. 38-40 беттер.
6. *Рахматуллин К.* «Манасчылар». – Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Коомдук Илимдер бөлүмүнүн Кол жазмалар фондусу, инв. № 1289, 33-бет.
7. *Смирнов Б.В.* В степях Туркестана. С. 33, 34, 64.
8. *Смирнов Б.В.* В степях Туркестана. – М., 1914, С. 32.
9. *Смирнов Б.В.* В степях Туркестана. С. 34–38.

⁹ *Айдаркулов К.* Кенже-Кара ырчы. // Кыргызстан маданияты. 1980, 3-января, 14 – 15-бб,

ФИЛОСОФИЯ PHILOSOPHY

УДК:159.9:37.025.7(575.2) (04)

Сариева Калбүбү

*филос. и.д., КР УИАсынын академик А.А.Алтмышбаев атындагы
ФЖСИ институтунун илимдердин философиясы жана
методологиясы бөлүмүнүн башчысы,*

Sarieva Kalbubu

*доктор филос. н, заведующая отделом философии науки и методологии
НИИ философии и социологии им. А.А. Алтмышбаева НАН КР,*

Sarieva Kalbubu

*doctor of philosophy,
head of the department of philosophy of science and methodology of the research Institute of
philosophy and sociology named after academician A.A. Altmyshbaev
National Academy of sciences of the Kyrgyz Republic,*

ЧЫГАРМАЧЫЛЫК – ЖАҢЫНЫ ЖАРАТУУЧУ ЭМГЕК

Аннотация. Статьяда «чыгармачылык» түшүнүгүнүн маани-маңызы, генезиси жана аны философиялык түшүнүүнүн дүйнө таанымдагы диалектикасы талдоого алынат.

Негизги сөздөр: чыгармачылык, креативдүүлүк, диний ойлор, искусство, көркөм чыгармачылык, түбөлүктүүлүк, өтмөлүк, бытие (болум).

ТВОРЧЕСТВО – ЭТО КРЕАТИВНАЯ РАБОТА

Аннотация. В статье проанализированы сущность и генезис понятия «творчества» и его диалектики в философском аспекте в миропонимании.

Ключевые слова: творчество, креативность, религиозная мышления, искусство, вечность, изменчивость, бытие.

CREATION – IS A CREATIVE WORK

Abstract. The article will analyze the essence and genesis of the concept of «creativity» and its dialectics in the philosophical aspect of worldview.

Key words: creativity, religions thinking, art, eternity, quickness, existence.

Чыгармачылык – болмуштун көп түрдүүлүгүн арбытуучу, субъективдүү ишмердигинин маанилүү маңызын туюндурган философиялык, психологиялык жана культурологиялык категория.

Чыгармачылыктын түрлөрү көп. Көп учурда чыгармачылыкты руханий ишмердикке (искусство сферасына) гана таандык кылып, музыкант, художник, акын сыяктуу өнөр ээлерин гана чыгармачыл

адамдар деп тар түшүнүп келишкен. Чынында чыгармачылык ишмердиктин областы абдан кеңири. Индивиддин ар түрдүү эркин: илимий, көркөм, өндүрүштүк-техникалык, чарбалык, саясий жаңыны жасаган, ачкан, ойлоп тапкан жаратман ишмердиги чыгармачылык боло алат.

Албетте, адамзаттын дүйнө таанымында түшүнүмдөрүн, элестөөлөрүн чагылдыруу, жаңыны жаратуу, түзүү дүйнөнү кабыл

алуу жана кайра жаратуу иш-аракетинде искусство, көркөм чыгармачылык эң байыркы формалардан. Көркөм чыгармачылыктын маани-маңызына көңүл бурбай, адамды жана анын дүйнө менен болгон катышын түшүнүү мүмкүн эмес. Соңку кезде постмодерн доорунун тажрыйбасы искусствонун массалык-маалымат каражаттары менен алмаштырылышы, анын келечегине тунгуюк футурологиялык божомолдор, көркөм чыгармачылыктын генезисин, диалектикасын, маңызын терең изилдөө зарылдыгын көрсөтөт.

Чыгармачылык – аткаруучу эмгекке караганда кандайдыр бир жаңыны, мурда болуп көрбөгөндү жаратуучу, интеллектуалдуу эркин эмгек. Чыгармачылыктын психологиясы жаңыны жаратуу процессиндеги индивидин субъективдүү актысына, психологиялык процесске көңүл бурат. Ал эми чыгармачылыкты философиялык изилдөө: «жаңыны кантип жаратууга болот? жаңынын жаралыш мүмкүндүгү кандай? жаратуу актысынын онтологиялык мааниси эмнеде?» – деген суроолорго жооп издейт. Мында ар кайсы тарыхый доорлордун философиясы, дүйнө таанымы ар кандай жоопторду берди. Бул проблема көбүнчө түзүү, жаратуу – түшүнүгүнө (латындын – creation, creationis) байланыштуу болгондуктан креационизм окуусунун контекстинде каралат. Байыркы грек философиясы грек, египет жана жакынкы чыгыш маданияттарынын айкашуусунда калыптанган диний философиянын негиздөөчүлөрдүн бири теософ Филон Логосту инсан жана Кудай дүйнөнү жараткан жаратылыштан тыш, башкы күч катары көрсөтөт. Ошондуктан, кезинде Совет малекетинде бул диний түшүнүк менен байланышкан терминди колдонуудан качышкан.

Чыгармачылыкты философиялык изилдеген классикалык мурастар кенен. Жогоруда белгилегендей ар бир доордун ойчулдары чыгармачылык процесстин табияты жөнүндө ой жүгүрткөн. Философтор Платон, Аристотель, Плотин, Августин,

Дж.Бруно, Б.Спиноза, И.Кант, Ф.В.Шеллинг, Г.В.Ф. Гегелдин эмгектеринин басымдуу бөлүгү чыгармачылыктын онтологиялык көйгөйлөрү менен байланыштуу.

Антика философиясында чыгармачылык чексиз, түбөлүктүү болум (бытие) менен бүтүүчү, өтүүчү, өзгөрүүчү болумга (бытие) байланыштуу серептелет. Антика философиясы, бүтүндөй алганда антика көз карашы менен бирдикте чыгармачылык болум менен, болум эместин б.а. башучтуу, өтмө жана өзгөрүлмө менен чексиздин, түбөлүктүүнүн жана өзүнө теңдин контекстинде карайт. Мында чыгармачылык кудайдын жаратуусу космос жана адамдын жаратуусу – искусство, кол өнөр (techne) формада келип чыгат. Байыркы ойчулдардын көбү космос жаратылбаган, түбөлүк бар, боло берет деген ишенимде болушкан. Гераклиттин чыныгы болум, анын түбөлүк өзгөрүүдөгүсү тууралуу, Демокриттин атомдордун түбөлүк бар экени жөнүндө окуулары, Аристотелдин убакыттын чексиздигин далилдөөсү жаратуу актысын танат. Алар чыгармачылыкты – уникалдуу, кайталанбас жаратылганды өтмө, өзгөрүлмө кудай жараткан түбөлүктүүнү байкоо, таануу деп карашкан. [6.21–31]

Платон космосту жаратылган деп эсептеген менен чыгармачылык – жаңыны түзүүнү башкача түшүнгөн. Биринчиден, Демиург: «акыл-эс жана ой менен таанылган жана өзгөртүүгө болбогондой» дүйнөнү жаратат (Tim. 29A). Жаратуунун бул үлгүсү жаратканга тышкы эмес, ичтен байкап-баамдоодон келип чыккан ниетке туура келген бир нерсе. Ошондуктан ушул ниет жогорку болуп саналат, а жаратуу жөндөм ага баш ийет жана кудайдын ниетинде жаралганды гана мыктыланып ишке ашышы мүмкүн. Чыгармачылыкты ушундай түшүнүү неоплатончуларга да таандык.

Антика философиясында адам философиясынын сферасында чыгармачылык бөлүнүп башкы орунга чыкпайт. Бардык ишмердик анын ичинде чыгармачылык онтологиялык мааниси боюнча байкоодон

кийин, таанымдан кийин, анткени адамдын жаратканы албетте чектүү, өтмө, кудайдын назары чексиз, түбөлүктүү. Маселени мындай жалпы коюлушу көркөм чыгармачылыкты түшүнүүдө туюндурулду. Баштапкы грек ойчулдары адамдын жаратуучу жалпы эмгегинин комплексинен (кол өнөрчүлүктөн, өсүмдүктөрдү культивациялоодон ж.б.) искусствону бөлүшкөн эмес. Бирок, түзүүчү ишмердиктин башка түрлөрүнөн айырмаланып, художниктин чыгармачылыгы кудайдын кудурети менен ишке ашат деп түшүнгөн. Мындай түшүнүмдү Платондун эмгегинен көрүүгө болот.

Антика чыгармачылыктан адамдык жаңы образдарды кайра жаратууга болгон умтулууну көрүшкөн; чыгармачылык – кудай менен жарышуу сыяктуу, болгондо да акылмандык, байкоочу теориялык тааным, булар чыгармачыл эмгек катары бааланган.

Дүйнө түзүлүшү жараткандын чыгармачылыгынын жемиши, ага салыштымалуу адамдын чыгармачылыгы бийиктикке жетүүнүн, адамдын «акыл» парасат жеткен бир эле момент. Андай жогорку бийиктикке көшөрө умтулуу, чыгармачылыктын түрү, бул – эрос, төрөлүүгө умтулган дененин эротикалык ээлигүүсүндөй, көркөм чыгармачылык – көңүлдүн эргүүсү, рухтун ээ-жаа бербей, сонунду сонуркоо, кумардык.

Ошентип, антика философиясында чыгармачылык эки формада биринчи – Кудайдын космосту жаратуу актысы катары, экинчи адам жараткан искусство, ремесло катары каралат.

Орто кылымдык көз карашта чыгармачылык жөнүндө окуу Августиндин «О граде божий» чыгармасында кудайды инсан катары түшүндүрүүсү, чектүү дүйнөнү жана адамды чыгармачылык менен эркин жараткан кудай менен байланыштырат [8. 55]. Чыгармачылык эркин актысы болум эместен болумга өтөт. Адамды акыл-эс эмес, эрк, эркин актылары кудай менен байланыштырат. Бул чыгармачылыкты уникалдуу, кайталангыс акт катары түшүнүүгө өбөлгө болот. Августин неоплатончулардан айырмаланып, акыл-эстин функциясынан башка,

адам инсандын эркине, эркин моментине, функциясына басым коет. Адамдын жасаганы, индивидуалдуу чечимдери мааниге ээ болот.

Экинчи тенденция, орто кылымдагы схоластиктердин чоң тобу, алардын көрүнүктүү өкүлү Фома Аквинскийдин чыгармачылыкка мамилеси антикалык салтка жакындашат. Фома «Кудай – бул жакшылык, түбөлүк өзүн-өзү баамдаган акыл-эс, эрке караганда өзүн-өзү өркүндөткөн жаратылыш» деп чыгармачылыкты түшүндүрүү жагынан Платонго жакын.

Адам чыгармачылыгын баалоого келгенде христиан философторунда тигил же бул тенденция басымдуурак болгонуна карабай антика философторуна караганда башкача бааланат. Адам чыгармачылыгы христианчылыкта баарыдан мурда тарыхтын чыгармачылыгы катары түшүнүлөт. Тарыхтын философиясы биринчи христианчыл кыртыштан (Августин «О граде божем») чыкканы кокусунан эмес. Орто кылымдагы түшүнүк боюнча адамдардын маңызы чектүү, Кудайдын дүйнө жөнүндө ойлогонун жүзөгө ашырууга катышкан сфера болуп саналат. Андан ары акыл-эс эмес, эрк жана ишенимдин эрк актысы адамды кудай менен байланыштырып, жеке иши, жеке, индивидуалдуу чечими Кудайдын дүйнөнү жаратканына катышуу маанисине ээ болот. Бул чыгармачылыкты кандайдыр бир болбогонду, уникалдуу жана кайталанбасты жаратуу катары түшүнүүгө өбөлгө болот. Ошону менен чыгармачылыктын сферасында тарыхый иштер, адеп-ахлактык жана диний иштер артыкчылыктуу област боло алат. Көркөм жана илимий чыгармачылык, тескерисинче, экинчи катардагы болуп калат. Адам өз чыгармачылыгында ар дайым Кудайга кайрылат жана аны менен чектелет.

Орто кылымдарда өнүккөн башка бир дин исламдын алкагында чыгармачылыкка мамиле кандай экенин билүү алдында христиан менен ислам диндеринин өзгөчөлүктөрүн түшүнүү оң. Орто кылымдагы философиянын билерманы

В.В. Соколов христианчылык менен му- сулманчылыкты салыштырып, төмөндө- гүдөй айырмачылыктарды көрсөтөт. «Христианчылык антика маданияты- нын тереңинен келип чыгып герман, сла- вян жана башка элдерге, ири алды бул маданияттын борбору болгон Рим менен Константинополго таратты». Арабдар өз- дөрүнүн монотеисттик динин өздөрү түзүп, кылычынын мизи менен христианчылыкты (көбүнчө монофизиттик жана несториандык формасын) жана зоастризмди четтетип, социалдык–экономикалык жана маданий деңгээли боюнча өздөрүнөн алдыга өнүк- көн сириялыктарга, перстерге, египет- тиктерге жайылтты» [9.193]. Анткен ме- нен Куранды исламдын негиздөөчүсү Мухаммед арабдардын эле примитивдүү ишенимдери жана этикалык-укуктук норма- лары менен чектебестен, иудаизмдин хрис- тиянчылыктын Библиядагы кылымдарды карыткан жоболорун пайдаланган. Анын ичинде Кудай дүйнөнү жоктон бар кылып жаратканы жөнүндө доктрина да бар. Мусулман монотеизми «Алладан башка, кудурет жок, Мухаммед анын пайгамбары» деген формулага негизделген. Карл Маркс «Мусулманчылыктын өзөгүн фатализм түзөт» [8, 9 т., 427-б.] деп аныктагандай, ислам дини чыгармачылыкты да кудай- дын жазганы деп эсептейт. Адамдын жа- ратмандыгы да абсолюттук алдын ала аныкталгандык менен байланыш, б.а. кудай тарабынан тагдырга жазылган.

Мына ушул Алланын алдын ала анык- тагандыгы ислам теологиясында көп талаш тартышты жаратып, динге каршы маанайды жаратканын араб акындары аль-Мутанабби (915-965), анын окуучусу көзү азиз акын- философ Абу-Аля –аль Маарринин (973-1057), персиялык математик, астроном, акын Омар-Хаямдын (1048-1131) чыгарма- чылыкка болгон мамилесинен көрүүгө болот. Мисалы, баарыга белгилүү Омар Хаямдын рубаяттары аскеттик жашоо үлгүсүн тандаган суфизмдин мистикалык- аскетизмге каршы багытталган. [9, 209–212]

Кайра Жаралуу доору адамды кудайдан бошотуп, өзүн жаратуучу деп тааныта баштайт. Анын жаратуучулугу, көркөм чыгармачылыгы эстетикалык байкоонун натыйжасы катары бааланып, аны жаратуучу инсанга кызыгуу башталат. Ушул мезгилден тартып жаратуу актысы кантип жүрөт деген маселе коюлуп, бул процеске тиешелүү антикада да орто кылымда да кезикпеген, Кайра Жаралуу жана Жаңы мезгилдин энчисине таандык рефлексия пайда болот.

Кайра Жаралууга тескерисинче Рефор- мация чыгармачылыкты эстетикалык бай- коонун мазмуну эмес, бул жөн эле иш аракет деп түшүнгөн. Лютеранчылык менен кальвинизмдин кур чечендиги, катуу адеп ахлагы чыгармачылыкты практикалык, чарбалык маанисине гана баа берип, жердеги иш-аракеттин кудай сүйгөнгө бергендин натыйжасы катары түшүнүүгө негиз болгон.

Кайра Жаралуу доордо адам секуляр- дык процесстин шарданында өзүн эркин чыгармачыл сезе баштады. Кайра Жара- луу чыгармачылык десе эле көркөм чыгар- мачылыкты деп түшүнүп, искусство сөздүн кең маанисинде терең маңызы боюнча чыгармачыл байкоо катары каралат. Ошондон Кайра Жаралууда чыгарма- чылык башталышты алып жүрүүчү гений- ге артыкчылык берет, чыгармачылык процесстин жана жаратман инсандын өзүнө кызыгуу өсөт. Чыгармачылыкка байланыштуу рефлексия жаңыча калып- танат.

Жаңы Мезгил чыгармачылыкты эки уюлдуу, түшүндүрдү. Пантеизмдин таасири чыгармачылыкты антика түшүнүмүндөй, таанып билүүгө салыштырмалуу төмөн деп карады. Экинчи бир жагынан протес- тантизмдин таасиринде эмпиризмдин күчү менен калыптанган дүйнө туюм, дүйнөгө мамиле чыгармачылыкты элементтердин кокустук комбинациясы деп кабыл алды. XVIII кылымда чыгармачылыкты жемиштүү элестөө, көптөгөн сезип-туйган менен жеке ой-жүгүртүүнү синтездөөчү жөндөм катары талдайт. Протестантизм чыгармачылык

жөндөмдү предметтерди өзгөртүп түзүү ишмердиги, дүйнөнүн түспөлүн өзгөртүү, жаңы адамдашкан дүйнө түспөлүн түзүү деп карайт. Чыгармачылык аң-сезимдин, элестөөнүн, субъективдүүлүктүн маанилүү элементи деп эсептеген. Чыгармачылык көрсөтмөлүүлүктү жана түшүнүктү синтездейт, акыл-эске байланыштырып турат деп эсептейт. Чыгармачылык таанып-билүүнүн негизинде жатат деген. Кант аң-сезимдүүлүк менен аң-сезимсиздиктин биримдигин түшүнгөн. Чыгармачылык процессте аң-сезимсиз, сокур сезим менен чагылуу ишке ашат, объективдүү дүйнөдө аң-сезимсиз чагылуу жаратылышты аң сезимсиз чагылдырат. Субъективдүү аң-сезимсиз чагылдырууну адам эркин жасайт. Шеллинг художниктин, философун чыгармачылыгын адам ишмердигинин эң жогорку формасы деген. Чыгармачылыктын жогорку чегинде адам абсолютка, Кудайга жакындайт. Көркөм чыгармачылыктын күүсү менен романтиктер чыгармачылыктын жемиши болгон маданияттын тарыхына кызыгуусу күчөйт.

Гегелдин «Абсолюттуу – бул рух, абсолюттуунун жогорку аныктамасы ушундай» [6,10], «Баарынын эң бийиги жана кыйыны – башкысы рухту таануу» [6,5] дүйнөлүк акыл-эс баарынын негизи деп кабыл алуусу, чыгармачылык башталышты өзүн-өзү таануу, анын максаты өзүнүн бүтүндүгүн калыбына келтирүү, искусство – бул жаратылышты тууроо деген тыянакка алып келген.

XIX-XX кылымдын идеалисттик философиясында механикалык-техникалык чыгармачылык артыкчылыкка ээ. Жашоонун философиясы чыгармачылыктан техникалык рационализмдин табигый башталышын көрөт. Жашоонун философиясында француз философу, интуитивист Анри Бергсондун концепциясы жашоонун маңызы жаңынын үзгүлтүксүз пайда болушу. Жаратылышта бул маңыз төрөлүү, өсүү жетилүү болсо, а аң-сезимде жаңы образдар жана ой-сезимдер, а субъективдүүлүн каршысы техникалык

иш, эскинин конструкциясы дейт. Маданияттын жана тарыхтын, жашоонун философиясын карап, чыгармачылыкты Дилтей, Г.Зиммлей, Х.Ортаге и Гасет ж.б. анын уникалдуулугу, индивидуалдуулугу кайталанбас белгилеринне басым коюшат. Экзистенциализмде чыгармачылыкты алып жүрүүчү башталыш инсан болуп эсептелет. Экзистенция түшүнүгү эркиндиктин иррационалдуу башталышы, зарылдыктын эстетикалык табигый суурулуп чыгуусу, акыл-эстүү максаттуулук, жаратылыштын жана социалдык чектен чыгуу деп караган.

Орус ойчулу Бердяевдин оюнча чыгармачылык – бул экстаз. «Чыгармачыл инсан маданияттын чыныгы субъектиси жана маданияттын түзүүчүсү болгону үчүн ардактуу» деген.

М. Хайдеггер экзистенция – бул бар болуунун адекваттуу формасы. XX кылымдын жашоо философиясы экзистенциализмден айырмаланып, прагматизм, инструментализм жана неопозитивизм чыгармачылыкты бир жактуу прагматикалык көз караштан ойлойт. Белгилүү кырдаалда коюлган милдетти чечүү үчүн ойлоп чыгарууну түшүнгөн. (Дж.Дьюи).

Чыгармачылыкты интеллектуалдык түшүнүүнүн дагы бир бөлүгү, же багыты неореализм жана феноменология (С.Александр, А Уайтхед, Э.Гуссерл, Н.Гартман сыяктуу ойчулдар) чыгармачылыкты негизги ишмердик эмес, интеллектуалдык байкоо дейт. Бул багыттагы ойчулдар чыгармачылыкты илим менен, табият таануу гана эмес математика менен байланыштырып карашат.

Марксисттик түшүнүмдө чыгармачылык иш аракет табигый жана социалдык дүйнөнү объективдүү мыйзамдардын негизинде адамдардын максатын жана керектөөсүн канааттандыргандай кылып өзгөртүп түзүү. Чыгармачылык – бул кайталанбастыгы, оригиналдуу жана коомдук тарыхый уникалдуулугу менен мүнөздөлгөн түзүүчү ишмердик. Чыгармачылык конкреттүү тарыхый шартта ишке ашат. Чыгармачылык программа түзүү, же

механисттик кайталанма иш аракет эмес, адам аң-сезиминин жемиши, активдүүлүктүн көрүнүшү. Чыгармачылык социалдык тарыхый шарттарда өтөт, Ага курчап турган дүйнө, олуттуу таасир этет.

Чыгармачылык маданиятты байытуучу жана коомдук асыл-нарктарды түзүүчү болуп идеялардын эркиндиги, материалдык көз карандысыздык камсыз болгон шартта гана жашайт. Административдик диктат, мамлекеттик чиновниктер тарабынан көзөмөлилимий жана көркөм чыгармачылык үчүн өлүмгө тете.

Чыгармачылык эмнеден башталат? Архимеддик «эврикадан» же жаңыны көрө билүүдөн башталып, чыгармачылык өнөр адамына канагаттаануу, бакыт алып келет. Ким жаңыны жаратса, анын натыйжасынын жакынкы жана узаккы мезгилдеги позитивдүү жана негативдүү жактарды талдай билип ачуусу зарыл. Чыгармачылыктын функциясы изденүүнүн «предметтешүүсү» менен чыгармачылык ишмердиктин талаасынын кеңейиши менен көрүнөт. Мында Евклид айткандай «Кыйынчылыктан кыя өтүп кетүүчү «падышалар үчүн» жол жок». Чыгармачыл инсан эмоционалдуу, назик, сезимтал. Коом менен мамилесинде өзүнүн чыгармачыл күчүнө коомдун муктаж экенин сезет. Көпчүлүк чыгармачыл инсандар жалпы адамзаттык асыл-нарктарды туу тутушуп, калайыкка тарабында болушат. Чыгармачылык туруктуу изденүүдө болуу менен көз карашты калыптандырат.

Адабияттар

1. *Аристотель*. О душе. Спб.: Питер, 2002., – 227 с.
2. *Бахтин М.* Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986. – 445 с.
3. *Белинский В.* И Мое мнение о игре г-на Каратыгина /«Молба» 1835. – № 18.
4. *Бердяев Н.* Философия творчества, культуры, искусства: В 2 т. М.: Искусство, Лига, 1994. Т. 1.-542 е.; Т. 2. – 510 с.
5. *Библер В.* Мышление как творчество. М.: Политиздат., 1975. – 399 с.
6. *Гегель Г.В.Ф.* Философия духа. – М.: Издательство «Э», 2018.- 160 с.
7. *Горький А.М.* О литературе. – М., 1937.
8. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч.2-е изд.
9. *Соколов В.В.* Средневековая философия. – М.: Высшая школа, 1979. – 448 с.
10. *Столетов А.И.* Онтология творчества: монография. – Уфа: Ваг

«Кайра куруунун алгачкы жылдарында адабиятта өзгөчө көрүнүктүү эч нерсе жаралган жок. Кыйынчылык, күңүрттүк эч бир жакшы адабият жаратпайт», – деген коомдук пикирлер соңку мезгилде жашап жаткан менен түпкүрдө адам тагдырынын кубулуштары көрүнгөн адабият бар. Аны азыркы жан дүйнөнү ой жүгүртүүгө жөндөмсүз четте жашап жатат дешет. Эркиндик, айкын ачыктык, цензура жок, бирок, белгилүү карамап калаар эч нерсе жок. Балким бул мыйзам ченемдүүдүр. Маданияттын өз өнүгүшү, мыйзам ченеми бар дегенден башка сөз жок. Белгилүү бир тарыхый мезгил келет, болуп жатканды ой жүгүртүүчү, жалган оптимизмсиз эле маданий турмуш активдешкен учур болот.

Чын активдешүү стихиялуу мүнөздө болот жана бүт баарын жок кылып жиберүүчү, бүт баарына жол берүүчүлүктү четке серпип таштоо деле күмөн. Көркөм чыгармачылыкта жаш художниктер же сынчылар демократизация процессин алдыңкы эстетикага өтүү үчүн пайдаланат.

Америкалык ишкер, АКШнын автоиндустриясынын негиздөөчүсү Генри Форд чыгармачылыкты руханий гана ишмердик менен чектөөнүн тайкылыгына көңүлдү бурган. «Бизге индустриалдык жактын өнөрүнө ээ болгон художниктер керек. Бизге жаккан жакшыны, туураны көрө билген биздин көңүлүбүзгө жаккан предметтердин планын түзө билген адамдар керек» деп чыгармачылыктын өрүшү кеңдигине көңүл бурган.

**ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY**

УДК 81.2:81.362 (575.2) (04)

Абдувалиев Ибраим
филология илимдеринин доктору, профессор
Абдувалиев Ибраим
доктор филологических наук, профессор
Abduvaliev Ibraim
doctor of philology ilimderinin, professor

**АРТ ТОПОКОМПОНЕНТИНИН АЙЛАНАСЫНДА
УЧКАЙ СӨЗ**

Аннотация. Макалада азыр унутулуп калган **арт** деген сөз тууралуу иликтөөлөр жүргүзүлөт. Мезгил өткөн сайын тилде жаңылануулар болуп, айрым тилдик бирдиктердин колдонулушу сейрек болуп жүрүп олтуруп унутулуп да калышы сыяктуу кубулуштар боло берет. Мына ушундай табигый мыйзамченемдиктин натыйжасында азыркы кыргыз тилинде **арт** деген сөз унутулуп, бирок ал жер-суу аттарында жана кээ бир элдик оозеки чыгармаларда гана сакталып келет. Бул сөздүн кээ бир көркөм чыгармаларда жолугушу тууралуу да ойлор айтылат.

Негизги сөздөр: лексика, топокомпонент, эскирген, алгачкы омонимдер, **ашуу, арт, арт, ары, арыт-, арт** компоненти катышкан топонимдер, семантикалык өзгөчөлүктөр, арбын.

КОРОТКОЕ СЛОВО ОБ ТОПОКОМПОНЕНТА АРТ

Аннотация. В статье ведется лингвистические исследования вокруг устаревшего глагольно-именного слова **арт** «перевал; переваливаться». Со временем лексика языка непрерывно обновляется, некоторые слова превращается в пассивный запас, постепенно даже выходит из употребления. В результате такой естественной закономерности в настоящее время в лексике современного кыргызского языка отсутствует слово **арт** «перевал; переваливаться». Однако некогда забытое слово **арт**, сохранился в составе топонимов со значением перевал. Встречается и в составе пословицы **Эринчээкке эшик – арт** «ленивому дверь чувствуется как перевал».

Ныне забытое слово **арт** встречается также и в произведениях отдельных писателей.

Ключевые слова. Лексика, топокомпонент, устаревший, первичные омонимы, **ашуу** «перевал», **арт** «перевал», **арт-** «переваливаться», **ары** «та сторона», **арыт-, арт** компоненти катышкан топонимдер «топонимы с компонентом **арт**», семантические особенности, **арбын** «обильно».

A SHORT WORD ABOUT TOPOCOMPONENT ART

Abstract. The article conducts linguistic research around the outdated verbal-nominal word **art** «pass; waddle». Over time, the vocabulary of the language is constantly updated, some words turn into a passive stock, and gradually even go out of use. As a result of such a natural regularity,

the word **art** «pass; waddle». However, the once forgotten word **art** has survived as a part of toponyms with the meaning of **pass**. It is also found in the proverb of Erincheekke eshik - **art** «**to a lazy person the door feels like a pass**».

The now forgotten word **art** is also found in the works of individual writers.

Key words: vocabulary, toponym, obsolete, primary homonyms, ashuu «pass», **art** «pass», **art-** «roll over», ares «that side», **aryt-**, **art** component katyshkan toponymmer «toponyms with the component **art**», semantic features, arbyn «abundantly».

Тилдин бир калыпта болбой улам өзгөрүп тураары окумуштуулар тарабынан илгертен бери эле белгиленип келет. Анткени, тил социалдык кубулуш катары абстракттуу көрүнүш болуп эсептелет. Тилдин өзгөрүп турган касиети биринчи кезекте анын лексикасынан байкалат. Башка жактарынын айтпаганда да лексикадагы тынымсыз болуп тура турган неологизм, архаизм кубулуштарынан тилди пайдаланып жүргөн инсандардын өздөрү да тилдин өзгөрмөлүү кубулуш экенин байкай алышат. Кайсы бир мезгил өтүп, элдин турмуш шарттарынын өзгөрүшү менен анын тилинин лексикасында архаизм, неологизм кубулуштарынын пайда болгону тез эле байкала баштайт. Мисалы, кубаттуу коомдук-экономикалык формация катары эсептелген социализм кыйрап жок болду эле кыргыз тилинде *менеджмент*, *брокер*, *бартер*, *бизнес* деген сыяктуу бир топ сөздөр пайда болуп активдеше баштады. Илим менен техниканын жетишкендиктери турмуш-тиричиликте пайдалана баштады эле, *интернет*, *файль*, *флешка*, *эсемес*, *сотка*, *гугл* деген сыяктуу бир топ сөздөр пайда болуп, тез эле активдүү лексиканын катарынан орун алды. Ошол эле кезде *зеновой*, *комсомол*, *пионер*, *колхоз*, *совхоз*, *ударник* деген сыяктуу сөздөр унутулуп, пассивдүү лексиканын катарында калып калды.

Тилдин лексикасынын мындай өзгөрмөлүү экенине карабай айрым бир сөздөр тилдин пассивдүү лексикасынан орун алганы менен эч бир унутулбай жашап келе берет. Лексикадагы мындай көрүнүш элдик оозеки чыгармаларда, жер-суу аттарында жана башка энчилүү аттарда сакталып кылымдарды карытып жүрүп отура берет. Мына ошондой байыркы сөздөрдүн бири

арт унутулуп калып, азыр элдик оозеки чыгармаларда жана жер-суу аттарында гана айтылып жүрөт. *Эринчээкке эшик* – *арт* деген макал, мисал үчүн, жалкоого образдуу кылып, боз үйдүн босогосун аттап сыртка чыгып келүү ашуу ашкан менен барабар болуп көрүнгөндүктү билдирген. Ошол эле мезгилде байыркы мезгилдерде тилибизде активдүү колдонулган бул сөз, азыр элдин жандуу пикир алышууларында колдонулбаганы менен бийик тоону ашып өткөн жерлердин аттарында айтылып жоголбой жашап келүүдө.

Ошентип, бул байыркы сөз азыркы кыргыз тилинде унутулуп калган, бирок, жогоруда айтканыбыздай, ашуулардын аттарында жана элдик оозеки чыгармаларда айтылып, мезгил-мезгили менен элдин эсине келе калып башка сөздөр менен бирге колдонулуп калат. Макалды уюштурган башка сөздөрдүн катарында жалпы макал маанисин туюндуруп, ал эми жер-суу аттарында болсо ошол жер объектисинин аты катары айтылып келе жатат. Ошол ашууну, мисалы, Көк-Арт, Кызыл-Арт жана макалды айткандар андагы сөздөрдүн ар биринин жекече өз маанилери менен иши жок эле айтып түшүндүрүп да, түшүнүп да жүрө беришет. Өз алдынча колдонулуудан чыгып унутулуп калган бу байыркы сөз топокомпонент катары Алтай тоолорунан да жолугат. Белгилүү топонимист О.Т. Молчанованын сөздүгүндө **арт** топокомпоненти катышкан жыйырмадан ашык топоним катталган (Молч.). Алардын ичинен *Абыс-Арты*, *Бус-Арты*, *Кайа-Арты*, *Кайың-Арты*, *Кайыр-Арты* деген бир тобу таандык айтылыш менен (*арт-ы*), калгандагы кыргыз тилиндегидей эле айтылыш менен жазылып, бардыгы ашуу экендиги бел-

гиленген. *Арт* компоненти менен айтылган топонимдер башк түрк тилдеринин тилинде да бар экенине ынанабыз, ошондуктан бул топокомпоненттин кеңири ареалдык көрүнүшү өзүнчө атайын изилдөөнүн темасы болуп саналат.

Макалабызда мына ошол азыркы кыргыз тилиндеги гана пассивдүү болуп, унутулуп калган *арт* деген сөз жөнүндө кеп кылмакчыбыз. Ашуу маанисиндеги *арт* ме-нен *жүктү арт* маанисиндеги *арт-* деген этиш сөз экөөнүн теги бир. Лингвистикада, айрыкча түркологияда мындай сөздөр алгачкы *омонимдер* деп аталат, башкача айтканда, түпкү тегинде бири-бири менен маанилик жактан байланышы бар *омонимдер* болуп саналат. Түрк тилдеринде мындай болуп бир эле учурда атооч да, этиш да маанисин билдирген сөздөрдү окумуштуулар XIX кылымда эле байкашкан. Тил илиминдеги мындай кубулушту түрк синкретизми (Каж. 11-б.) деп да коюшат. Ошол кездеги түрк тилдеринин (автор өзү *түрк-татар тилдеринин* деп жазган) этимологиялык сөздүгүн жарыялаган венгер окумуштуусу Арминий (Герман) Вамбери биринчилерден болуп түрк синкретизми тууралуу айтып изилдей баштаган (Вамб, 1878). Сөздүгү чыга электе, башкача айтканда, 1877-жылы 13-октябрда сөздүккө жолдогон орусча кол жазма алгы сөзүндө түрк-татар тилдеринин уңгу-негиздерин тигил же бул сөз түркүмү деп эсептеш кыйын, алар мүчө менен келсе тактооч, мүчө жалганбаганда же зат атооч, же этиш катары кабыл алына бериши өтө кызык, жана мындай сөздөр бир топ арбын маанисинде жазганын белгилүү окумуштуу Е. З. Кажибеков каттап талдоого алган (Каж. 12-б.).

Түрк тилдериндеги бир эле тыбыштык түзүлүштө туруп атооч да, этиш да маанисиндеги мындай уңгу сөздөргө П.М.Мелиоранский (1899), Г. И. Рамstedт (1912) жана башка окумуштуулар кайрылышып,

омонимдик маанилердеги уңгу-негиздер көрүнүшүнүн пайда болушуна да кызыгып, ар кандай ойлор, көз караштар айтылган. Көпчүлүгү эки башка сөздөрдүн кокусунан эле тыбыштык жактан бирдей болуп калгандыгы менен түшүндүрүшкөн. П.М.Мелиоранский, мисал үчүн, түрк тилдеринин тарыхый алгачкы мезгилинде уңгулардын тигил же бул сөз түркүмүндө болушу азыркыдай так болгон эмес. Азыр деле этиш да, атооч да болуп кош мааниге ээ болгон сөздөр бар маанисинде пикир айткан (Мелиор. Пам. в честь.. 1899). Г. И. Рамstedт да 1912-жылы жазылган эмгегинде этиш да, атооч да маанисиндеги сөздөрдү каттаган. В. Бангдын андан ары мүчөлөнбөгөн атооч-этиш синкретизмдер тууралуу изилдөөсүндөгү (1916) түрк тилдеринде таза этиш уңгулар субстантивдешүүлөрдөн келип чыккан деген көз карашы тууралуу айтып, этиштерди атоочтордон келип чыккан деп болжолдогонун жазат Е.З.Кажибеков (1986. 13). Бир топ окумуштуулар түрк тилдериндеги атооч-этиш омонимдик мүнөздөгү баштапкы уңгулардын пайда болушунда биринчилик атоочторго таандык (В.Банг, Ж.Дени, Г.И.Рамstedт) деген ойду айтышып, башка бир тобу биринчилик этиштерге тиешелүү (А.Н.Кононов, Э.В.Севортян) дешкен, башка бирөөлөрү мындай көрүнүштөр сөздөрдүн кокустан эле тыбыштык жактан дал келип калышы (К.Гренбек, В.Л.Котвич) менен деп эсептешкен.

Маселени кыргыз тилинин мисалынын негизинде терең изилдеп чыгып, Кыргыз улуттук илимдер академиясынын академиги Б. М. Юнусалиев мындай деген жыйынтыкка келген: «Анализ собранных нами материалов позволяет нам высказать **твердое убеждение** (астын сызган биз – И. А.) в том, что совпадение в одном звуковом комплексе двух существенно различных категорий – имена и глагола нельзя объяснить ни стадийностью развития языков и ни господством случайностей в

звуковом изменении слова. Здесь следует видеть строгую закономерность, действующую на ранних этапах развития киргизского и родственных ему тюркских языков и постепенно идущую на убыль в позднейшие периоды их истории»¹ (Юн. 66-б.). Биздин оюбузча, кыргыз тилиндеги, жалпы эле түрк тилдериндеги атооч-этиш унгулардын пайда болушунда Б. М. Юнусалиевдин айткандары акылга сыярлык болуп саналат. Муну биз тилдин өсүп-өнүгүшүндөгү табигый мыйзам-ченемдик деп эсептейбиз. Дээринде өзгөрмөлүү болуп эсептелген лексиканын, андагы лексикалык бирдиктердин тыбыштык жактан гана эмес, маанилик жактан да өсүп-өнүгүп, кайсы бир деңгээлде маанилик жылыштардын да болуп тура турганы мыйзам-ченемдүү көрүнүш экени лингвисттер үчүн жаңылык эмес. Лексикалык омонимдердин пайда болушунда да сөздөрдүн маанисиндеги мына ушундай көрүнүштөрдүн ролу болбой койгон эмес.

Эми ошол байыркы замандарда активдүү лексиканын катарында колдонулуп жүргөн сөздүн, **арт** деген сөздүн маанисине жана түзүлүшүнө карата иликтөө жүргүзүп көрөлү. Тутумдук түзүлүшү боюнча бул сөз эки морфемадан турат. Биринчиси **ар** (*ар жак, ары жагы*). К. К. Юдахин **ар** деп каттап, **ары** деген сөздүн биринчисин караңыз деп шилтеме берет (Юд. 62). Ал жерде **арт** ‘дальше; по ту сторону’ деген маанилер менен орусчага которулган (Юд. 72). Кыргыз тилинде **ар** деген бир муундуу унгу-сөз жалпы алтай тилдерине орток сөз болуп эсептелет. Мисалдар келтирели: *тув. ар ~ ары* ‘северный склон (*горы*)’ (64,71), *хак. аар* ‘дальше, подальше’ (ХРС, 18), *калм. ар* ‘задняя (тыловая) сторона; северная

сторона; зад; тыл; север’ (46), монг. **ар** 1) ‘задняя, теневая сторона, северная сторона’, 2) ‘зад, спина, север’, 3) ‘задний, тыльный, северный’ (МОТБ. 25). Келтирилген мисалдардагы маанилер тегинде бир эле мааниден өнүгүп, ошол маанинин айланасында маанилик өзгөчөлүктөрдүн пайда болгондугу даана байкалып турат. Кыргыз жана тува тилдеринде **ар** ~ **ары** болуп эки түрдөгүсү (варианты) катталган. Башка түрк тилдеринде булардын экинчиси гана (**ары**) катталып, маанисинде бир аз гана айырма бар: *башк. ары* ‘дальше, далее’ (БРС, 46), *каз. эрі* ‘дальше, туда’ (КазРС. 56). Бул байыркы унгунын экинчи түрү туунду унгу (*ар-ы*), мунун акыркы компоненти – грамматикалык маанисин жоготуп бараткан үчүнчү жактын таандык мүчөсү.

Эми баштапкы сөзүбүзгө келсек, бул да туунду сөз болуп, мунун экинчи компоненти (**т**) *жорт, унут* деген сыяктуу сөздөрдө жолуккан куранды мүчө (**-ыт**) болуп эсептелет да, **ар** деген унгудан **ар-т** ~ **ар-ыт** ‘ары өтүп кет’ маанисин туюндурган жаңы сөздү жараткан. Кыргыз жана тектеш түрк тилдеринде сөздөр гана эмес, куранды болобу, уланды болобу мүчөлөр да үндөштүк мыйзамына ылайык тыбыштык өзгөрүүлөргө учурай берет. Ошондон улам азыркы кыргыз тилинде бул мүчөнүн (**-т** ~ **-ыт**) бир нече түрү (варианты) катталып жүрөт. Б. Орузбаевада **-ыт**: *соют, тоют* (1964. 287), **-ыт/-т**: *жасат, уктат, коркут* ж.б. (293), **-т**: *калдырт, шалдырт* ж.б. (296), **-ат/-ыт**: *колот, кашат* (302) болуп төрт түрдөгү куранды мүчө катталган. Кыргыз тилиндеги этиштер боюнча атайын изилдөө жүргүзгөн окумуштуу С. Кудайбергенов монографиясында мына ушул түзүлүштөгү этишти жасоочу бир эле

¹ Б.М.Юнусалиев. Киргизская лексикология. Ч. 1. Развитие корневых слов. – Фрунзе, 1959. 66-бет: «Бирдей эле тыбыштык комплексе туруп эки башка сөз түркүмдөрүнө – этишке жана зат атоочко жата турган унгу-сөздөрдү тилдин өсүп-өнүгүшүнүн стадиялдуулугу менен да, тыбыштык жактан окшошуунун кокустугу менен да түшүндүрүүгө мүмкүн эмес. Бул жерден кыргыз жана ага тектеш түрк тилдеринин өсүп-өнүгүшүнүн алгачкы этаптарындагы акырындык менен жоголуп баратып, кийинки убакта ошолордун тарыхы болуп калган мыйзам ченемдикти көрүшүбүз керек»

куранды мүчөнү, **-ым/-ит** куранды мүчөсүн каттап иликтеп чыгат (Куд. 1979. 82–86). Мунун «байыркы убакта сөз жасоочу мүчө катары» колдонулганын белгилеп, М.Кашкаринин китебинен азыркы кыргыз алфавити менен транскрипциялап, *тай ататты* – *тай ат болду*; *оглан эретти* – *бала (уул) бой тартты*, *эр катарына өттү*; *эр кутатты* – *киши куттуу*, *бактылуу болду*; *эр теритти* – *адам тердеди* деген сыяктуу бир нече мисалдарды келтирген². Ошону менен бирге «Дивану лугати-т түрктө» жогорку сөздөр менен катар эле *ачытты*, *эритти*, *ысытты*, *ашатты*, *эшитти*, *унутту*, *тарытты*, *курутту* деген сыяктуу азыркы кыргыз тилинде этиштин айкын өткөн чактагы аркылуу мамиле маанисин билдирген сөздөр абдан көп катталгандыгын эске алып, «Махмуд Кашгаринин тушунда **-ыт // -ит** мүчөсү аркылуу мамилелик мааниде бир канча активдүү колдонулган», деп жазган (Куд. 83). Ошентип, окумуштуу монографиясында **-ым // -ит** куранды мүчөсүнүн байыркы убактарда эле курандылык милдетти аткаргандыгын белгилеп, «этишти жана атоочту жасоочу мүчө катарында колдонулган; ошону менен бирге бул мүчөгө аркылуу мамилелик маани да жат болбогон деген тыянак чыгарууга болот» (Куд. 84) деп жыйынтыктаган. Бул көз караштын жөнү бар. Азыркы кыргыз тилинде, деги эле түрк тилдеринде атооч сөздөрдү жасай турган да, этиш сөздөрдү жасай турган да ушул тыбыштык курамдагы (**-ым // -ит**) куранды мүчөлөр бар (ДТС. 655, 663; Ор. 159, 293; Аб. 306).

Мына ошентип башталышында кыймыл-аракетти туюндуруп, бара-бара тилдик өсүп-өнүгүүнүн Б. М. Юнусалиев айткандай, тилдин өсүп-өнүгүшүнүн тарыхый мыйзамченемдиктеринин натыйжасында **арт** деген этиш сөз ‘ары өтүп кеткендиктин’, ‘ар

жагына өтүп кеткендиктин’ өзүн туюндуруп жүрүп отуруп, ошол объектини да билдирип калган. Ошентип азыркы **арт** деген топокомпоненттин мисалында сөздүн, алгачкы омоним сөздүн, адегенде кыймыл-аракетти туюндуруп колдонулуп жүрүп жүрүп ошол кыймыл-аракет аткарыла берген объектини, башкача айтканда, затты туюндура баштаганына күбө болдук. Демек алгачкы адамдын эмгектенүү аракеттерине байланыштуу тилдин келип чыкканын окумуштуулардын далилдегенин эске алсак, адамзат тилиндеги алгачкы сөздөрдүн далмына ошол кыймыл-аракеттерге байланыштуу болуп, биринчи болуп мына ошол кыймыл-аракеттердин адам оозунан чыккан тыбыштыр, тыбыштык айкалыштар менен айтылганын баамдашыбыз керек. Ошентип түрк тилдериндеги, анын ичинде кыргыз тилиндеги, алгачкы бир муундуу синкреттик уңгулардын, атооч-этиш уңгулардын, пайда болушунда этиш сөздөргө артыкчылык берилиш керек деген ойго ыктаарыбызды билдиребиз.

Азыркы кыргыз тилиндеги **арт-** деген өтпөстүк маанидеги туунду уңгу этиш кылымдарды карытып жүрүп отуруп, мына ошол байыркы кыймыл-аракет маанисин солгундатып жиберип, маанилик жактан өнүгүүлөргө, тагыраагы жылыштарга кабылып, *бир нерсени кол менен, күч менен ары өткөрүү*, *ар жагына өткөрүп жиберүү* маанисин, өтмө этиш манисин туюндуруп калган: *атка арт*, *жүк арт*. Байыркы мааниси менен, башкача айтканда, өтпөс этиш мааниси менен бул сөздү К. К. Юдахин каттап, **кадууну артып, кол баштап, такоол болуп бергиле фольк.** пройдя с войском по склону горы, будьте нам подкреплением (Юд. 70), деген мисалды келтирген.

Азыркы кыргыз тилинде өтпөс этиш мааниси менен дээрлик колдонулбай кал-

¹ С. Кудайбергенов мисалдарды китептин өзбекче котормосунан алганы байкалып турат; *оглан эретти*, *эр кутатты*, *эр теритти* дегендери кыргызча *улан эр жетти*, *эр куттуу болду*, *эр тердеди* болуш керек эле.

ган бул сөз айрым жазуучулардын чыгармаларынан жолугат. *Шырп эткен дабыш чыгарбай темир жолдун бирде наркы бетин, бирде берки бетин артыла шимишлеп, жойлоп баратты. Жалдын эки тарабынан жүргүнчүлөр ыргыткан кешиктерин таап жейт.* («Кылым карытар бир күн», Ч.Айтматов. 4-том. 7-б.). Тоонун ар жагына өт, ашып кет маанисиндеги бул байыркы этиш сөздү эл жазуучу Өскөн Даникеевдин чыгармаларынан да жолуктурабыз. *Кар калың түшпөй, ашуулар ачык болсо, ары артып кетebиз* (Ө.Даникеев. «Мурас», Фрунзе: Адабият, 1990. 60-б.).

Мына ошол байыркы **арт-** (*ары өтүп кет-, ар жагына өтүп кет-*) деген этиш сөз көчмөн турмуш шарттарында тоонун ар жагына ашып (артып) кетүүгө ыңгайы келген жердин (жолдун) өзүнө сиңирилип жүрүп отуруп, тоолуу жер шартынын мына ошондой жерлеринин аттарын билдирип, энчилүү аттардын тутумунда азыркыга чейин тилибизде жашап келет. Азыркы Кыргызстандын аймагынан Кыргызстан топонимдер сөздүгүндө **арт** деген топокомпонент менен айтылган жыйырмадан ашык топоним катталып, бардыгы ашуулардын аттары болуп саналат. Кыргыз тилинде жер-суу аттарынын көпчүлүгү эки компоненттен турат, айрымдары андан көп компоненттер менен да айтылат. Көбүнчө эки компоненттен тургандыктан кыргыз тилиндеги, деги эле түрк тилдериндеги жар-суу аттарынын дээрлик бардыгынын кайдан келип чыккандыгы (этимологиясы) белгилүү болот. Анткени эки компоненттин дайыма экинчиси аныкталгыч, биринчиси аныктагыч болуп келет. Жер-суу аттары болгондуктан алар адатта жер бетинин өзгөчөлүгүнө жараша аныкталат да, бир компоненти ошо жер шартынын өзү менен айтылат. Айрымдары ошол жерде болуп өткөн кандайдыр окуяларга же башка бир себептерге байланыштуу аталат. Жер-суу аттары башка тилдерден келген сөз болуп, тыбыштык жактан өзгөрүп түшүнүксүз болгон күндө да андай топонимдердин

маанилерин ошол тилдеги жер бетинин өзгөчөлүгүнө, болуп өткөн окуяларга байланыштуу сөздөрдөн издеш керек.

Ошентип, кыргыз тилиндеги **арт** компоненти катышкан жар-суу аттарынын баштапкы маанилерин изилдегенде мына ушул жагдайларды эске алабыз. Бардыгынын экинчи компоненти, башкача айтканда, аныкталгычы **арт** болгондуктан, алардын келип чыгышын биринчи компоненттеринин гана, аныктагычтарынын гана баштапкы маанилеринениликтепиздейбиз. Сөздүктөгү бизге объект болгон топонимдердин ичинен бир канчасынын гана кайсы аймакта экендиги жазылып, калгандарынын кайсы аймакта экендиги көрсөтүлгөн эмес. Ал эми жер-суу аттарынын изилденишинде ошол объектинин кайсы жерде, жер бетинин кандай рельефинде экендигинин мааниси абдан чоң. Жер бетинин түзүлүшүнүн өтө ар түрдүүлүгүнөн ашуулар да бири-бирине окшобогон көрүнүштө болот. Ашуулардын аттары да жер-суу аттары болгондуктан, жогоруда белгилегенибиздей, булар да адатта көрүнүшүнө, татаалдыгына карата же кайсы бир мезгилде болуп өткөн кандайдыр бир окуя менен байланыштуулугуна карап атала бере турган топонимдер болуп эсептелет. Мына ушундай шарттарды эске алып, кыргыз тилинин топонимдер сөздүгүндөгү **арт** топокомпоненти катышкан топонимдерди, талдоонун аракетин көрөлү. Талдоонун алдында арт компоненти катышкан энчилүү аттардын жазылышы тууралуу эки ооз сөз. Бардыгы географиялык энчилүү аттар болгондуктан, орфографиялык жактан жазылыштары бирдей болуш керек. Бирок, кыргыз тилинин топонимдер сөздүгүндө айрымдары бириктирилип жазылып, көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинин орфографиялык эрежесине ылайык ажыратылып жазылган. Өткөн кылымдын акыркы чейрегинде Кыргыз совет энциклопедиясы буларды бириктирип жазган. Биз бул топонимдерди кайсы булактан алынса, ошол жазылышындай каттап талдоону эп көрдүк. Анткени бирге жазылса да, ажыратылып бөлөк-бөлөк жазылса да

бардыгынын эки компоненттен тура турган белгилүү.

Ак-Арт, Кыргызстандын кайсы аймагындагы ашуу экени көрсөтүлгөн эмес (СТК. 39-б.). «Кыргыз жергеси» энциклопедиясында сөз бириктирилип жазылып, **Агарт мөңгүсү** – Кичи-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү (8-б.) катталып, мындай аталыштагы ашуу катталган эмес. Ал эми кыргыз тилинин топонимдер сөздүгү сөздүн компоненттеринин бирге жазылган түрүн (варианты) да каттап, анда **Агарт** Ноокат районунун аймагындагы ашуу экени көрсөтүлгөн (СТК. 30-б.). Сөздүн биринчи компоненти (*ак-арт*) өңдү билдирет. Демек ашуу дайыма кар басып жаткандыктан ак-арт (*ак ашуу*) деп аталган болуш керек. Көрүнүшү *ак, таза* болгон жер да, суу да **ак** компоненти менен айтылып калыптанган: Ак-Байтал, Ак-Жар, Ак-Өлөң, Ак-Сай, Ак-Суу ж.б.

Бадал-Арт – Какшаал тоосундагы ашуу. Кыргыз тилинин топонимдер сөздүгү сөздүн биринчи компонентин дарак сымал майда өсүмдүк – *бадал* менен байланыштырып, бадалдуу ашуу деп мүнөздөгөн (СТК. 81-б.). Энциклопедия **Бадаларт** деп сөздү бириктирип жазып, «Тан династиясынын тарыхына караганда бул ашуу Бода, Бада (Бодалин), Баньда деген аттар менен VII-VIII кылымдардан бери эле белгилүү» (Кырг. Жерг. 47), деп, анын азыркы Бедел ашуусу экенин белгилеген. Энциклопедия Беделдин деңиз деңгээлинен 4284 м бийик болуп, эзелтен бери эле кербен өткөн жол болгонун, бели корумдуу, кумдуу келип жыл бою кар-мөңгү кетпеген ашуу экени тууралуу (Кырг. Жерг. 57) кабар берет. Бул маалыматтарга караганда ашуунун белинде бадал эмес, чөп деле өспөйт. Ашуунун бели таштак болуп кар кетпегендиктен кербендин гана эмес, атчан кишилердин да ашып кетиши өтө кыйын, ошондуктан сөздү монгол тилдериндеги *батлх* – *укрепляют* жана *батлһн* – *укрепление* (Калм. 85) деген сөздөр менен байланыштырып кароону сунуш кылабыз.

Балгарт Тоң районун аймагындагы ашуу деп катталган (СТК. 91-б.). «Кыргыз жергеси» жана Кыргыз совет энциклопедиясында мындай аталыштагы ашуу катталбай, тоо менен өрөөн катталып, мааниси «топоним балык жана арт (ашуу) сөздөрүнөн түзүлгөн; «балыктуу суу ашуусу» маанисин туюндурат» (Кырг. Жерг. 51), деп түшүндүрүлгөн. «Жылуу-Суу, Арчалуу, Жылаңач, Кара-Каман, Балгарт, Кара-Саз ж-а Буркан суулары кошулуп, Кичи-Нарынды түзөт» (КСЭ. 1, 400), демек, «балыктуу суу ашуусу» мааниси акылга сыярлыктай сезилет.

Бирок, сөздүн биринчи компонентин байыркы *balīq* ‘город’ (ДТС. 80) деген сөз менен да байланыштырууга болот. Саймалы-Таштагы жазуулардын, сүрөттөрдүн башка жактарда жазылып тоонун башына алып барылбаганын эске тутсак, биздин божомол ойлоно турган маселе болуп, Балгарт өрөөнүнө археологиялык казуулардын жүргүзүлүш зарылдыгын жаратат. Ал эми бул байыркы сөздү (*balīq* – балык) шаар гана эмес (шаар жана шаар түшүнүгү адамзаттын узак тарыхынын кийинки эле кылымдарында пайда болгон), жаратылыштын сууктан сактанар ыңгайлуу жерине көчүп барып киши конгон жери деп да түшүнсөк, ашуунун аталышынын *балык* ~ *балх* деген байыркы сөздөн келип чыкканы акылга сыярлык болот.

Жаңарт – Жети-Өгүз районунун аймагындагы ашуу. Эки компоненттен турган бул сөздүн компоненттери (*жаңы-арт*) кыргыз тилинин фактылары менен түшүнүктүү эле болуп турат. Бирок кыргыз тилинин топонимдер сөздүгү сөздүн биринчи компонентин иран тилдеринин «*жаң, жанг* (*тадж.*) война» (СТК. 147-б.) деген сөзүнөн деп далилдейт. Мындай болгондо Какшаал тоо системасында жана Ысык-Көлдүн айланасынан иран тилдерине тиешелүү топонимдер арбын жолугушу, же ошол аймакта жашаган элдин эсинде уламышы айтылып калыш керек болчу. Азырынча мындай фактылар жолуга элек. Ошондуктан сөздүн биринчи компонентинин (*жаңы*)

иран тилдеринен келип кирген сөз экендиги анчалык акылга сыя бербейт. Топонимдер сөздүгүнүн иран тилдеринен деп бүтүм чыгарганы энциклопедияда Жети-Өгүз районунун аймагында катталган **Жаңгарт** суусу менен **Жаңгарт мөңгүсүнүн** аталышына (Кырг. Жерг. 84) байланытуу болушу мүмкүн.

Жаргарт – Талас жана Кетмен-Төбө өрөөндөрүнүн ортосундагы ашуу. Аталышты топонимдин тутумундагы сөздөрдүн маанилери эле (*жарык-арт*) түшүнүктүү кылып турат. Кыргыз тилинин топонимдер сөздүгү ашуунун атын **жарк** деген тууранды сөздөн келип чыккан деп эсептейт (СТК. 152). Кыргыз тилинде тууранды сөз компонент болуп уюшулган топонимди жолуктурууга болбойт. Ошондуктан **Жаргарт** ашуусунун ушундай аталышында компоненттеринин маанилерине артыкчылык берүүнү оң деп эсептеп, *жарык (жарылган)* деген сөздөн аталган болуш керек деп болжолдойбуз. Анткени ошол тоо аймагында көгүш түстөгү мрамор кени бар экенин эске алсак, **Жаргарттын** таштын жарыгынан аталган болуш керек деп болжолдоого болот.

Кабак-Арт – Жети-Өгүз районунун аймагындагы ашуу. Сөздүн биринчи компонентин кыргыз тилинин топонимдер сөздүгү **кабак** (*каш-кабак*) деген сөздөн келип чыккан дейт (СТК. 184). **Кабак** деген сөздүн өзү туунду сөз, анын биринчи бөлүгү (*каб ~ кап*) **капчыгай** деген сөздө жолугуп, *тар, кууш* деген маанилерди билдирет. Эскирип кетип, байланышма уңгуга айланган бул сөздү (*кап*) монгол тилдеринен жолуктурабыз. *Сал. калм. хавчг* ‘теснина; тесный, узкий’ (КалмРС. 563), акыркы бөлүгү (*-чг*) куранды мүчө болуп саналат. Демек, топоним коңулдуу жер, коңулдуу ашуу деген мааниде аталган болуш керек.

Кайың-Арт, ашуу кыргыз тилинин топонимдер сөздүгүндө катталып, кайсы аймактагы ашуу экендиги айтылган эмес (СТК. 189). Сөздүн өзүнүн тутумундагы компоненттердин (*кайың, арт*) маанилери эле **Кайың-Арт** деген аталыштын кайдан пайда болгонун айтып турат.

Кара-Арт, тутумундагы сөздөрдүн өзү эле кантип пайда болгонун түшүндүрүп турган бул ашуу кыргыз тилинин топонимдер сөздүгүндө катталып, бирок кайсы аймактагы ашуу экендиги белгисиз бойдон калган (СТК. 199).

Катынарт – Алай кырка тоосундагы ашуу (КСЭ. 3, 205), деңиз деңгээлинен 3650 м бийик. Аталышы тутумундагы сөздөрдүн маанилеринен эле түшүнүктүү деп эсептейбиз.

Кош-Арт, сөз кыргыз тилинин топонимдер сөздүгүнө катталып, кайсы аймактагы топоним экени көрсөтүлбөстөн эле «кочевой лагерь на горном перевале» (СТК. 256) деп которулуп түшүндүрүлгөн. Болжолу, К. К. Юдахиндин сөздүгүндөгү **кош** ‘кош, кочевой лагерь’... **кош арт** ‘навьючивать имущество коша’ (Юд. 410), деген сөздөрүнөн эле ала коюп, топоним маанисине ыйгара салышкан. Кыргызча-орусча сөздүктөгү бул сөз (**кош-арт**-) топоним эмес эле **арт**- (*жүк арт*-) деген этиштин татаал айтылышы болуп саналат. Ал эми **Кош-Арт** деген аталышка **арт**- деген этиш сөздүн тиешеси жок. Бул топоним жердин, ашуунун көрүнүшүнө карап, ашууда катар турган эки бел болуп, ошого байланыштуу **Кош-Арт** (*кош ашуу*) деп аталган болуш керек.

Көзарт – Аксы районунун аймагындагы ашуу. Кыргыз тилинин топонимдер сөздүгү бул татаал сөздүн тутумдарынын берген маанисине карап «место выхода воды в источнике на перевале» (СТК. 259), деген тыянак чыгарган. Түрк тилдериндеги **көз** деген сөздүн өтмө маанилерин, көп маанилүүлүгүн эске алып, ашуунун аталышы менен байланыштырсак, тоо башындагы бул ашуу кууш өтмөк жер болуш керек деген тыянакка келүүгө да болот.

Көк-Арт – Фергана кырка тоолорунун Сузак жана Тогуз-Торо райондору чектешкен жериндеги ашуу, деңиз деңгээлинен 3319 м бийик. Кыргыз тилинин топонимдер сөздүгү көк чөп басып жаткандыктан ушундай аталган деп эсептеген (СТК. 260). Энциклопедиялык

сөздүк «ашуунун бели түзөң, түндүк-чыгыш капталы тигирээк, түштүк-батышы бир аз жантайыңкы»(К.Жерг. 159), деп мүнөздөйт. Бийик тоодогу түзөң кар кеткенден кийин дайыма чөп өсүп, көк-жашыл тартып турат. Бирок ашуулардын чөп өсүп көк жайкын болуп жатышы жыл мезгилинин аз эле күнү боло турганын эске алсак, бул тыянакка шектүү карайбыз. Ашуу деген бийик тоонун киши өтө ала турган жериндеги жол, бийик тоолордо кышын-жазын кар жатканын эске алсак, Көк-Арт көк жайкын болуп кар-музу кетпегенден ушинтип аталган болушу керек деп болжолдоого болот.

Кум-Арт деген ашууну топонимдер сөздүгү каттап, бирок кайсы аймактагы ашуу экени тууралуу кабар берген эмес (СТК. 275). Сөздүн биринчи компонентинин маанисине карап, ашуунун башында эшилип кум жаткан болуп, ушундай аталган деп ойлойбуз.

Куш-Арт – Чаткал районунун аймагындагы ашуу. Кыргыз тилинин топонимдер сөздүгү бул топонимдин биринчи компонентин канаттуунун атынан келип чыккан деп эсептеп, «горный перевал, где водятся хищные птицы» деген тыянакка келген (СТК. 282).

Кызарт – Жумгал районунун аймагындагы ашуу, деңиз деңгээлинен 2664 м бийик.. Кыргыз тилинин топонимдер сөздүгү ашуунун аталышын сөздүн компоненттеринин маанисинен (*кыз, арт*) деп эсептеп, эл оозунда айтылып келаткан уламышты келтирет. «Илгери Суусамырдын ханы кызын Түптүн ханынын уулуна бермек болуп кудалашышат. Той болордо байыркы салт боюнча Суусамыр ханынын кызы кырк нөкөрү менен күйөө жолдошторду тосуп чыгышат. Ортодо ашуу, анын ар жагында Түп ханынын жери, бер жагында Суусамыр ханынын жери болуп, кыздар ашууга барганда капысынан эле күн бузулуп, катуу шамал согуп, капчыгай ичин жаңыртып, айлананы алаамат басып, бороон жүрүп аттардын жал-куйругун желпилдетип ашууну кара булут каптап, кар аралаш катуу шамал согуп, аттарды карыш бастырбай

жол көрүнбөй калат. Кыздар кырдан ылдый түшүүгө үлгүрбөй, аттан түшүп бири-бирине ыктап чогулуп туруп калышат. Кар токтобой жаап уюлгуп кыздарды басып калат. Ошентип тонуп калышат. Күйөө күтө берип чыдабай жолдоштору менен ашууга чыгып келип, кыздардын тоңгонун көрүп эстен танышат. Ашуунун белине көмүп, топурак үйүлүп, чоң дөбө ушу азыр да турат дейт. Ошентип ашуу **Кызарт** деп аталып калат»(СТК. 286).

Кызыл-Арт – Чоң-Алай тоосундагы ашуу. «Ашуунун бели түзөң, түндүк капталы тик, түштүгү жантайыңкы» (Кырг Ж. 177) деп мүнөздөлөт, деңиз деңгээлинен 4280 м бийик. Ош-Хорог автожолу өтүп, Кыргызстан менен Тажикстандын каттоосуна кызмат кылат. Кыргыз тилинин топонимдер сөздүгү бул ашуунун аталышын топурактын, кумдун, шагылдын өңүнүн кызыл экенинен деп эсептеп, «перевал является святым местом, мазаром с грудой жертвенных камней, шестом с кусками материи и кучей рогов горных баранов и козлов», деп белгилеген (СТК. 288). Табияттын өзгөчөлөнгөн жерлерин ыйык көрүп, ошондой жерлерге бирдеме сайып чүпүрөк байлап, ата-бабалардын арбагына табынгандык диний ишенимдер Сибирдеги түрк элдеринин жана монголдордун салтын элестетет.

Көрүүк-Арт, бул аталыштагы ашуу кыргыз тилинин топонимдер сөздүгүндө кайсы аймакта экени белгиленбей катталып, «по мнению Асаналиева Ү. этот топоним образован из слов: көрүк – бурундук + арт – горный перевал; (*алт., тув.*) арт – горный перевал = перевал бурундуков» (269), деп түшүндүрүлгөн. Бирок, Ү.Асаналиевдин эмне деген эмгеги экени көрсөтүлгөн эмес. Биздин оюбузча ашуунун аты да бирде созулма (*үү*), бирде кыска үндүү (*ү*) менен жазылып, сөздүн түзүлүшү да, түшүндүрмөсү да тактоону талап кылат.

Музарт – Кадамжай районунун аймагындагы кышын-жазын муз жатып, өтмөгү татаал ашуу экени катталган (СТК. 319). Сөздүн тутумундагы компоненттеринин

маанисинен улам түшүнүктүү эле болуп турат.

Отуз-Арт – Базар-Коргон районунун аймагындагы ашуу экендиги катталган (СТК. 338). Сөздүн сан атооч менен, отуз сөзү менен аталганы, азырынча, табышмак.

Торугарт – Ат-Башы районунун аймагында кыргыз-кытай чек арасындагы ашуу, деңиз деңгээлинен 3752 м бийиктикте. Ашууга салынган шоссе жол Кыргызстан менен Кытай Эл Республикасын байланыштырат. Мындай караганда *тору* ~ *торуг* деген сөздөн келип чыккандай сезилет. Бирок, жер шартында, тоо шартында мындай өңдү жолуктурууга мүмкүн эмес. Бул сөздү тувача **туруг** ‘отвесная скала, утёс’ (ТувРС. 425), жана түркчө **doruk** ‘вершина; верхушка’ (ТР-РТС. 131) деген сөздөргө салыштырабыз да, эскирип кеткен торуг арт – бийик ашуу маанисиндеги сөздөн деп эсептейбиз.

Улуг-Арт, кыргыз тилинин топонимдер сөздүгүндө катталып (СТК. 423), бирок кайсы аймактагы ашуу экени айтылган эмес. Компоненттеринин маанисинен улам пайда болушу түшүнүктүү.

Эшегарт, кыргыз тилинин топонимдер сөздүгү бул ашуунун Ат-Башы, Жети-Өгүз, Өзгөн райондорунун аймактарында бар экенин каттап, «ослиный перевал» деп, сөздүн биринчи компонентинин маанисинен келип чыкканын жазган (СТК, 486).

Ошентип, кыргыз тилиндеги **арт** топониминин менен айтылган топоним-

дердин бардыгы ашуу болуп, азыркы Кыргызстандын дээрлик бардык аймактарынан жолугары белгилүү болду. Алардын жер бетинин өңүнө, рельефтик түзүлүшүнө жана кандайдыр башка кырдаалдарга байланыштуу айтылып, семантикалык жактан бир топ кенен алкакта экендиги да байкалды. Жогоруда айтып өткөнүбүздөй, топокомпоненттин өзү тутумдук жактан туунду сөз (туунду уңгу) болуп эсептелип, түрк тилдеринин байыркы көрүнүшүнөн кабар бере турганы айрыкча белгилөөгө арзыйт. Кыргыз тилиндеги **арт** топокомпоненти менен катталган топонимдердин арбын экендиги жана ар кандай семантикалык өзгөчөлүктөр менен айтылып келаткандыгы Борбор Азиядагы азыркы Кыргыз Республикасынын аймагында кыргыздардын узак мезгилдерден бери эле жашап келгендигинен кабар берет. Мунун өзү айрым тарыхчылардын кыргыздар Теңир-Тоого (Тянь-Шанга) кийинки эле кылымдарда ооп келип калган деген көз карашынын акылга сыяр экендигине шек жаратат.

Ошону менен бирге бул аймактарды кыргыздар мекендеп, кылымдар бою эч кимди жолотпой өздөрү гана жашаган деген көз карашты айтуудан карманарыбызды да билдирип койгубуз келет. Анткени, көчмөндөрдүн мекени болуп дайыма малга азык болор жерлер менен кышкысын жылуу, жайкысын салкын аймактар эсептелет эмеспи.

Адабияттар

1. Абдувалиев И. Словарь односложных корней и основ в кыргызском языке. – Бишкек, 2017.
2. Башкирско-русский словарь. – М.: Госуд. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958.
3. Большой турецко-русский и русско-турецкий словарь. Сост. Богочанская Н. Н., Торгашова А. С. – М., 2009.
4. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, Ленингр. отд., 1969.
5. Кажибекоев Е. З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках (явление синкретизма). – Алма-Ата: Наука, 1986.
6. Калмыцко-русский словарь. Под ред. Б. Д. Муниева. – М.: Русский язык, 1977.
7. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1980.
8. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. – Л.: Наука, 1980.
9. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги этиштин жасалышы. – Фрунзе: Илим, 1979.

10. Кыргыз жергеси. Энциклопедия (жер-суу аттары). –Фрунзе, 1990.
11. Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 1-том; 3-том
12. Махмудов Х., Мусабаев Г. Казахско-русский словарь. –Алма-Ата: Гл.ред. каз. советской энциклопедии, 1989.
13. *Молчанова О. Т.* Топонимический словарь Горного Алтая. –Горно-Алтайск, 1979.
14. Монгол-орорс толь бичиг. Русско-монгольский словарь. –Москва – Улан-Батор – Лос-Анжелес, 2015.
15. *Орузбаева Б. О.* Словообразование в киргизском языке. –Фрунзе: Илим, 1964.
16. Словарь топонимов Кыргызстана. Сост. К. Алымкулов, Ю. Бемяк, И. Абдувалиев. –Бишкек, 2013.
17. Тувинско-русский словарь. –М.: Советская Энциклопедия, 1968.
18. Хакасско-русский словарь. Под общ.ред О.В.Субраковой, -Новосибирск: Наука, 2006.
19. *Юдахин К. К.* (сост.) Киргизско-русский словарь. –М.: Советская Энциклопедия, 1965.
20. *Юнусалиев Б. М.* Киргизская лексикология. Ч. 1. Развитие корневых слов, -Фрунзе: Киргиз-учпедгиз, 1959.

УДК:811.512.154:81>367

Атыгаев Бактыбек Исаевич,
ага окутуучу,

*К. Тыныстанов атындагы
Ысык-Көл мамлекеттик университети*

Атыгаев Бактыбек Исаевич,
старший преподаватель,

*Иссык-Кульский Государственный Университет
им. К. Тыныстанова*

Atygaev Baktybek Isaevich,
senior lecturer,

*Issyk-Kul State University
them. K. Tynystanova*

КЫРГЫЗ СИНТАКСИС ИЛИМИНИН ЖАРАЛЫШЫ

Аннотация. Макалада тил илиминин жаралышы, калыптанышы, өнүгүп-өсүү тарыхын тээ байыркы Индиялык окумуштуу Панининин грамматикалык эмгектеринен тартып, Греция, Рим, Европа жана Чыгыш өлкөлөрүндө кандай жол менен өнүгүүнүн жолуна түшкөндүгү боюнча кыскача маалымдалат. Б.з.ч. VI–V кылымда мурда эле египеттиктердин, шумерлердин, б.а., чыгыш калктарынын ар кандай жазууларды ойлоп таап, аларды кандай жол менен пайдаланып келишкендиктерин маалымат булактарынан кеңири учуратып келебиз.

Тил илиминин табияты татаал, анын изилдөө объектиси системалуулукка негизделип, ар тараптуулукка ээ. Коом табияты жана анын маңызы түздөн-түз тилге байланышкан. Адамдардын ортосундагы карым-катыш, мамиле, түшүнүүчүлүк, пикир алышуу тил аркылуу ишке ашырылары айдан. Анын сыңарындай, коомдук түзүлүштүн өзү, байланышкатыш процессине жана тилге карата кызыгуулар, көз-караштар, ой-жүгүртүүлөр тил илиминин жаралышына, калыптанышына өбөлгө түздү. Макалада айтылган негизги ой мына ушунда.

Негизги сөздөр: структуралык-семантика, менталитет, альтернатива, морфема, диалект, трансформация, түрколог, графика, фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, принцип.

ЗАРОЖДЕНИЕ НАУКИ О СИНТАКСИСЕ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация. В статье кратко изложена история возникновения, становления и развития языкознания, начиная с грамматических трудов древнеиндийского ученого Панини и заканчивая тем, как оно развивалось в Греции, Риме, Европе и на Востоке. В VI-V веках до н.э. в источниках мы находим, что египтяне, шумеры, то есть народы Востока изобрели различные надписи и использовали их различными способами.

Природа лингвистики сложна, объект ее изучения основан на систематизации и многообразии. Природа общества и его сущность напрямую связаны с языком. Очевидно, что общение между людьми, взаимоотношения, понимание, коммуникация осуществляются посредством языка. Точно так же сама структура общества, процесс общения и интерес к

языку, взглядам и мыслям способствовали возникновению и становлению лингвистики. В этом и заключается основная мысль статьи.

Ключевые слова: структурная-семантика, менталитет, альтернатива, морфема, диалект, трансформация, тюрколог, графика, фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, принцип.

ORIGIN OF THE SCIENCE OF KYRGYZ SYNTAX

Abstract. This article briefly describes the history of origin, formation and development of linguistics, beginning with the grammatical works of the ancient Indian scholar Panini and ending with the way it developed in Greece, Rome, Europe and the East. In the 6th and 5th centuries BC we find in sources that the Egyptians, the Sumerians, that is, the peoples of the East invented various inscriptions and used them in various ways.

The nature of linguistics is complex, its object of study based on systematisation and diversity. The nature of society and its essence are directly related to language. Obviously, communication between people, relationships, understanding, communication is carried out through language. Similarly, the very structure of society, the process of communication and the interest in language, views and thoughts contributed to the emergence and formation of linguistics. This is the main point of the article.

Key words: structural-semantics, mentality, alternative, morpheme, dialect, transformation, turkologist, graphics, phonetics, lexicology, morphology, syntax, principle.

Бардык эле илимдердин жаралуу, калыптануу жана өнүгүп-өсүү тарыхы болот. Бул мыйзам ченемдүүлүк тил илимине да тиешелүү. Тилдин келип чыгышы, коомдук функциясы, жалпы эле тил табиятына карата кызыгуулар, илимий көз караштар, божомолдоолор тил илиминин жаралышына түрткү болгон. Анын учугу байыркы мезгилдерге барып такалат. Кандай гана илимди албайлы, алардын жаралуу процессинен өнүгүү абалына чейинки аралыкты белгилүү бир мезгил менен ченеп коюу эч мүмкүн эмес. Ошол сыңары, тил илиминин жаралышы, калыптанышы жана өнүгүшү узак мезгилдерди өз ичине камтып турат.

Бул тууралуу профессор С. Мусаев: «... тил илиминин эң негизги проблемаларынан болгон тилдин жаралышы, келип чыгышы, тилдин табияты, сөз түркүмдөрү, атоо, сүйлөм мүчөлөрү, грамматикалык категориялар ж.б.у.с. маселелер байыркы мезгилдерде эле илимий негизде карала баштаган. Биздин заманга чейин 6-5 миң жыл мурда эле египеттиктердин, шумерлердин, б.а., чыгыш калктарынын ар кандай жазууларды ойлоп таап, аларды

пайдаланышкандыктарын эске салганда эле, тил маселелери жөнүндөгү ой-пикирлердин өтө узак тарыхы бар экендигин, жогорку өңдүү маселелер эчактан бери эле каралып келе жаткандыгы байкалат. Египеттиктердин, шумерлердин тил жөнүндө айткандары, тилге байланыштуу пикирлери бизге түз жетпегени менен, кыйыр фактылар аркылуу алардын тилге өзгөчө маани бергендигинен баамдоого болот». (1). Чындыгында, коомдук түзүлүштүн жана өнүгүштүн өзү, байланыш-катыш процессине жана тилге карата кызыгуулар, көз караштар, ой жүгүртүүлөр тил илиминин жаралышына, калыптанышына өбөлгө түздү.

Тил илиминин табияты татаал, анын изилдөө объектиси системалуулукка негизделип, ар тараптуулукка ээ. Тилдик каражаттардын өз ара айкашуу бүтүндүгү, аң-сезим менен ажырагыс байланышы, формалык-мазмундук биримдиги жалпы тил түшүнүгүн шарттоо менен, анын системалуулукка ээ экендигин көрсөтөт. Системалык принцип фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, структуралык-семантикалык, тексттик тар-

мактарды өз ичине камтып турат.

Коом табияты жана анын маңызы түздөн-түз тилге байланышкан. Адамдардын ортосундагы карым-катыш, мамиле, түшүнүүчүлүк, пикир алышуу тил аркылуу ишке ашырылат. Тил түшүнүгү аңсезим менен ажырагыс байланышта туруп, тиешелүү объектиге ээ. Ал тилдин тыбыштык системасынан тартып, сөз, сөз айкашы, сүйлөмдөрдү өз ичине камтып турат. Албетте, бул тилдик каражаттар биринен бири өнүп чыккан уламалуу, биримдиктүү грамматикалык байланышты шарттаганы менен, өздөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ.

Байланыш-катыш процессинин аныкталышы синтаксиске негизделген. Мейли конкреттүү бир тил илиминде болобу, же жалпы тил илиминде болобу, синтаксиске тиешелүү маселелер орчундуу орунда турат. Анткени, адамдар ортосундагы байланыш, коомдун уюшулушу, түзүлүшү, өнүгүшү, объективдүү дүйнөнүн чагылдырылышы синтаксис аркылуу ишке ашат. Синтаксистик мыйзам ченемдүүлүктөр болбосо, карым-катыш жана байланыштуулук жөнүндө сөз да болушу мүмкүн эмес. Ойдун түшүнүктүүлүгүн, ыраттуулугун ишке ашырып, белгилүү бир грамматикалык мыйзам-ченемге салып, аны ар тараптан өнүктүрүүдө синтаксис илимине таянабыз. Бул илим тилдин грамматикалык түзүлүшүн, өнүгүшүн билдирүү менен катар, элдик аңсезимди, менталитетти, философиялык ой жүгүртүүлөрдү, психологиялык абалды да көрсөтө алат.

Синтаксис термини грек тилинен (*syntaxis*) алынып, бизче **куруу**, **түзүү** маанисин билдирери белгилүү. Адамдар ортосундагы байланыш-катыш процессинин жаралышына, түшүнүүчүлүктүн пайда болушуна карата кызыгуулар, т.а., сөздөрдүн өз ара байланышы, сүйлөм жөнүндөгү түшүнүктөр жана алардын териштирилиши, сыпатталышы, талданышы синтаксис илимин жаратты. Коомдук турмуштагы кандай гана илим болбосун, ал турмуштук зарылчылыктардан, өсүп-өнүгүүлөрдөн, талап-мүдөөлөрдөн келип

чыгат. Ошол сыңары, тил түшүнүгүнүн, анын функциясынын, байланыш-катыш процессинин чоо-жайынын изилдениши мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат.

Грамматика маселелери б.з.ч. мезгилдерде эле изилдене баштагандыгын байыркы индиялык окумуштуу Панини иштеп чыккан «Грамматикалык эрежелердин сегиз бөлүмү» аттуу эмгегинен байкоого болот. Панини б.з.ч. IV–III кылымдарда жашап өткөндүгү тарыхый маалыматтардан белгилүү. Ал аталган грамматиканы түзүп чыгууда өзүнө чейинки Жакатайна, Бхарваджи, Апишали, Шакальи, Гаргью сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринен кеңири пайдалангандыгын ачык эскертет жана мурдагы грамматикалык эрежелерди системалаштырып, өз доорунун адамдары үчүн түшүнүктүүлүктү жараткан, ырааттуулукка келтирилген, көптөгөн оңдоо-түзөөлөр, толуктоолор менен иштелип чыккан грамматикалык жаңы вариант экендигин белгилеген. Демек байыркы Индияда Паниниге чейин эле грамматика маселелерине көңүл бурулуп, териштирүү иштери жүргүзүлө баштагандыгын билүүгө болот.

Панининин грамматикалык эмгегинде сөз фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурай турган болсо, «ал өзгөрүү грамматикада кандай болот, эмне менен байланышкан, анын себептери эмнеде, грамматика үчүн кандай мааниге ээ?...» деген көптөгөн суроолор коюлуп, аларды аныктоо эмгектин башкы максаты катары каралган. Мындагы сөздөрдүн фонетикалык өзгөрүшүн, сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн, сөздөрдөн сүйлөмдүн уюшулушун, орфография, орфоэпия маселелеринин козголушун жана буларга карата эрежелердин чыгарылышын, алардын өзүнчө топторго бөлүнүшүн грамматикалык эмгектин өзгөчөлүгү деп саноого болот. Панининин көз карашында грамматикалык окуу фонетика менен ажырагыс байланышта каралат, анын негизин фонетикалык альтернатива, фонетикалык кубулуштар, сөздүн тыбыштык формасынын өзгөрүшү түзүп турат. Демек, грамматика сөздүн тыбыштык өзгөрүшүн жазуудан,

аны түшүндүрүүдөн башталат деп эсептейт. Панини эки же андан ашык морфемалардан турган сөз айкашынан тартып грамматикалык жактан туура түзүлгөн сүйлөмдөрдүн толук тизмесин алып, аларга карата эрежелерди чыгарган. Ал сүйлөм деген түшүнүктү атооч менен этиш сөздүн айкашы катары караган, т.а., сүйлөмдүн негизин этиш жана атооч сөздөр түзүп, структурасы жаңы сөздөр менен толукталарын, мүчөлөр аркылуу уюшуларын түшүндүргөн, сүйлөмдү ой-пикирди билдирүүнүн каражаты катары караган. Тыбыштык кубулуштар, өзгөрүүлөр, сөз колдонулуштары, кептин тууралыгы, тактыгы, ачыктыгы баарыдан мурда синтаксиске негизделет. Индиялык тил илиминде дал ушул синтаксистик түшүнүктөрдүн башаты байыркы мезгилдерде эле териштирилип сыпаттоого алына баштагандыгын Панининин грамматикасы ырастап турат.

Мындан сырткары, б.з.ч. II кылымдарда Александрия китепканасындагы кол жазмаларга, Гомердин чыгармаларына иликтөө иштерин жүргүзүү аркылуу Александрия грамматикасы жаралгандыгы белгилүү. Ошол мезгилдин күчтүү грамматисттери Аристарх Самофракийский, Дионисий Фракийский, Апполоний Дискол өндүү окумуштуулар грек тил илиминин грамматикасын негиздешип, анын кийинки калыптанып өнүгүшүнө зор салым киргизишкен. Алар сөз түркүмдөрүн, алардын колдонулушун, грамматикалык формалардын бирдейлигин, белгилүү бир эрежеге баш ийип, тилдик мыйзам ченемдүүлүк болорун, кептин, сүйлөмдүн туура уюшулушун изилдөөгө алышкан. Тил – бул системалуу мүнөзгө ээ татаал кубулуш экендигин аныктоо менен, тилдин ырааттуу грамматикасын түзүүгө аракеттенишкен. Аристарх Самофракийский тилде сегиз сөз түркүмү колдонуларын белгилейт, ар бир сөз түркүмүнүн грамматикалык табиятын анализдеп мүнөздөмө берет, ошол мезгилде эле сөздөрдү маанилик жактан сөз түркүмдөрүнө ажыратып, аларды классификациялоо менен гана чектелбестен,

алардын синтаксистик табияты да эске алынат. Маселен, *байламта* – ойду белгилүү бир тартипте байланыштыруучу сөз түркүмү, кептин, сүйлөмдүн мазмунуна ылайык, бириктирүүчү, ажыратуучу, толуктоочу, себептүүлүк, жыйынтыктоочу маанилик милдеттерди аткаарын, иреттүүлүктү камсыздарын билдирген. Аристархтын шакирттери Дионисий Фракийский грек тилинин грамматикасын биринчи жолу системалаштырып иштеп чыкса, Апполоний Дискол грек тилинин синтаксисин жазган. Сөздөр тилдин грамматикалык мыйзамына ылайык, өз ара байланышып сүйлөмдү уюштурат, пикир алышуу кызматын аткарат. Сөздөр тилдин эң башкы бөлүгү, элементи, курулуш материалы болуп саналат. Алар тигил же бул сапаттагы синтаксистик категориялардын милдетин өтөп, сүйлөмдүн составдык бөлүктөрү катары эсептелет. ***Бул синтаксистик түшүнүктөр синтаксистик окуулардын, синтаксистик кийинки изилдөөлөрдүн пайда болушуна өбөлгө түзүп, синтаксистик теориялардын жаралышында маанилүү роль ойноп, синтаксис илиминин калыптанып өнүгүшүнө негиз болгон.*** Ал эми Римдин эң күчтүү грамматисти катары таанылган Варрон Марк Геренций 25 китептен турган «Латын грамматикасы жөнүндө» аттуу эмгегин жараткан. Биздин замандын IV кылымдарында Римде Элин Донетанын «Грамматикасы» жарык көрсө, ушул эле учурда Константинополдо Прициандын латын тилинин грамматикасына арналган «Грамматикалык окуулары» деген көлөмдүү эмгеги жаралган. Белгилей кетчү нерсе, байыркы учурлардагы көпчүлүк эмгектерде синтаксиске байланыштуу материалдар камтылгандан жана алар тууралуу илимий теориялык ойлор айтылгандан, көз караштар, пикирлер атайын билдирилгенден сырткары, морфологиянын, фонетиканын, лексикологиянын материалдары да синтаксиске негизделгендигин көрүүгө болот.

Кандай гана тармактагы илимди албайлы, алардын жаралышына коомдук зарылдыктар, турмуштук-практикалык муктаждыктар,

белгилүү бир талап-мүдөөлөр түрткү болуп турат. Кайсы бир илимди атайын ойлоп табуу мүмкүн эмес, же ал жайдак жерден эле пайда боло калбайт. Ошол сыңары, тил илиминин жаралышы, териштирилип сыпатталышы коомдук зарылдыктан, көрүнүштөрдөн, адамдык баалуулуктан улам пайда болгондугун жогорудагы эмгектер далилдеп турат.

Байыркы Индия тил илиминин пайда болушу сыяктуу эле, арабдарда да коомдук көрүнүштөр жана түшүнүктөр, б.а., дин китептери менен кадыресе элдик оозеки сүйлөшүү тилинин ортосундагы олуттуу айырмачылыктар араб тил илиминин түптөлүшүнө себеп болду. Чындыгында, мусулман элдеринин ыйык китеби болгон Курандын тилин таза сактоо принциби, Куранды башка элдерге жайылтуу, жеткирүү зарылчылыгы, Курандын тилин башка элдерге котортпоо максаты, башка элдердин тилинин таасиринен сактоо муктаждыгы, араб элдик оозеки тилинин, диалектилердин таасирин тийгизбөө аракеттери араб тил илиминин жаралышын шарттады. Дал ушул максатта 790-жылдары араб тилинин грамматикасынын негизин түзгөн Сибавейхинин «Ал-китаб» аттуу алгачкы эмгеги жарык көрөт. Мында сөз түркүмдөрүнүн системасы каралат да, сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн өз ара байланышуусун, башкарган сөз менен башкарылган сөздүн айкашуусун, сөз тизмектерин сыпаттап берет. Атооч, илик, табыш жөндөмөлөрүнүн функциясын көрсөтөт, атооч жөндөмөсүнүн колдонулушу, анын бөлүкчөлөрдүн жардамы менен табыш жөндөмөсүндө трансформацияланышын карайт. Ошондой эле этиш сөз түркүмүнө тиешелүү маселелер, этиштин башка сөз түркүмдөрү, бөлүкчөлөр менен болгон грамматикалык байланышына токтолуп, анын синтаксистик табияты тууралуу сөз кылат, Сибавейхинин грамматикасында синтаксис маселесинен башка муун, анын табияты, сан, род, кичирейтүү категориялары, сан атоочтун, татаал этиштердин колдонулуш эрежелери, тыбыштардын жа-

салуу орду, жасалуу ыгы, сөз арасында тыбыштардын колдонулуш өзгөчөлүктөрү, тыбыш менен тамганын айырмаланышы, айтуу менен жазуунун дал келбестиги жөнүндө да кеңири кеп болот. Сибавейхи жалпы маселеден жеке маселеге өтөт, адегенде сөз түркүмүн, андан кийин сөз айкашын, сөз түркүмдөрүнүн синтаксистик табиятын карайт.

Ошентип, индиялыктардын, гректердин, римдиктердин жана кийинки арабдардын тил илиминдеги грамматикалык эмгектери байыркы учурларда эле синтаксистик түшүнүктөрдүн, синтаксистик эрежелердин, теориялардын негизин түптөп кетишкен. Ал гана эмес, алардын жалпы тил илиминдеги идеялары Европа тил илиминин жаралышына жана өнүгүшүнө түздөн-түз таасирин тийгизген.

Орто кылымдардагы түрк тили илиминде улуу ойчул, лингвист Махмуд Кашгаринин «Түрк тилдеринин сөздүгү» аттуу атактуу эмгеги жаралат. Бул эмгекти араб тил илимине таандык кылып көрсөтүп жүрүшкөндүктөрү тарыхый чындыкка туура келбестигин проф. С.Мусаев адилет белгилейт: «Араб тил илими жөнүндө кеп кылганда, дээрлик бардык изилдөөчүлөр анын күчтүү өкүлдөрүнүн бири катары Махмуд Кашгарини белгилеп жүрүшөт. Албетте, бул таптакыр туура эмес түшүнүк, Махмуд Кашгари араб тил илиминин өкүлү эмес, ал- түрк тил илиминин негиздөөчүсү, салыштырма-тарыхый тил илиминин башатында турган түрколог. Ошондуктан анын араб графикасын пайдаланып китеп жазгандыгы үчүн гана араб тил илиминин өкүлү дешке эч кандай негиз жок» (2). Сөздүккө карата академик А.Н.Кононовдун «Салыштыруу ыкмасын илимий принцип катары негизге алган түрк тилдеринин чыныгы энциклопедиясы», – «...бир катар түркий тилдердин фонетикасына, грамматикасына жана лексикасына өтө кылдат, дилгир байкоолорду жүргүзгөндүгү, ошондой эле хакандык түрктөр, түркмөндөр, огуз, ягма, чигил, кыргыздар тууралуу баа жеткис лингвистикалык, этнографиялык,

фольклордук, географиялык, тарыхый маалыматтарды биздин заманга жеткирип берген бирден-бир турпатка ээ чыгарма болуп эсептелет» (3) деп айткандары биринчиден, академик А.Н.Кононов сөздүктү «түрк тилдеринин чыныгы энциклопедиясы»

деп аташы ошол мезгилдеги түрк тили илимине берген баасы болсо, экинчиден, Махмуд Кашгари түрк тили илиминин өкүлү экендигин, үчүнчүдөн, сөздүктүн автору М.Кашгари ошол мезгилдин чыныгы окумуштуусу болгондугун ачык айтып отурат.

Адабияттар

1. *Кононов А.Н.* Грамматика современного турецкого литературного языка. -М.-Л., 1951.
2. *Мусаев С.* Жалпы тил илими. -Б. 1998.31-б.
3. *Радлов В.В.* Образцы народной литературы северных тюркских племен ч.V. СПб. 188-б.
4. *Убрятова Е.И.* Согласование в якутском языке. -М. 1962.

УДК 82.09

Садыров Муратбек Тентиевич*КР УИАнын Ч.Айтматов ат.
Тил жана адабият институтунун
ага илимий кызматкери, ф.и.к.
(Бишкек, Кыргызстан)***Садыров Муратбек Тентиевич***к.ф.н., старший научный сотрудник
Института Языка и литературы НАН КР
(Бишкек, Кыргызстан)***Sadyrov Muratbek Tentievich***Ph.D., Senior Researcher
Institute of Language and Literature of NAS KR
(Bishkek, Kyrgyzstan)*

КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛДЫК АДАБИЙ СЫНЫНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ

Аннотация. Макалада кыргыз адабиятынын калыптанышында анын профессионалдык сынынын жаңыдан пайда болушу процессинде, адис адабий сынчылардын алигиче калыптана электиги менен түшүндүрүлсө, экинчи жагынан акын-жазуучулардын ортосундагы профессионалдык сындын предметине жатпаган сындык адабияттын өнүгүшүн шарттаган болчу.

Кыргыз адабияттаануусунун негизги предметтеринин ичинен анын башаттарын жана булактануу маселелерине карата илимий-теориялык изилдөөлөрдүн багыты көргөзгөндөй, ар бир элдин адабий чыгармачылыктын башатын ачып берүү маселеси, дал ушул кыргыз сынтаануу предметинин объектисинде ишке ашкан.

Негизги сөздөр: Кыргыз, илимтаануу, адабияттаануу, сынтаануу, адабий булактаануу, салыштырма адабияттаануу, эстетика, фольклор, жазма адабият, адабий сын ж.б.

СТАНОВЛЕНИЕ КЫРГЫЗСКОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ

Аннотация. В статье поясняется, что в процессе возникновения профессиональной критики в формировании кыргызской литературы специалист объяснил тот факт, что литературоведение еще не сформировалось, с другой стороны, способствовало развитию критической литературы среди поэтов и писателей.

Среди основных тем кыргызской литературной критики направление научно-теоретических исследований ее истоков и источников показывает, что проблема раскрытия истоков литературного творчества каждого народа находилась в объекте кыргызской критики.

Ключевые слова: Киргизы, наука, литература, критика, литературные источники, сравнительное литературоведение, эстетика, фольклор, письменная литература, литературная критика и др.

FORMATION OF KYRGYZ PROFESSIONAL LITERARY CRITICISM

Abstract. The article explains that in the process of the formation of the critical genre of Kyrgyz literature and the revival of its professional criticism, literary specialists have not yet formed, on the other hand, poets and writers contributed to the development of critical literature among the population.

Among the main topics of Kyrgyz literary criticism, the direction of scientific and theoretical research of its origins and sources shows that the problem of revealing the origins of the literary creativity of each nation was in the object of Kyrgyz criticism.

Key words: Kirghiz, science, literature, criticism, literary sources, comparative literary studies, aesthetics, folklore, written literature, literary criticism, etc.

XX кылымдын 30-40-жылдардын аралыгында кыргыз профессионалдык адабияттаануусунун калыптанышы, жазуучулардын чыгармачылык өз арасын айтуусу, кезегинде келип, сындын предметинин көбүнесе, полемикалык жанрда калыптануусун шарттаган эле. Бул болсо бир жагынан адис адабий сынчылардын алигиче калыптана электиги менен түшүндүрүлсө, экинчи жагынан акын-жазуучулардын ортосундагы профессионалдык сындын предметинин жаңыча кадамдары болчу. Албетте, кылымдар бою фольклордук адабияттын салтында жашап жана чыныгы чыгармачылык атаандаштыкта калыптанган көркөм сындын жазма формасына мурдатан көнүкпөгөн калемгерлердин алдында, бир чети бөтөн форманы туура же башка багытка салып кетүү тобокелчилиги бар эле. Бул жагынан алганда, кыргыз сынтаануусунун профессионалдык жазма адабиятындагы алгачкы кадамдары, адабий сындын предметинин объектинде эмес, тескерисинче адабияттын социалисттик реализмдин элегине салынган адабий сындын элементтери орун алып баштаган. Бул маселенин өзү, кезегинде кыргыз адабияттаануусунда адабий сынтаануунун алгачкы көрүнүктүү өкүлдөрү кимдер болгон деген суроону пайда кылат. Алсак, фольклордук адабиятта, өзгөчө акындар поэзиясында эл алдында түздөн түз чыгармачылык таймашуу салты дагы да болсо жашап жаткандыгы менен түшүндүрүлөт. Мындай жагдайдын

түзүлүшүнө бир чети ошол мезгилдин идеологиялык таасири болсо, экинчи жагынан адабияттын илимий-теориялык маселелерин иликтеген адистердин бирин-экин өкүлдөрүнүн жетишсиздиги эле. Жөнөкөй сөз менен айтканда, адабият сынчыларын адабий чыгармачылыктын өздүк процесси жаратып, өз кезегинде, элдик адабияттын өзгөчө акындар поэзиясынын этабында сынчылык өнөр түптөлүп, кезегинде мындай салттуулук акын-жазуучулардын жана жазма адабияттагы сынчылык ишмердүүлүктө кандайдыр бир деңгээлде улантылган эле десек болот.

«Коомдук аң-сезимдин тигил же бул көрүнүшүнө жапырт кызыгуу качан гана элдин рухий-практикалык турмушунда ага чындап кайрылуу зарылчылыгы туулганда пайда болот жана ал өз мезгилинин өткүр талабынан келип чыгат. Ошондуктан социалдык-тарыхый, саясий-маданий жагдайларыбызга байланышкан айрым бир кечиктирилгис актуалдуу проблемаларды чечмелеп алууга чапчан киришүү далалаты...» [1, 5-б.] – ишке ашууга тийиш болчу. Ошол эле мезгилде дүйнө адабиятында, бардык эле элдердин адабий сынтаануусунда профессионалдык адистердин өз элинин адабиятынын калыптанышындагы орду өзгөчө экендиги белгилүү.

Бул жерден кыргыз адабияттаануусунун тарыхында адабий сын өз элинин адабий чыгармачылыгына карата келечектүү багыттарды белгилей алдыбы жана

ага карата анын канчалык деңгээлде профессионалдык мүмкүнчүлүктөрү бар эле деген суроо пайда болбой койбойт. Бул маселеге келгенде, жазма адабият чыгармачылыгы сыяктуу эле адабий сынды жазуу түрүндө өнүктүрүү маселелери келип чыккан болчу. Буга байланыштуу адабий чыгармачылыктын көркөм процессин изилдөө иштеринде, адабияттаануубуздун бул тармагы кайсы мезгилден тартып калыптанып баштады десек болот. «Чынчынына келгенде 1926-1954-жылдар кыргыз адабий сынынын көз жаруу, калыптанууга жол алуу гана мезгили. Сөздүн кенен маанисиндеги кадимки профессионал сын жышаандары дал ошол автор иликтөөсүнө нокот койгон учурдан кийин, ошол кезде адабиятка жаңыдан аралашкан Ш.Үмөталиев, А.Салиев, К.Асаналиевдердин чыгармачылык ишмердүүлүктөрү активдешинен көрүнө баштайт» [1, 10-б.] – деп, белгилүү сын тарыхчысы К.Даутов туура баамдагандай, кыргыз адабий сынтаануусунун предмети дал ушул жылдар аралыгында калыптанган болчу.

«Нукура профессионалдуу мүнөздөгү улуттук адабий сындын, коомдук ой-пикирдин өзгөчө күч-кубатка ээ болгон түрү, чыгармачылык ишмердүүлүктүн спецификалуу формасы катарында көз жара коюшу жалаң гана фольклор, эл акындары жана жаңыдан түптөлүү процессинде жаткан кол жазма адабияты тарабынан иштелип чыгылган традициялардын диалектикасына багынычтуу болуп тим болбойт... Ушул жагдайдан алып караганда, кыргыз адабий сынынын профессионалдуу өнөр, чыгармачылык иштин өзгөчө түрү катарында жаралышы жана калыптанышы бир топ улуттук жана жергиликтүү өзгөчөлүктөргө ээ» [2, 72-б.] – деп, дагы бир белгилүү кыргыз сынынын тарыхчысы К.Байжигитов белгилегендей, адабий сындын фольклордук жана өзгөчө акындар поэзиясындагы салттарынын жазма адабий сынга карата болгон орду дээрлик чектелүү десек да болот, тагыраак айтканда, төкмө акындар чыгармачылыгынын ай-

тыш өнөрү сындын элементтерин көбүрөөк алып жүргөн болсо, кезегинде жазгыч акындардын чыгармачылыгында сындын элементтери жокко эсе эле десек жаңылышпайбыз. Ошондуктан, оозеки адабияттын чыгармачылык мазмунунун жана формасынын өзгөрүшү менен катар андагы сындык элементтердин да өзгөрүлүшү мыйзамдуу көрүнүш болчу. Мындайча айтканда, адабий чыгармачылык менен адабий сындын өз алдынча предметтери пайда болуп жана калыптануу процессинин ишке ашуусунда анын алгачкы кадамдары эч качан сындын элементтери менен коштолбойт.

Адабий чыгармачылык менен катар адабий сынды профессионалдык деңгээлде жазып, «эки тизгин, бир чылбырды» колго алган сынчылардын болушу, ошол элдик адабият илиминин келечектүү багыты десек болот. «А можно ли быть оригинальным и самостоятельным, не будучи народным? ...нет!» - деп, В.Г.Белинский айткандай, элдик адабий сыныбыздын фольклордук, акындар поэзиясы негизинен нукура элдик мазмунду сактап келген болсо, ал эми колжазма адабияты калыптанып баштаган мезгилден тартып, адабий сын чыгармачылыктан бөлүнүп чыгып, өзүнүн илимий таануучулук предметин калыптандырып баштайт. Маселен, «...элдик аң-сезимде уюткулап, өзөк байлай баштаган салаа, эстетикалык-сынчыл ой жүгүртүүгө болгон жөндөмдүүлүк, өзүнүн миң-миң жылдап жашаган тарыхында, макал-лакаптардын калыптаныш мезгилинен тартып акындар поэзиясына чейинки жолдо, эч убакта бир нокотто токтоп калган эмес, ал эң эле акырындык менен, бирок тынымсыз кыймылда дамаамат алга жылууда болгон... анын кадимкидей эволюциясы бар» [1, 23-б.] – деп, К.Даутов элдик чыгармачылык менен бирге эволюциялык түрдө кылымдар бою калыптанып келген кыргыз адабий сынынын нукура улуттук өзгөчөлүгү болгондугун белгилеп, кезегинде эл арасынан чыккан залкар манасчылар, акындар жана башкалар элдик лирикалык жана эпикалык

поэзиянын улуу салттарын сактоо менен биринчи кезекте элдик чыгармачылыкка карата болгон бийик талаптарды да ишке ашырышкан. Кыргыз адабияттаануусунун анын ичинде адабий сындын адабияттык жана илимий башаттарын табууда, дегеле, колдо болгон материалдар менен иш алып барууда, орустун Д.С.Лихачев, А.С.Курилов, П.А.Николаев, И.В.Гуторов Л.Е.Хализев, Н.Т.Нефедов, казактын Т.Какишев жана өзгөчө К.Асаналиев, К.Артыкбаев, К.Рысалиев, К.Даутов, К.Байжигитов жана башка кыргыз адабий сынтаануучуларынын эмгектерине көңүл бурулуп, кыргыз адабий сынынын башаттарын тууралуу сөз кылууда өзгөчө К.Даутовдун жана К.Байжигитовдун бир катар эмгектери илимий талдоонун өзөгүн түзгөндүгүн белгилеп коюуга болот.

Бул багыттагы изилдөө иштери орус адабияттаануучулары тарабынан ХХ кылымдын 50-60-жылдарынын аралыгында башталып, анын 70-80-жылдарына чейинки мезгилинде адабияттаануунун жана чет элдик сындын тарыхын изилдөөгө алган жаңыча багыттарын байкоого болот. Бул тууралуу: «Адабий сындын жана элдик оозеки чыгармачылыктын эстетикасынын мындай диалектикалуу кубулушу 50-жылдардын аягында эле советтик көрүнүктүү адабиятчылардын жана сынчылардын эмгектеринде колго алынган жана андай өрнөктүү традиция соңку жылдары ырааттуу түрдө өнүктүрүлдү жана тереңдетилди» [3, 18-б.] – деп, орус окумуштуулары сыяктуу эле кыргыз адабияттаануусунун элдик башаттарын изилдөө иштери бизде ХХ кылымдын 80-90-жылдардан тартып жүргүзүлө баштагандыгын К.Байжигитов өзүнүн эмгегинде минтип жазат: «Ал эми кыргыз адабий сынынын маданий-эстетикалык булактары, көркөм илимий өбөлгөлөрү, сындын ички жаралуу жана өөрчүү кыймылы туурасындагы маселелер ушул күнгө чейин улуттук адабиятчылардын жана сынчылардын көңүлүн өзүнө бура элек. Мына ушундай мааниде алганда макал-лакаптардагы, санат-насыяттарда сындын

элементтеринин айрым формаларынын орун алгандыгын алгачкы ирет жападан жалгыз иликтөөгө аракеттенген, фрагментардык мүнөздө жазылган адабиятчы К.Даутовдун «Элдик сынчыл ойлордун түп башатынан» (Сөз өнөрүнүн эстетикасы. – Ф.: Кыргызстан, 1984, 18-35-б.) аттуу макаласын атайы бөлүп көрсөтүүгө болот» [3, 19-б.] – деп, К.Байжигитов белгилесе, адабиятчы К.Даутов өз кезегинде, «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» (2015) китебинде: «Ошондон соң, К.Байжигитов мага ссылка жасап, өзүнө жол ачып бул тема боюнча иликтөө иштерин жүргүзө баштаган» (4, 18-б.) – деген ойду айтат. Албетте, кыргыз адабий сынынын элдик башаттарынан тартып изилдөөгө киришкен бул эки сынтаануучунун калеминен жаралган эмгектер, улам толукталып жазылып, кыргыз сынтаануусунун башаттарын аныктоо багытын улам өнүктүрүп келди десек болот. Бул болсо кыргыз адабий сынынын тарыхынын улам тереңдетилип, эң негизгиси улуттук сынтаануубуздун тарыхый башаттарына карата илимий мамиле жасалгандыгын белгилеп коюу абзел.

Бул жагынан алганда, орус адабий сынтаануусунун бул багыттагы изилдөө иштери коллективдүү түрдө ишке ашырылып, 1958-жылы «История русской критики» аттуу эмгектин I тому жарыкка чыккан. Бул коллективдүү эмгекке карата К.Байжигитов шилтеме берип: «Наличие критического элемента несомненно уже в фольклоре на самих ранних стадии его развития... Это значит, что существует постоянно действующая оценка художественного произведения. Можно, таким образом, утверждать, что развитие народного искусства происходит под воздействием активного критического процесса и воспринимающей народной массы. В свою очередь такие художественные произведения формируют каноны народной эстетики, проявляющийся в различных сферах народного искусства, в том числе и словесного» [3, 18-б.] - деп келип, бул

багыттагы ойду минтип улантат: «Адабий сындын элементтеринин, функцияларынын жана жанрдык формаларынын көрүнүштөрү элдик оозеки чыгармачылыктын айдынында эле эл тарабынан түзүлүп, өз алдынча жашап, илимий жана көркөм чыгармачылыктын соңку профессионалдуу формаларынын келип чыгышына оңтойлуу өбөлгө түзгөнү жана маданий-эстетикалык кыртыш болуп бергени жөнүндөгү советтик илимдеги жана сындагы жогоркудай көз караштарды...» [3, 19-б.] кыргыз адабий сынтаануусунда алгачкылардан болуп, К.Даутов тарабынан биринчилерден: «... адабиятчынын улуттук адабий илимде жана сында эч ким тарабынан колго алынбаган, иликтенбеген фактылык материалдарды белгилүү деңгээлде системалаштырып, өз алдынча ыраатка салып бергендигин атайы бөлүп көрсөтүүгө болот» [3, 20-б.] – деген ойду жазат. Албетте, кыргыз адабияттаануусунун тарыхы, теориясы боюнча -Кыргыз адабиятынын очерктери (1943), орто кылымдагы руникалык адабият -История киргизской литературы. Очерк (1947) тууралуу маселелери боюнча китептер жазылган. Бул эмгектер кыргыз адабияттаануусунун башаттарына болгон алгачкы адабий-тарыхый мамилелер деп атоого татыктуу, ал эми бул маселенин ХХ кылымдын 80-жылдарында сынтаануу багытында жазыла башташы, биринчи кезекте орус адабияттаануусунун таасири болсо, экинчиден, кыргыз адабияттаануусунун башаттарына карата тарыхый принциптер аркылуу мамиле этүү процессин белгилеп турат.

Ошол мезгилдердеги кыргыз адабияттаануусунун негизги предметтеринин ичинен анын башаттарына жана булактануу маселелерине карата илимий-теориялык изилдөөлөрдүн багыты көргөзгөндөй, ар бир элдин адабий чыгармачылыгынын башатын ачып берүү маселеси, дал ушул кыргыз сынтаануу предметинин объектисинде ишке ашып, бул илимий процесс негизинен улуттук адабияттын көркөм процессинин негизинде изилденүүгө алынган болчу.

Бул багытка арналып жазылган алгачкы эмгектердин катарына К.Байжигитовдун «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» (1992) эмгегин көрсөтүүгө болот. Бул эмгекти кыргыз адабий сынынын башаттарына жана тарыхына илимий негизде мамиле этүүнүн алгачкы аракетин катары кароого туура келет.

Кыргыздардын адабий өнөрүнүн айтуучудан – жазуучуга, угармандан – окурманга өтүү маданиятынын толук кандуу ишке ашышы, кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын 70 жылдык мезгилдин тегерегиндеги чыгармачылык тажрыйбасына туура келет. ХХ кылымдын соңундагы советтик мамлекеттердеги идеологиялык жаңылануулардын аркасында, аталган мезгил аралыгында калыптанып, бирок белгилүү себептерден улам аягына чыкпай калган илимий башталыштардын актай калган барактарына кайрадан кайрылуу менен кыргыз адабияттаануусунун тарыхын толуктап жазуу негизги актуалдуу маселеге айланган болчу.

Кайра куруу жана постсоветтик мезгил (1990-2021) аралыгында, адабият тарыхында жана адабияттаануусунда буга чейин четке кагылып, унутта калган акындар, жазуучулар жана окумуштуулардын ысымдары, дегеле кыргыз элинин өзүнө тиешелүү мурастарына кайрадан кайрылып, аны элибизге кайтарып берүү процесси башталган эле. Элибиздин атабабадан калган мурастарына карата болгон мындай тескери мамиле ХХ кылымдын 20-жылдарында эле пайда болгондугун, өз учурунда бул маселеге В.В.Бартольд кайрылгандыгын, Н.В.Дьяконова өзүнүн «К истории живописи в Семиречьи» деген макаласында минтип жазат: «Результатом дальнейших исследований, вероятно, будет очень сложная картина, полная кажущихся противоречий» писал он, «устранение которых будет возможным только посредством тщательного и всестороннего рассмотрения, как всего культурного процесса в целом, так и каждого отдельного явления» [5, 163-б.].

Айрыкча совет мезгилинде калыптанган нигилисттик тенденциянын спецификасынын өзгөрүшү, В.В.Бартольддун сөзү менен айтканда, «бүтүндөй маданий процессти, жана ошондой эле өз алдынча кубулуштарды» элдик баалуулук катары баалоо шарттары, кыргыз адабияттаануусунун тарыхында постсоветтик мезгилге туш келип, ошол эле учурда ал советтик адабияттаанууда калыптанган тажрыйбалардын өзөгүндө иш алып барды. Бул маселеге карата «Илимдин коомдогу орду жана мааниси ачык-айкын аныкталбай жаткан жагдайда адабият илими көбүнесе өзүнүн ички логикасы боюнча жашап, өнүктү. Акыркы 15-20 жылда (2000-жылдардан тартып – астын сызган - С.М.) идеологиялык мотивдер боюнча адабият тарыхынан чыгарылып салынган ысымдар кайтарылды, адабият тарыхындагы башка, объективдүү себептер боюнча актай калып келген барактар толукталды. Идеологиялык «айыпкерлерди» кайтаруу жана адабият тарыхындагы актай барактарды толуктоо бул учурдагы илимий иштердин өзүнчө бир маанилүү багытын түздү» [6, 3-б.] – деп, адабиятчы И.Жумабаев жазгандай, кыргыз адабияттаануусунун жаңыча деми постсоветтик мезгилдеги изилдөө иштери менен коштолду. Биринчи кезекте кыргыз адабияттаануусу өздөрүнүн фольклордук чыгармачылыктагы, акындар поэзиясындагы, орто кылымдагы колжазма жана жазма адабиятындагы салттарын сактап, кезегинде ар бир элдин адабияттаануусунун тарыхый динамикасы дал ушул үзгүлтүксүз ырааттуу чыгармачылыгы менен түздөн түз байланыштуу изилдөөгө алынгандыгында болду.

Мындай эмгектердин катарына Раиса Кыдырбаеванын «В начале было Слово...» (2013), «Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары» Окуу куралы. Б.Алымовдун жалпы ред. (1999), «Кыргыз адабият таануу илими жана сыны» 1-том. А.Акматалиевдин жалпы ред. (2005), А.Эркебаевдин «Кыргыз адабиятынын аз изил-

денген барактары» (2004), К.Даутовдун «Адабий сын кантип жаралган» (2002), «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» (2015), «Доорлор чындыгы көркөм адабиятта» (2016), К.Байжигитовдун «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» (1992), «Кыргыз адабий сыны жана илими» (2006), «Башталуу» (2007) жана башка кыргыз адабияттаануусунун жана сынынын элдик адабияттагы башаттарын изилдеген эмгектерди көрсөтүүгө болот.

Ошол эле мезгилде «...нельзя быть нигилистом и отказаться от всего того, что накоплено советским литературоведением» [7, 7-б.] – деп, Н.С.Надьярных жазгандай, совет адабияттаануусунун мезгилинде жазылган эмгектер тууралуу алардын илимий зарылчылыгына жараша талдоого алынып, кыргыз адабияттаануусунун пайда болуу жана калыптануу процессиндеги орду белгиленди.

Бул багытта алганда ХХ кылымдын 40-жылдарында эле жазылган эмгектердин катарына Коллективдүү «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943), А.Н.Бернштамдын «Истоки киргизской литературы» (1944), М.И.Богданованын «Киргизская литература. Очерк» (1947), «Теория литературы» (Кол жазмалар фонду. Инв. № 1294.), «О взаимоотношении литературы и фольклора» (Кол жазмалар фонду. Инв. № 1293) жана совет мезгилиндеги жана постсоветтик мезгилде жазылган илимий иштерден турган «Кыргыз адабиятынын тарыхы» 10 томдук. А.Акматалиевдин жалпы ред. жана башка эмгектерди көрсөтүүгө болот. Ал эми кыргыз адабияттаануусунун элдик башаттары көбүнесе советтик мезгилдин соңку жана постсоветтик мезгилдеги илимий изилдөөлөрдүн негизинде жүргүзүлүп, бул багытта жазылган негизги эмгектер катары пайдаланылып талдоого алынды.

Бул изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу аталган мезгил аралыгындагы кыргыз адабияттаануусунун басып өткөн жолуна карата илимий анализ берип, аталган эмгектерди бирдиктүү илимий комплекстеги процессте талдоо аракети жасалды.

Өз кезегинде кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармачылыгынын телчигип, калыптанып жана өнүгүү процессине ортоктош болуп, өздөрүнүн адабий сын жана илимий багыттагы эмгектери аркылуу адабий процесске зор салымын кошкон адабият окумуштууларынын көптөгөн мууну эмгек өтөдү. Бул жагынан кыргыз адабияттаануусунун тарыхындагы мезгилдик процессинде өздөрүнүн эмгектери аркылуу көрүнгөн окумуштууларды, биз негизинен адабий жанрлардын алкагындагы иштеринен көрсөк болот. Бул болсо өз кезегинде кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана калыптанышындагы окумуштуулардын тарыхый ордуларын так аныктап берүүгө мүмкүнчүлүктүздү. Алсак, кыргыз адабиятынын тарыхын коллективдүү жазуу процессине катышууда, анын кайсы бир тармагы боюнча адистешкен окумуштуулары тартылып, бул процесс кыргыз адабияттаануусунун мезгилдик процесси менен коштолгон эле. Мисалы, кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын пайда болушу жана калыптанышы мезгилинде ага карата илимий изилдөө иштердин жүрүшү, көркөм процесс сыяктуу эле өзүнүн түрдүү оошкыйыштары менен мүнөздөлгөн болчу.

Кыргыз адабияттаануусунун тарыхын жазууда анын бардык эле муундары бирдей илимий изилдөөчүлүк шартында болбойт. М: кыргыз жазма адабиятынын алгачкы өкүлдөрү болгон М.Элебаев, К.Жантөшев, А.Токомбаев, Т.Сыдыкбековдордун ж.б. чыгармачылыктарын алгач изилдеген К.Асаналиев, К.Артыкбаев, С.Жигитов, А.Садыков жана башкалар өздөрү талдаган чыгармалар менен дээрлик жашташ экендигин көрөбүз. Мисалы, аталган жазуучулардын чыгармалары адабият тарыхынан өзүнүн татыктуу ордун ээлеши жана жаңыдан калыптанып келе жаткан калемгерлердин жазуучу катары калыптанышы адабият окумуштууларынын илимий изилдөө иштери менен коштолгондугу белгилүү. Бул тууралуу:

«Кыргыз адабий сыны – улуттук адабияттын, илимий-эстетикалык ой-пикирдин жалпы өнүгүшүндөгү көзгө бараандуу көрүнгөн ажырагыс бир бутагы. Сынсыз алардын жалпы өнүгүш законченемин, жаңылануу процессин, жетилүү кыймылын толук элестетүүгө мүмкүн эмес» [3, 15-б.] – деп, сынтаануучу К.Байжигитов жазган болсо, «Подлинная критика – это целая наука, она требует полного понимания произведений, ясного взгляда на стремление эпохи...» деген О.Бальзактын адабият менен сындын дайыма кадамдаш экендигин белгилегендигин көрөбүз.

XX кылымдын 20-жылдарынан тартып 90-жылдарына чейинки мезгил аралыгында советтик илимдин бир бөлүгү катары калыптануу менен кыргыз адабияттаануусунун негизги жана кошумча предметтеринин калыптануусун ишке ашырды. Кезегинде, кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана калыптанышынын методологиялык маселелери адабий илимдин маанилүү милдеттеринен болуу менен адабияттын тарыхына, адабият сынына карата илимий мамиле кылуу бүтүндөй адабияттаануунун илимий-методологиясына таянып иш жүргүзүүнү милдеттендирди. Бул болсо дүйнөлүк масштабдагы атактуу жана жергиликтүү белгилүү адабияттаануучулардын бул багыттагы иштеринин алкагында ишке ашкандыгы менен белгиленди.

Кыргыз адабияттаануусундагы илимий-теориялык баалуу ойлорду окумуштуу-адабияттаануучулар К.Асаналиевдин, К.Артыкбаевдин, С.Жигитовдун, Л.Үкүбаеванын, А.Эркебаевдин, А.Акматалиевдин XX кылымдын өзгөчө 90-жылдардын тегерегинде жазылган эмгектеринен кезиктиребиз. Бул ошол мезгилде кыргыз адабиятында жаралган чыгармалар жана биринчи кезекте Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы менен байланыштуу эле. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын улуттук жана дүйнөлүк адабияттын тарыхынан орун алышы, кезегинде окумуштуулардын улам бир муунунун келип чыгышын шарттаган болчу.

Ошентип, кыргыз адабияты жана анын көрүнүктүү өкүлдөрү тууралуу жүздөгөн китептер, диссертациялар, миңдеген макалалар жазылгандыгынын өзү келип, кезегинде бул эмгектердин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн кыргыз адабияттаануусундагы ордун белгилеп берүү милдетин коюп отурат.

Жогорудагы эмгектердин өзү көрсөтүп тургандай, кыргыз адабияттаануучуларынын жасаган эмгектерин бир системага салып, алардын кыргыз адабияттаануусунун пайда болуп жана калыптануу процессинде адабий сындын орду өзгөчө десек болот.

Адабияттар

1. *Даутов К.* Адабий сын кантип жаралган? - Б., 2002. - 248 б.
2. *Байжигитов К.* Башталуу. Монография – Б., 2007. - 388 б.
3. *Байжигитов К.* Кыргыз адабий сынынын тарыхы. I бөлүм. – Б., 1992. - 208 б.
4. *Даутов К.* Элдик сынчыл ойлордон эстетикага: I том. – Б.: Улуу тоолор, 2015. - 608 б.
5. *Дьяконова Н.В.* К истории живописи в Семиречьи/ Кара: Труды института языка, литературы и истории Тил, адабият жана тарих институтунун эмгектери. Выпуск I 1944; I Чыгышы. – Ф.: Издательство Кирфан, 1945.
6. *Жумабаев И.* Алгачкы кыргыз прозасындагы көркөм мезгил жана мейкиндик. [Текст]: Монография. – Б.: Турар, 2020. - 324 б.
7. *Надъярных Н.С.* Время перечтений // Способность к диалогу. - М.: Наука, 1993. - Ч. I.

УДК: 070:811.161.1+811.581

Чжао Чжонган,
*научный сотрудник,
Столичный педагогический университет г. Пекин*

Ван Жун,
*доцент,
Пекинский университет авиации и астронавтики*

Zhao Zhonggang,
*Researcher,
Beijing Capital Normal University*

Wang Rong,
*assistant professor,
Beijing University of Aeronautics and Astronautics*

**ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОДХОД К ОПРЕДЕЛЕНИЮ МИКРОТЕМЫ
СВЕРХФРАЗОВОГО ЕДИНСТВА
И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ФОРМАЛИЗАЦИИ
(на материале текстов газетно-публицистического стиля в русском
и китайском языках)**

Аннотация. В настоящей работе предлагается информационный подход к рассмотрению вопроса о монотематичности сверхфразового единства (СФЕ). Согласно информационному подходу, под СФЕ понимается результат процесса формирования информационного блока путем взаимодействий информационных кусков, содержащихся в отдельном предложении с помощью межфразовой связи. В статье выделяются дополнительная, последовательная, расчленительная, конкатенативная и оценочная межфразовые связи, выявляется исходная и дополнительная значимость информации каждого предложения, на основе чего выстраивается иерархическая семантическая структура СФЕ и определяется его микротема. Также рассматриваются возможности описания этой процедуры с помощью формализованных средств.

Ключевые слова: СФЕ, межфразовая связь, значимость информации, формализация.

**АШЫКЧА ФРАЗАЛЫК БИРИМДИКТИН МИКРОТЕМАСЫН
ЖАНА АНЫ ТАРИЗДӨӨ МҮМКҮНЧҮЛҮГҮН АНЫКТООГО
МААЛЫМАТТЫК МАМИЛЕ**

**(орус жана кытай тилдериндеги гезиттик-публицистикалык
тексттердин негизинде)**

Аннотация. Бул макалада ашыкча фразалык биримдиктин (АФБ) монотематикалык мүнөзү жөнүндөгү маселени кароого маалыматтык мамиле каралат. Маалыматтык ыкмага ылайык, (АФБ) ашыкча фразалар аралык байланышты колдонуу менен өзүнчө сүйлөмдө камтылган маалымат бөлүктөрүнүн өз ара аракеттенүүсү аркылуу маалымат блогун түзүү процессинин натыйжасы катары түшүнүлөт. Макалада кошумча, ырааттуу, ажыратылган, туташ жана баалоочу фразеалдык байланыштар баса белгиленип, ар бир сүйлөмдүн

маалыматынын баштапкы жана кошумча мааниси ачылат, анын негизинде АФУнун иерархиялык семантикалык структурасы курулат жана анын микротемасы аныкталат. Формалдуу каражаттарды колдонуу менен бул процедураны сүрөттөө мүмкүнчүлүктөрү да каралат.

Негизги сөздөр: АФУ, фразалар аралык байланыш, маалыматтын мааниси, формализация.

**INFORMATION APPROACH TO DETERMINING THE MICROTHEM
OF SUPER-PHRASE UNITY
AND THE POSSIBILITIES OF ITS FORMALIZATION
(based on the texts of the newspaper-journalistic style
in Russian and Chinese)**

Abstract. In this paper, we propose an informational approach to considering the question of the monothematic nature of superphrasal unity (SFU). According to the information approach, SFU is understood as the result of the process of forming an information block through the interactions of information pieces contained in a separate sentence using interphrase communication. The article highlights additional, sequential, disjoint, concatenative and evaluative interphrase connections, reveals the initial and additional significance of the information of each sentence, on the basis of which the hierarchical semantic structure of SFU is built and its micro theme is determined. The possibilities of describing this procedure using formalized means are also considered.

Key words: SFU, interphrasal communication, significance of information, formalization.

Одним из общепринятых постулатов в современной лингвистике текста является тот факт, что текст состоит не из предложений, а из сверхфразовой единицы. Для обозначения данной единицы употребляется ряд терминов: от компонента целого текста у И.А. Фигуровского и сложного синтаксического целого (ССЦ) у Н.С. Поспелова до сверхфразового единства у Л.А. Булаховского и прозаической строфы у Г.Я. Солганика. В данной статье мы будем следовать за Булаховским и употреблять термин СФЕ. СФЕ представляет собой группу предложений, объединенных синтаксическими и семантическими характеристиками и отражающих определенную ситуацию. СФЕ, в отличие от предложений, имеет ряд синтаксических, семантических и композиционных особенностей. Как отмечает китайский лингвист Ши Тецзян, в список особенностей СФЕ входят смысловая центростремительность, последовательность изложения, внутренняя связность и наличие определенной структуры композиции (Ши, 2012: 115-119). Среди перечисленных свойств

фундаментальным является смысловая центростремительность, которая обусловлена функциональной установкой СФЕ. СФЕ носит информацию об определенной ситуации, и эта информация отражается посредством языковых ресурсов, таким образом, семантика всех предложений объединяется вокруг единого смыслового ядра – микротемы. Иными словами, смысловая центростремительность обеспечивает монотематичность СФЕ.

Монотематичность СФЕ основывается на единой семантической структуре, которая формируется предложениями посредством различных видов межфразовой связи. Вопрос о межфразовой связи уже получил довольно детальное научное освещение, в этой сфере есть много научных публикаций и литературы. Учеными было предложено разделение межфразовой связи на контактную и дистантную, была выдвинута также классификация на цепную, параллельную и смешанную межфразовую связи. Китайские лингвисты провели более детальный анализ и в результате выделили до 10 видов межфразовой связи (см. Ван, 1994 и Ши, 2012).

Следует отметить, что разнообразие классификации отнюдь не говорит об отсутствии «темных пятен» в этой области. Даже до сих пор ученые не смогли добиться единогласного подхода к классификации межфразовой связи, и существующие варианты в большей или меньшей степени отклоняются от самой сути этого явления. При дихотомическом и трихотомическом разделении внимание исследователей акцентируется на формальном аспекте – на соотношении местонахождения предложений или их частей. Характеризуясь наглядностью, такое разделение значительно упрощает процесс анализа межфразовой связи, но одновременно удаляется и от семантической сути связи между предложениями. Напомним, что в рамках СФЕ функция межфразовой связи заключается в формировании семантической структуры для отражения конкретной ситуации. В классификациях, выдвинутых китайскими лингвистами, наблюдается частичный поворот к семантической стороне межфразовой связи: Ши выделил такие виды, как градационная и последовательная связи. Однако существуют и виды межфразовой связи, основанные на синтаксических характеристиках, в качестве примера приведем объектную связь (Ши, 2012: 110).

В связи с этим есть необходимость в поиске нового подхода к классификации межфразовой связи для более адекватного раскрытия ее сути. Как отмечено выше, в СФЕ содержится информация об определенной ситуации, а информация, содержащаяся в каждом предложении тем или иным образом связана с общей информацией СФЕ. На основе этого соображения позволим себе полагать, что отдельное предложение носит некий информационный кусок, который составляет общий информационный блок СФЕ. Таким образом, межфразовая связь представляет собой взаимодействие двух или нескольких информационных кусков в рамках общего информационного блока. Согласно предложенному подходу,

выделяются следующие виды межфразовой связи:

1. *Дополнительная связь, где в последующем куске содержится информация, дополняющая и более детально раскрывающая информацию в предыдущем куске. Примеры в русском и китайском языках см. ниже:*

Пример № 1

Также правительство Ростовской области подписало соглашение с немецкой компанией SoWiTec operation GmbH о реализации проекта солнечной энергетики. Это уже второе соглашение, которое заключили дончане с этой компанией, первое было заключено на Сочинском форуме в 2012 году. (АиФ)

Пример № 2

中国疾控中心研究员冯子健表示，广州疫情自5月21日发生以来，病例数已超百例，存在家庭及公共场所内传播的现象。通过流行病学调查，病例间传播关系比较明确，近期报告病例多来自已封闭管控区域及隔离观察人员。(ИА «Синьхуа»)

2. *Последовательная связь, где информация, содержащаяся в последующем куске, продолжает и развивает информацию из предыдущего куска. В большинстве случаев последовательность наблюдается в темпоральном, пространственном или логическом плане. В качестве примера приведем следующие:*

Пример № 3

Как сообщалось ранее, 12 июня мэр Кисловодска Александр Курбатов неудачно упал с электросамоката и получил тяжелую травму. Его госпитализировали в местную больницу, а утром 13 июня прибыли нейрохирурги из московского центра имени Бурденко. (РГ)

Пример № 4

当地时间13日晚，上任后首次出访的美国总统拜登结束英国之行和七国集团(G7)峰会，飞抵比利时首都布鲁塞尔。他将于14日出席北约领导人峰会，15日出席美国-欧盟峰会。(The Paper)

Необходимо добавить несколько примечаний к выдвинутой нами системе межфразовой связи. Во-первых, один и тот же информационный кусок может взаимодействовать одновременно с несколькими кусками, иными словами, одно и то же предложение может находиться одновременно в нескольких межфразовых связях. Так в примере № 6 второе предложение соотносится с первым предложением посредством расчленительной связи, в то же время оно связано однородно-конкатенативной связью с третьим и четвертым предложениями. Во-вторых, не все виды межфразовой связи линейны, некоторые из них носят иерархический характер (см. расчленительная и конкатенативная связи). Нелинейный характер межфразовой связи оказывает влияние и на процесс определения микротемы СФЕ.

Согласно предложенному выше подходу, межфразовая связь изучается с информационной точки зрения и рассматривается не как соотношение предложений как таковых, а как взаимодействие информационных кусков, содержащихся в предложениях. Из этого естественно вытекает то, что СФЕ воспринимается как общий информационный блок, образованный в результате всех информационных кусков. Под влиянием разнообразия межфразовой связи семантика СФЕ представляет собой также не линейную, а иерархическую структуру. С целью описания иерархической семантической структуры СФЕ было приведено понятие «значимость информации». Значимость информации указывает на степень совпадения информации, содержащейся в куске, с отраженной в СФЕ ситуацией. Чем выше значимость информации, тем теснее связана информация, содержащаяся в куске с ситуацией, отраженной в СФЕ. Иными словами, значимость

информации определяет степень близости информационного куска к микротеме. Значимость информации каждого предложения состоит из двух частей – исходная значимость (ИЗ) и дополнительная значимость (ДЗ). Исходная значимость представляет собой ту часть значимости информации, которую носит информационный кусок предложения как такового, т.е. при отсутствии всяких межфразовых связей. Дополнительная значимость указывает на долю значимости информации, приобретенную в результате взаимодействий с другими кусками. Общая значимость информации (ОЗ) предложения в рамках СФЕ может быть описана следующей формулой:

$$OZ = ИЗ + ДЗ_1 + ДЗ_2 + \dots + ДЗ_n \quad (n \geq 1)^1 \quad (1)$$

Следует отметить, что поскольку ДЗ возникает в результате установления межфразовой связи, а последняя может оказывать разного рода влияние как на предыдущем, так и на последующем предложении. Когда значимость информации предложения повышается в результате установления межфразовой связи, информационный кусок получает положительную дополнительную значимость, в сокращенном виде пометим ДЗ (+), а в противоположном случае данный кусок получает отрицательную дополнительную значимость, для которого соответственно пометим ДЗ (-). Если значимость информации предложения не подвергается изменениям в результате установления межфразовой связи, тогда кусок получает нулевую (или нейтральную) дополнительную значимость, которая помечена знаком ДЗ (/). С другой стороны, ИЗ указывает только на ту долю информации, которую носит предложение в изолированном виде, т.е. оно не находится под влиянием межфразовой связи. В данном случае ИЗ является лишь результатом соотнесения предложения с внеязыковой действительностью.

На основе вышеизложенного позвоим себе полагать, что в рамках СФЕ

¹ Буква n указывает на количество всех возможных межфразовых связей

ИЗ у каждого составляющегося предложения находится на одинаковом уровне по отношению к отраженной в СФЕ ситуации. Когда между предложениями устанавливается межфразовая связь, возникает соответственно ДЗ (+), ДЗ (-) или ДЗ (/). В результате этого ОЗ каждого предложения подвергается изменению и в какой-то степени отклоняется от уровня ИЗ (в положительную или отрицательную сторону). Таким образом выстраивается иерархическая семантическая структура СФЕ, в которой ОЗ указывает на степень совпадения информации с микротемой СФЕ.

Далее рассмотрим процесс определения микротемы СФЕ.

Первый шаг – выявление состава СФЕ. Для этого нужно определять количество предложений, составляющих данное СФЕ.

Для второго шага самое важное – выяснить информацию, которую носит каждое предложение. Информация, содержащаяся в предложении, представляет собой множество элементов, выражающих разные аспекты конкретной ситуации, включая объект, действие, отношение, свойство, время, место, оценку и др., и каждое предложение включает в себя несколько из перечисленных элементов. Напомним, что при анализе второго шага определяется только та доля информации, которая содержится в предложении, и не подвергается влиянию межфразовой связи, поэтому ИЗ всех предложений в СФЕ находится на одинаковом уровне.

Третий шаг заключается в установлении всех возможных межфразовых связей в соответствии с предложенной классификацией. Хорошо известно, что межфразовая связь устанавливается с помощью лексических и грамматических средств. Вопрос о средствах межфразовой связи был хорошо изучен отечественными и иностранными лингвистами, и в данной работе не будем его подробно рассматривать. Отметим лишь то, что при установлении межфразовой связи возможно также применение результатов

предыдущего шага.

Приступая к четвертому шагу, нужно определять ДЗ каждого предложения на основе установленных межфразовых связей в третьем шаге. Необходимо делать несколько примечаний для данного шага. Во-первых, как было отмечено выше, одно предложение может взаимодействовать с несколькими предложениями, и каждая межфразовая связь придает ему свою ДЗ, причем ДЗ бывает положительной, отрицательной и нулевой. При анализе ДЗ конкретного предложения необходимо учитывать все межфразовые связи. Во-вторых, одна и та же межфразовая связь может придавать разные ДЗ предыдущему и последующему предложению. К примеру, приведем дополнительную связь, которая придает предыдущему предложению нулевую ДЗ, а последующему отрицательную ДЗ. В связи с этим, при определении ДЗ нужно уделять внимание соотношению местонахождения предложений.

Следующий шаг заключается в выяснении ОЗ каждого предложения по формуле $OZ = ИЗ + ДЗ_1 + ДЗ_2 + \dots + ДЗ_n$ ($n \geq 1$). Судя по вышеизложенному, ИЗ зависит от информации, содержащейся в предложении как таковом, а ДЗ определяется по установленным межфразовым связям. В данном случае необходимо учитывать все три вида ДЗ, поскольку они оказывают разное влияние на ОЗ предложения.

Ключевое значение имеет шестой шаг – упорядочение по ОЗ всех предложений, составляющих СФЕ. Результатом этого упорядочения является и самасемантическая структура СФЕ, представленная в виде иерархии предложений.

Заключительный шаг данного процесса представляет собой определение микротемы на основе иерархической семантической структуры СФЕ. Часть с самой высокой ОЗ в семантической структуре непосредственно связана с отраженной в СФЕ ситуацией и может быть использована для определения микротемы. Напомним, что в данном процессе предусматриваются возможности

применения результатов второго и четвертого шагов, а также фоновых знаний.

Далее рассмотрим процесс определения микротемы СФЕ на материале текстов *газетно-публицистического* стиля в русском и китайском языках. *Выбор газетно-публицистического* стиля в качестве языкового материала для анализа обусловлен, во-первых, широким охватом и высокой актуальностью контента, во-вторых, жанровым многообразием и, в-третьих, сочетанием свойств устного и письменного языков. Для удобства работы в процессе анализа применяется методика формализации с использованием ряда формализованных параметров и схематического графика.

Теперь рассмотрим пример в русском языке.

На поиски девочки были брошены силы тысяч людей: прочесывались леса, овраги, речка, велась съемка с воздуха. Но найти ее удалось случайно - накануне правоохранительные органы задержали соседа девочки, подозреваемого в изнасиловании по другому эпизоду. В ходе допроса удалось установить его причастность и к пропаже Вики. Кроме того, задержанного подозревают в причастности к аналогичным преступлениям, совершенным в 1995, 1997 годах, а также в 2005 и 2006 годах. (Московский комсомолец)

Данный отрывок из информативной заметки об убийстве девятилетней девочки по имени Вика в Орловской области РФ. В отрывке содержится одно СФЕ, состоящее из четырех предложений. Пометим соответственно Stc.1 – Stc.4. Далее при анализе содержания каждого предложения используется ряд формализованных параметров для обозначения элементов информации. Информация, содержащаяся в каждом предложении, может быть представлена в следующем виде:

Stc.1

Act1 <Obj.1, Goal1>, Aps.1

Aps.1

Act2 <Obj.2, Obj.3, Obj.4>

Act3 <Obj.5> Pl.1

Act1 = бросить, Obj.1 = силы, Goal1 = поиски девочки

Act2 = прочесывать, Obj.2 = леса, Obj.3 = овраги, Obj.4 = речка

Act3 = вести, Obj.5 = съемки, Pl.1 = воздух

Stc.2

Aux.1, Act4 <Obj.6, Man.1>, Aps.2

Aps.2

Act5 <Obj.7, Obj.8>, Tmp.1

Aux.1 = удаться, Act4 = найти, Obj.6 = ее, Man.1 = случайно

Act5 = задержать, Obj.7 = правоохранительные органы, Obj.8 = сосед ... эпизоду, Tmp.1 = накануне

Stc.3

Aux.2, Act6 <Obj.9>, Tmp.2

Aux.2 = удаться, Act6 = установить, Obj.9 = его причастность ... Вики, Tmp.2 = в ходе допроса

Stc.4

Ind.1, Act7 <Obj.10, Comp.<Obj.10>>

Ind.1 = кроме того, Act7 = подозревать, Obj.10 = задержанный, Comp.<Obj.10> = в причастность ... годах

Вышевысокращенном виде представляется информация в каждом предложении, и результаты данного анализа дают нам основания для установления межфразовых связей в СФЕ. В первых двух предложениях элементы Goal1 и Act4 связаны логической последовательностью «процесс-результат», поэтому между этими предложениями устанавливается последовательная связь. Элементы Act5 во втором предложении и Tmp.2 в третьем предложении связываются временной последовательностью, и это говорит об установлении последовательной связи между вторым и третьим предложениями. Элемент Ind.1 в последнем предложении выполняет функцию дополнения информации, тем более элемент Comp.<Obj.10> предшествует элементам в предыдущих трех предложениях по времени, поэтому последние два предложения связаны дополнительной связью.

Далее следует определять ДЗ каждого предложения в соответствии с установленными межфразовыми связями. Первое, второе и третье предложения связываются последовательной связью, а последняя представляет собой лишь продолжение и развитие информации и придает нулевую ДЗ всем связанным

предложениям. Поэтому под влиянием последовательной связи Stc.1 – Stc.3 получают ДЗ (/)1. Между третьим и четвертым предложениями установлена дополнительная связь, которая придает предшествующему предложению нулевую ДЗ, а последующему предложению отрицательную ДЗ. В связи с этим Stc.3 в результате дополнительной связи

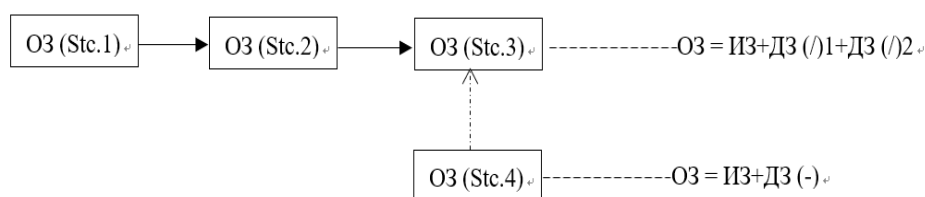

Рис. 1. Схема соотношения ОЗ всех предложений в СФЕ

получает ДЗ (/)2, а Stc.4 – ДЗ (-). По формуле $OZ = ИЗ + ДЗ_1 + ДЗ_2 + \dots + ДЗ_n$ ($n \geq 1$) можем определять ОЗ каждого предложения. Схематически соотношение ОЗ всех предложений в рамках данного СФЕ представляется ниже (рис. 1):

В рисунке 1 сплошная стрелка указывает на последовательную связь, а пунктирная стрелка указывает на дополнительную связь. Как показано в рисунке, последовательная связь придает всем предложениям нулевую ДЗ и не меняет ОЗ предложения, поэтому ОЗ первых трех предложений, связанных последовательной связью, одинаковы. Последнему предложению, в результате установления дополнительной связи с третьим предложением, была придана отрицательная ДЗ, и ОЗ последнего предложения снизилась. Как показывают результаты анализа, первые три предложения имеют самую высокую ОЗ, и на основе информации, содержащейся в этих предложениях, определяется микротема СФЕ. Подводя итоги, микротема данного СФЕ может быть обобщена следующим образом: «Поиск пропавшей без вести Вики закончен задержанием подозреваемого, который оказался соседом девочки».

Напомним, что информационная заметка характеризуется объективным сообщением

событий и отсутствием авторской оценки, и для данного жанра характерны последовательная и дополняющая связи между предложениями. В некоторых других жанрах семантическая структура СФЕ осложняется наличием оценочной информации и более разнообразной и сложной системой межфразовой связи. Приведем следующий пример:

Сам отъезд случился во время памятных августовских событий. Мы ехали на такси в «Шереметьево», а навстречу по Ленинградскому проспекту шла колонна танков. В тот момент я себе сказал, что ангел-хранитель помогает, что судьба ко мне благосклонна. Хотя я не думал, что в городе будут очень серьезные события, практически война. Мне казалось, что это вариант устрашения: танки едут в центр Москвы», - цитата из того же интервью Sports.ru. (АуФ)

Это отрывок из мемориального репортажа в честь бывшего советского спортсмена Юрия Седых, прожившего остаток жизни во Франции. Данное СФЕ состоит из пяти предложений, и для удобства анализа пометим их соответственно Stc.1 – Stc.5. В связи с ограниченным объемом текста в настоящей статье мы не будем подробно анализировать информацию,

содержащуюся в каждом предложении. Остановимся лишь на существующих межфразовых связях. Как показано в анализе, между первым и вторым предложением устанавливается расчленительная связь, в третьем предложении содержится оценочная информация, относящаяся ко второму предложению, поэтому между ними установлена оценочная связь, а второе, четвертое и пятое предложения связываются последовательной связью. Далее нужно определить ДЗ каждого предложения, обусловленную межфразовыми связями. Расчленительная связь придает нулевую ДЗ первому предложению и отрицательную ДЗ второму, оценочная связь дает оценочную информацию и тем самым придает второму предложению положительную ДЗ, последовательная связь, как изложено выше, не меняет значимости информации всем связанным предложениям и придает им нулевую ДЗ.

Однако возникает вопрос при определении ОЗ второго предложения, ведь расчленительная связь придает ему ДЗ (-), а оценочная связь – ДЗ (+). Здесь необходимо обращаться к более широкому контексту.

С одной стороны, словосочетание «памятные августовские события» в первом предложении употребляется во множественном числе, а в приведенном СФЕ описывается лишь одно событие, а остальные события зафиксированы в других частях репортажа, а часть из них даже скрывается в подтексте. Это говорит о том, что в данном СФЕ раскрывается не вся информация, содержащаяся в первом предложении, а какая-то ее доля, т.е. микротема СФЕ связана не с информацией в первом предложении в целом, а с какой-то ее составляющей частью. С другой стороны, третье предложение дополняет оценочную информацию из второго, и данная оценочная информация непосредственно связана с событием, описанным в СФЕ. В связи с этим позволим себе полагать, что оценочная связь оказывает более существенное влияние на ОЗ второго предложения по сравнению с расчленительной связью, и тем самым ОЗ второго предложения выше, чем первого.

Итак, семантическая структура приведенного СФЕ представляется в следующей схеме (рис. 2):

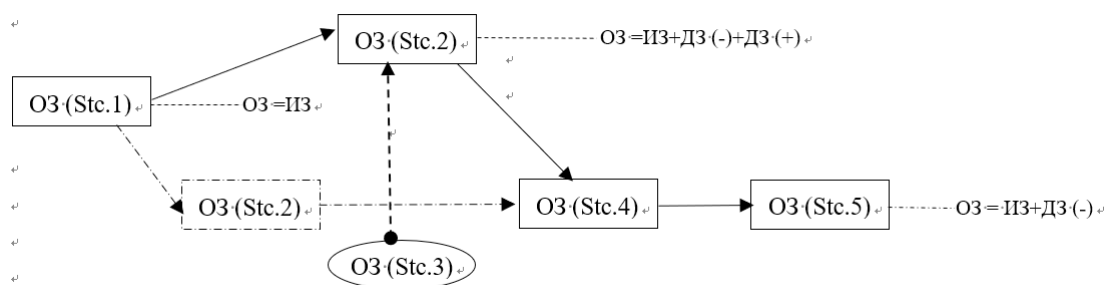

Рис. 2. Семантическая структура приведенного СФЕ

Как показано на рисунке 2, ОЗ первого предложения не подвергается изменениям и остается в значении ИЗ. Второе предложение получило ДЗ (-) в результате установления расчленительной связи и ДЗ (+) в результате установления оценочной связи. В вышеизложенном анализе нам известно, что оценочная связь оказывает более сильное влияние на ОЗ второго предложения, чем расчленительная связь, поэтому ОЗ второго

предложения выше, чем первого. Последние два предложения связаны с вторым предложением последовательной связью без оценочной информации и получили соответственно только ДЗ (-). Подводя итоги, можем заметить, что второе предложение имеет самую высокую ОЗ и, на основе содержащейся в данном предложении информации вместе с дополнительной оценочной информацией долей,

микротема приведенного СФЕ определяется следующим образом: «Встреча Юрия Седых с колонной танков на дороге в аэропорт и его чувства от этой встречи».

Далее рассматриваем возможности применения нашей методики в анализе микротемы СФЕ текстов газетно-публицистического стиля в китайском языке. См. следующий пример:

粮食安全事关全人类生存，不单单是一个国家的事情，需要世界各国携手合作，努力促进节粮减损，共同维护全球粮食安全。作为世界上最大的发展中国家，中国始终以高度负责的态度、开放合作的理念、务实有力的举措，与各国一道扎实推进粮食减损。2020年11月，在二十国集团领导人第十五次峰会上，中方提出倡议，建议适时召开国际粮食减损大会。今年9月，来自世界上48个国家、国际组织、企业、非政府组织共150名代表，齐聚中国济南，出席《国际粮食减损大会》，围绕《减少粮食损失浪费 促进世界粮食安全》主题进行深入交流，取得了行动减损、机制减损、平台减损、生产减损等10项减损共识成果。会议发布的《国际粮食减损大会济南倡议》提出：二十国集团作为全球重要引领力量，将推动粮食减损工作，凝聚全球智慧，与世界各国携手维护国际粮食安全与营养，促进粮食系统转型，加速实现17个联合国可持续发展目标，共同创造零饥饿、无贫困的美好世界。(Chinanews)

Выше приведен отрывок из комментария в газете «Chinanews». Данное СФЕ состоит из пяти предложений. Между первыми двумя предложениями установлена последовательная связь. Со вторым предложением связаны третье и четвертое предложения расчленительной связью, а последние связаны между собой однородно-конкатенативной связью. Последнее предложение дает дополнительную информацию к четвертому предложению, и между ними устанавливается дополнительная связь. Известно, что последовательная и однородно-конкатенативная связи придают всем связанным предложениям нулевую ДЗ, а расчленительная и дополнительная связи лишь предшествующему предложению придает нулевую ДЗ, а последующему – отрицательную ДЗ. Таким образом, семантическая структура данного СФЕ представлена на следующей схеме (рис. 3):

Как показано на рисунке 3, ОЗ первых двух предложений выше, чем осталь-

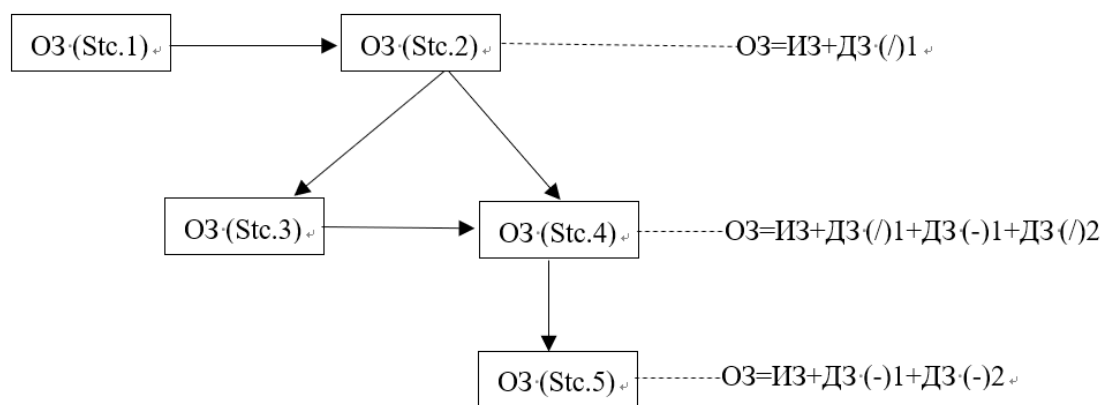

Рис. 3. Семантическая структура приведенного СФЕ

ных, что свидетельствует о теснейшей связи информации, содержащейся в этих предложениях, с микротемой СФЕ. Таким образом, микротема проведенного СФЕ может быть обобщена следующей фразой: «Китай активно сотрудничает с другими странами и вносит весомый вклад в защиту безопасности зерна в глобальном масштабе».

Подводя итоги, отметим, что согласно информационному подходу

СФЕ рассматривается как результат взаимодействия информационных кусков, содержащихся в предложениях, посредством межфразовых связей. Микротема СФЕ представляет собой ту долю информации, которая имеет самую высокую общую значимость. Предложенная нами методика доказана пригодной для анализа микротемы СФЕ в тексте газетно-публицистического стиля в русском и китайском языках, а использование формализованных средств

упрощает процесс анализа и делает его более наглядным. Однако, необходимо учитывать, что в анализе возможно и обращение к единице более высокого уровня (фрагменту текста и даже целому тексту). Возможности

применения информационного подхода к семантическому анализу данных единиц и соответствующее введение необходимых поправок рассматриваются в дальнейшей исследовательской работе.

Литература

1. *Валгина Н.С.* Теория текста. – М.: Логос, 2003.
2. *Ван Фусян.* Введение в лингвистику текста. – Пекин: Издательство «Преподавание и исследование иностранных языков», 1994.
3. *Гальперин И.Р.* Текст как объект лингвистического исследования. – М.: КомКнига, 2006
4. *Лосева Л.М.* Как строится текст. – М.: Просвещение, 1980.
5. *Солганик Г.Я.* Стилистика текста. – М.: ФЛИНТА, 2015.
6. *Тураева З.Я.* Лингвистика текста (Текст: Структура и семантика). – М.: Просвещение, 1986.
7. *Ши Тецзян.* Основы лингвистики текста. – Пекин: Издательство «Преподавание и исследование иностранных языков», 2012.

ПЕДАГОГИКА
PEDAGOGY

УДК: 801.3:894.341:802,0(043,3)

Азимова Айгуль Аскербековна
*Кыргыз билим берүү академиясы,
Баланы гармониялуу өнүктүрүү жана тарбиялоо лабораториясы*

Азимова Айгуль Аскербековна
*Кыргызская академия образования,
лаборатория Гармоничного развития и воспитания ребенка*

Azimova Aigul Askerbekovna
*Senior Research Fellow.
Kyrgyz Academy of Education,
Laboratory of Harmonious development and upbringing of children*

Жаманаклова Майрам Болотбековна
*ф.и.к., англис тили жана МК ФИЯ каф. баичысы
Ж. Баласагын атындагы КМУ*

Жаманаклова Майрам Болотбековна
*к.ф.н., зав. каф. англистики и МК ФИЯ
КНУ им. Ж. Баласагына*

Zhamanakova Mairam Bolotbekovna
*Ph.D. J. Balasagyn KNU Faculty of Foreign Languages
English and Cross Cultural Communication Department*

**METHODS OF FORMATION FOR STUDENTS' UNIVERSAL COMPETENCIES IN
TEACHING PROFESSIONAL KYRGYZ LANGUAGE**

Abstract. This article focuses on the concept of «universal competencies» associated with human success. The authors also propose an experimental professional approach developed in the way of organizing students' learning activities in the process of teaching the professional Kyrgyz language in order to form the universal competence of the student.

Key words: universal competence, professional approach, professional, leadership qualities, communication, self-management, evaluation, formation, comprehensive, teamwork, thinking, communicative task.

**МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ УНИВЕРСАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ
СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ
КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ**

Аннотация. В данной статье основное внимание уделяется концепции «универсальных компетенций», связанных с успехом человека. Также авторы предлагают экспериментальный подход к организации учебной деятельности студентов в процессе обучения профессиональному кыргызскому языку с целью формирования универсальной компетенции студента.

Ключевые слова: универсальная компетентность, профессиональный подход, лидерские качества, коммуникация, самоуправление, оценка, формирование, комплексность, работа в команде, мышление, коммуникативная задача.

КЕСИПТИК КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА СТУДЕНТТЕРДИН УНИВЕРСАЛДЫК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ ЫКМАЛАРЫ

Аннотация. Бул макалада адамдын ийгилиги менен байланышкан, «универсалдык компетенциялар» деген түшүнүккө көңүл бурулган. Ошондой эле авторлор студенттин универсалдык компетенциясын калыптандыруу үчүн кесиптик кыргыз тилин окутуу процессинде студенттердин окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу жолдору боюнча иштеп чыккан эксперименталдык адистик ыкмасын сунуш кылышат.

Негизги сөздөр: универсалдык компетенция, адистик ыкма, кесиптик, лидерлик сапат, байланыш, өзүн өзү башкаруу, баалоо, калыптандыруу, ар тараптуу, командалык иш, ой жүгүртүү, коммуникативдик тапшырма.

The requirements of the labor market are growing from year to year, as the issues of ensuring the quality of vocational education in the Kyrgyz Republic are especially problematic. For example, many entrepreneurs today do not pay attention to the fact that a new employee has a diploma of higher education from any university, but rather value personal qualities, personal and professional competence. (1)

The current situation requires a change in the education system: it is necessary to teach students to solve simple and complex problems on their own, to search for information, to constantly acquire new knowledge. Therefore, in the educational process, it is necessary to change the old methods and use new forms of teaching.

The main ideas for the use of new forms of teaching began to appear in Western countries in the early twentieth century. They are representatives of Western science (A. Maslow, S. Frene, etc.). as well as in the works of prominent Russian teachers (AP Bolonsky, AS Makarenko, VA Sukhomlinsky, etc.).

Scientific ideas for the modernization of higher education in the Kyrgyz Republic were developed by AA Borubaev, KD Dobaev, UN Brimkulov, ACH Kakeev and others. contained in the works of scientists.

In line with modern requirements, the higher education system in Kyrgyzstan is

currently undergoing dramatic changes. These changes should affect not only the structure and organization of the educational process in schools, but also the methodology and technology, and the priority of the student's personality as a key strategic direction.

The search for ways to increase the effectiveness of education, universal and professional competence of students in the educational space of Kyrgyzstan continues.

According to the draft concept of vocational education of the Kyrgyz Republic, only a person who is able to think independently, work independently, creatively, communicatively, in general, has universal competencies, can adapt to new conditions. Therefore, it is necessary to create an education system that prepares professionals so that our younger generation can find the right path in different conditions and difficulties and create a safe and comfortable environment.

In a rapidly changing world, the concept of «universal competencies» is associated with human success and is especially important for any professional activity. First of all, they are able to solve professional problems based on the use of information, communication, including the state language.

Despite many scientific studies in the modern scientific community, the general definition and universally accepted

classification of universal competencies has not been defined. It is known that the classification of the definition of students' competencies is still being updated and research is underway. In general, most authors of research papers of domestic and Russian educators give the notion that universal competencies are the effective performance of any activity or various functions.

Here is a brief description of the terms «universal» and «competence».

The definitions of the terms «universal» and «competence» are clearly given in T. Efremova's new glossary and derivative dictionary of the Russian language. For example, the term universal - derived from Latin and universalis - translated as general, comprehensive:

- 1) includes all or most; comprehensive.
- 2) Acquisition of various knowledge and skills; comprehensive.
- 3) Defined as performing various functions.

The term «competence» is also translated into Latin as «professional» and is a set of

interrelated qualities necessary for a person to work effectively and efficiently in a particular field. Unlike knowledge, competencies are demonstrated and evaluated through the application of acquired knowledge in practice and in everyday life.

Therefore, universal competencies strengthen the ability of a person to be effective in the decision-making process, to try to behave properly in any situation. Determines the degree of openness to opportunities for personal growth, learning and self-development, encourages the acquisition of new skills needed in professional and everyday life.

It is impossible to teach universal competencies, they are formed only on the basis of the acquisition of knowledge, skills and abilities of students and the development of personal qualities. The authors suggest the following table, focusing on ways to organize students' learning activities in the process of teaching the professional Kyrgyz language in order to form the universal competence of the student.

Table 1. Components of universal competence formed in Kyrgyz language lessons.

#	Components that make up universal competencies	Ways of organizing teaching and learning activities	
		Interactive methods	Methods of organization
1	Communication skills: -verbal communication -Non-verbal communication - written communication -active listening -visual communication -Ability to ask questions - psychological influence (persuasion, suggestion) and resistance to influence. - providing feedback.	Dialogue Discussion Round table Analysis of specific situations Communication games Role-playing games Project work Interactive table Self-expression Rhetorical tasks	Frontal work Group work Individual work Working in pairs
2	Self-management skills: - Ability to set goals -planning ability - Emotions and stress management - self-motivation -flexibility / flexibility -Ability to self-govern	design work prepare for discussion case analysis role-playing games communicative games debate	Frontal work Group work Individual work Working in pairs

3	Effective thinking skills: -analytical thinking - Different thinking -critical thinking -creative thinking - Analysis of specific situations -communication functions	Project work Discussions Preparing for the discussion Analysis of specific situations Role play Debate Round table	Individual work Working in pairs
4	Teamwork and leadership qualities: -Self-confidence - Ability to cooperate -Ability to make quick decisions. -Motivation skills - planning skills -Being responsible - the ability to take into account the views and interests of others - Conflict management	Project work Discussions Preparing for the discussion Analysis of specific situations Role play Prepare a presentation Debate Round table	Group work Individual work Working in pairs
5	Competence in information technology -receive, process and respond to electronic information; - A set of texts -have e-mail, - Ability to work in Word, PowerPoint - Ability to summarize and modify information; - Ability to work with professional texts; - Ability to translate from Russian to Kyrgyz and vice versa	Presentation, Individual work Video presentation, Report, Abstract	Working in pairs Individual work Group work

In the table above, one of the key components that make up universal competencies - **Communication skills** - is the initial stage of a student's socialization. The main means of socialization is communication. How the better a student can communicate, the more successful his communication skills will be.

Self-governance - motivation, consistency and mutual understanding are important. Prospective software employees are able to independently control the timing of tasks, organize the workspace and motivate them to set goals. (2)

Effective thinking skills are aimed at developing the student's ability to draw logical, fact-based conclusions, identify tasks and create a plan for their implementation, to distinguish unnecessary or irrelevant information.

Student teamwork and leadership qualities - development of skills and abilities of students necessary for successful work; Improving leadership qualities. For example, most students know that the role of a leader is to command. That's not right, a leader's job is to maintain team spirit and confidence. This can be achieved by building respect for the different perspectives in the group and getting the students' attention so that each of them can express their views and respond positively to their suggestions.

Competence in information technology - as a means of learning, the computer can be a great help in developing students' independence. Development of communication and intellectual skills as a computer textbook; facilitates the implementation of interactive dialogue in a single information space.

Therefore, in order to implement training based on universal competence, it is necessary to create an appropriate educational environment in the educational institution. First of all, it is necessary to create a new formula of goals and learning outcomes, new learning technologies, teaching, assessment, as well as interactive ways of interaction between teacher and students.

The methodical approach to teaching the professional Kyrgyz language develops students' creative abilities, develops thinking and speaking analysis skills, awakens writing and reading activities, discoveries made by students themselves, give them emotional satisfaction and help them to remember more than ready-made knowledge.

The introduction of communicative games aimed at the formation of universal competencies in the teaching of the Kyrgyz language will allow students to apply their knowledge in their future careers and improve their personal qualities.

In the method proposed by the authors, the role of the teacher is encouraged to be in partnership with the student as a facilitator of the learning process.

Therefore, in the process of teaching the professional Kyrgyz language, a draft plan of professional tools for teachers of the experimental «Professional Kyrgyz language» was developed to implement the model of formation and development of universal competencies of freshmen. (Appendix 1 provides two lesson plans).

When using the communicative games given at the beginning and end of the lesson, which are included in the experimental specialty tool, students should:

- self-confidence is formed;
- develops the skills of competent speaking, consistent and systematic presentation of ideas;
- has the ability to correctly perceive external views and criticism of himself or his work;
- learns to assess their knowledge and skills;
- development of leadership skills;
- in the process of teaching each other, helps to better master the learning material;

- learn to evaluate each other;
- Get rid of their inferior complexes (shyness, etc.);
- Increased interest in the learning process;
- Motivates the student: from a passive listener to an active, goal-oriented member of the group;
- activates creative and cognitive abilities;
- helps to remove obstacles to join activities;
- develops the ability to cooperate, communicate, ask and answer questions; At the same time, students learn to discuss, debate, listen to conversations, and respond appropriately to disagreements.

- An atmosphere of mutual respect, interest in joint activities and friendship is created in the audience;

Students' independent work and assignments are carried out for the following purposes:

- Systematize and strengthen students' theoretical knowledge and practical skills;
- deepening and expanding theoretical knowledge;
- Development of students' cognitive abilities and activity: creative initiative, independence, responsibility and organization;
- formation of the ability to think independently, self-development, improvement and self-realization;
- development of research skills. [3]

The teacher should take into account the planning of student interaction, the creation of conditions for comfortable communication for the organizer of student communication:

- pay equal attention to all students in good faith;
- Address on behalf of all students;
- pay attention to all aspects of the student's personality;
- be able to highlight the small achievements of individual students;
- Do not emphasize the achievements of some students, do not focus on the mistakes of others;
- take into account the interests of each student;
- create conditions for fair competition in the learning process;

- treat students as mentors, partners;
- creating conditions for students to choose tasks;

- Encouragement, recognition, evaluation and rewarding of students in the learning process;

- The teacher can not only search and develop communicative games, but also leave some of the work to students. For example, choosing lexical items in a game or preparing for a discussion on a topic. And the use of games invented by students in the classroom becomes an effective result.

Dialogue (discussion, debate, round table) is also included in the conditions of the lesson. Dialogue puts the student in need of independent thinking. Dialogue between student and teacher is possible only if the teacher recognizes the student as having the same rights as himself. Only with the equality of the subjects of the learning process, their interest in each other can be realized through dialogue.

Different points of view can be discussed in a dialogue, and sometimes they may differ from each other. In the dialogue, the student learns to defend his point of view, to think critically,

to make informed decisions, to participate in discussions, to persuade the interlocutor, to find and listen to the arguments of «yes» and «no».

However, our experimental studies show that many students are unable to express themselves clearly, have difficulty listening and understanding in some cases, and are quickly distracted while others speak.

Thus, a great deal of effort is required from the teacher, including the creation of a conducive environment for communication in which students can feel intellectually independent.

It should be noted that this approach is aimed at increasing the effectiveness of students' acquisition of new information, stimulating them to learn and acquire new knowledge. These methods can be used not only in professional Kyrgyz language lessons, but also in teaching other subjects.

In conclusion, we hope that changes in the methods of teaching the professional Kyrgyz language and the introduction of communicative games in the learning process will allow us to conclude that it is appropriate to form the universal competencies of students.

References

- [1] Author's team: *E. Loshkareva, P. Luksha, I. Ninenko, I. Smagin, D. Sudakov*. Expert report: «Skills of the future. What you need to know and be able to do in a new complex world ». p.8
- [2] (RBC.: //trends.rbc.ru/trends/education/5eaff3b09a79470a6106398a)
- [3] *LP Kibardina, DA Abduldaev*. (2003) Interactive learning at the university. p.101.

УДК: 801.3:894.341:802,0(043,3)

Жаманакова Майрам Болотбековна

ф.и.к., англистик жана МК ФИЯ каф. баичысы

Ж. Баласагын атындагы КМУ

Жаманакова Майрам Болотбековна

к.ф.н., зав. каф. англистики и МК ФИЯ

КНУ им. Ж. Баласагына

Zhamanakova Mairam Bolotbekovna

Ph.D. J. Balasagyn KNU Faculty of Foreign Languages

English and Cross Cultural Communication Department

Азимова Айгуль Аскербековна

Кыргыз билим берүү академиясы,

Баланы гармониялуу өнүктүрүү жана тарбиялоо лабораториясы

Азимова Айгуль Аскербековна

Кыргызская академия образования,

лаборатория Гармоничного развития и воспитания ребенка

Azemova Aigul Askerbekovna

Senior Research Fellow.

Kyrgyz Academy of Education,

Laboratory of Harmonious development and upbringing of children

КЕСИПТИК КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА СТУДЕНТТЕРДИН УНИВЕРСАЛДЫК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ ЫКМАЛАРЫ

Аннотация. Бул макалада адамдын ийгилиги менен байланышкан, «универсалдык компетенциялар» деген түшүнүккө көңүл бурулган. Ошондой эле авторлор студенттин универсалдык компетенциясын калыптандыруу үчүн кесиптик кыргыз тилин окутуу процессинде студенттердин окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу жолдору боюнча иштеп чыккан эксперименталдык адистик ыкмасын сунуш кылышат.

Негизги сөздөр: универсалдык компетенция, адистик ыкма, кесиптик, лидерлик сапат, байланыш, өзүн өзү башкаруу, баалоо, калыптандыруу, ар тараптуу, командалык иш, ой жүгүртүү, коммуникативдик тапшырма.

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ УНИВЕРСАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В данной статье основное внимание уделяется концепции «универсальных компетенций», связанных с успехом человека. Также авторы предлагают экспериментальный подход к организации учебной деятельности студентов в процессе обучения профессиональному кыргызскому языку с целью формирования универсальной компетенции студента.

Ключевые слова: универсальная компетентность, профессиональный подход, лидерские качества, коммуникация, самоуправление, оценка, формирование, комплексность, работа в команде, мышление, коммуникативная задача.

METHODS OF FORMATION FOR STUDENTS' UNIVERSAL COMPETENCIES IN TEACHING PROFESSIONAL KYRGYZ LANGUAGE

Abstract. This article focuses on the concept of «universal competencies» associated with human success. The authors also propose an experimental professional approach developed in the way of organizing students' learning activities in the process of teaching the professional Kyrgyz language in order to form the universal competence of the student.

Key words: universal competence, professional approach, professional, leadership qualities, communication, self-management, evaluation, formation, comprehensive, teamwork, thinking, communicative task.

Кыргыз Республикасында кесиптик билим берүү сапатын камсыздоо маселелери өзгөчө көйгөйлүү болуп жаткандыгына карата жылдан жылга эмгек рыногунун талаптары күч алууда. Алсак, бүгүнкү күндө көпчүлүк ишкерлер жаңы кызматчынын кандайдыр бир университеттин жогорку билим тууралуу дипломуна ээ болушуна көңүл деле бурушпайт, тескерисинче анын инсандык сапатын, өздүк жана кесиптик иш билгилигин бийигирээк деңгээлде баалашат [1].

Учурдагы кырдаал билим берүү системасын өзгөртүү зарылдыгын талап коюуда: студентти жөнөкөй жана татаал маселелерди өз алдынча чечүүгө, маалыматтарды издөөгө, дайыма жаңы билимдерди өздөштүрүүгө үйрөтүү керек. Ошол себептен билим берүү процессинде мурунку эски ыкмаларды өзгөртүп, окутуунун жаңы формаларын колдонуу зарыл болуп турат.

Окутуунун жаңы формаларын колдонуунун негизги идеялары ХХ кылымдын башында батыш өлкөлөрүндө пайда боло баштаган. Алар батыш илиминин өкүлдөрүнүн (А.Маслоу, С.Френе ж.б.). ошондой эле көрүнүктүү орус педагогдорунун (А.П.Болонский, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский ж.б.) эмгектеринде чагылдырылган.

Ал эми Кыргыз Республикасында жогорку билим берүүнү модернизациялоонун илимий идеялары А.А.Бөрүбаев, К.Д.Доббаев, У.Н.Бримкулов, А.Ч.Какеев ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде камтылган.

Замандын талабына жараша, бүгүнкү күндө Кыргызстандын жогорку билим берүү системасында кескин өзгөрүү процесс-тери жүрүп жатат. Бул өзгөрүүлөр окуу жайлардын билим берүү процессинин структурасына, уюштурулушуна гана эмес, методологиясына жана технологиясына да тиешелүү болушу керек. Ал эми негизги стратегиялык багыт катары студенттин инсандык сапатын жогору коюу маанилүү шартта турат.

Кыргызстандын билим берүү мейкиндигинде билим берүүнүн эффективдүүлүгүн, студенттердин универсалдык жана кесиптик компетенттүүлүгүн жогорулатуунун жолдорун издөө иштери уланууда.

Ал эми Кыргыз Республикасынын кесиптик билим берүү концепциясынын долбоорунда берилгендей, азыркы заманда жаңы шарттарга өз алдынча ой жүгүртө алган, өз алдынча иштей билген, чыгармачыл, коммуникабелдүү, жалпылап айтканда, универсалдык компетенциялары калыптанган адам гана ылайыкташа алат. Ошол себептен, биздин жаш муундар ар кандай шарттарда жана кыйынчылыктарда туура жолду таап, коопсуз жана ыңгайлуу шарттарды түзүп алгыдай адистерди даярдаган билим берүү тутумун түзүү зарыл.

Өзгөрүүлөр тез жүрүп жаткан дүйнөдө адамдын ийгилиги менен байланышкан, «универсалдык компетенциялар» деген түшүнүк ар кандай кесиптик иш үчүн өзгөчө мааниге ээ болууда. Алар биринчи кезекте маалыматты, байланышты, анын ичинде

мамлекеттик тилде колдонууга негизделген кесиптик маселелерди чече билүүдө көрүнөт.

Азыркы илимий чөйрөдө көптөгөн илимий изилдөөлөргө карабастан, универсалдуу компетенциялардын жалпы аныктамасы жана бирдей кабыл алынган классификациясы аныктала элек. Себеби, студенттердин компетенцияларынын аныктамасынын классификациясы дагы деле толукталып, изилдөөлөр жүрүп жатканы белгилүү. Изилдөөлөрдү жалпысынан алганда, ата мекендик жана орусиялык педагогдордун илимий эмгектеринин авторлорунун көбү универсалдуу компетенцияларды кандайдыр бир ишмердүүлүктү же ар кандай функцияларды эффективдүү аткаруу деген түшүнүктү беришет.

«Универсалдык» жана «Компетенция» деген терминдердин түшүндүрмөлөрүнөн кыскача маалымат бере кетели.

«Универсалдык» жана «Компетенция» деген терминдердин түшүндүрмөлөрү Т.Ефремованын Орус тилинин жаңы түшүндүрмө жана туунду сөздүгүндө так берилген. Алсак, «универсалдык» деген термин латын тилинен алынган жана *universalis* – жалпы, ар тараптуу деп которулуп:

1) Баардыгын же көптү камтыйт; ар тараптуу.

2) Ар түрдүү билимдерге, көндүмдөргө ээ болуу; ар тараптуу.

3) Ар кандай функцияларды аткаруу деп түшүндүрмө берилген.

Ал эми «компетенция» термини да латын тилинде – шайкеш келүү, кесиптик деп которулуп, инсандын белгилүү чөйрөдө сапаттуу жана жемиштүү иштөөсү үчүн зарыл болгон өз ара байланышкан сапаттардын жыйындысы. Билимден айырмаланып компетенциялар өздөштүрүлгөн билимдерди практикалык ишмердикте жана күндөлүк турмушта колдонуу аркылуу көрсөтүлөт жана бааланат.

Демек, универсалдуу компетенциялар адамдын чечим кабыл алуу процессинде канчалык эффективдүү иш алып барарын, ар кандай кырдаалда өзүн туура алып жүрүү аракетин бекемдейт. Жеке өсүү, үйрөнүү жана өзүн-өзү өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрүнө канчалык ачык экенин аныктайт, кесиптик жана күндүмдүк жашоодо зарыл болгон жаңы көндүмдөрдү өздөштүрүүгө түрткү берет.

Универсалдык компетенцияларды үйрөтүү мүмкүн эмес, алар студенттерде билимди, көндүмдөрдү жана көндүмдөрдү алуунун жана жеке сапаттарын өнүктүрүүнүн негизинде гана калыптанат. Ал эми, авторлор студенттин универсалдык компетенциясын калыптандыруу үчүн кесиптик кыргыз тилин окутуу процессинде студенттердин окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу жолдоруна көңүл буруп, төмөндө берилген таблицаны сунуштайт.

Таблица 1.

**Кыргыз тили сабактарында калыптанган универсалдуу компетенциянын
компоненттери.**

№	Универсалдуу компетенцияларды түзгөн компоненттер	Окутуу жана окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу жолдору	
		Интерактивдүү ыкмалары	Уюштуруу ыкмалары
1.	Байланыш көндүмдөрү: -оозеки байланыш -вербалдык эмес байланыш -жазуу түрүндөгү байланыш -активдүү угуу -визуалдык байланыш -суроо берүү мүмкүнчүлүгү - психологиялык таасир (ишенди- дирүү, сунуш) жана таасирге каршы болуу. - кайтарым байланышты камсыз кылуу.	Диалог Талкуу Тегерек стол Конкреттүү кырдаалдар- ды талдоо Байланыш оюндары Ролдук оюндар Долбоордук иш Интерактивдүү стол Өзүн-өзү көрсөтүү Риторикалык милдеттер	Фронталдык иш Топтук иш Жеке иш Жуптук иш
2.	Өзүн өзү башкаруу жөндөмү: -максаттарды коюу жөн- дөмдүүлүгү -пандоо жөндөмдүүлүгү -эмоцияларды жана стрессти башкаруу - өзүн өзү мотивациялоо -ийкемдүүлүк / ийкемдүүлүк -өзүн өзү башкаруу жөндөмү	Долбоордук иш Талкууга даярдоо Иштин анализи Ролдук оюндар Коммуникативдик оюн- дар Дебат	Фронталдык иш Топтук иш Жеке иш Жуптук иш
3.	Эффективдүү ой жүгүртүү көндүмдөрү: -аналитикалык ой жүгүртүү - ар түрдүү ой жүгүртүү -сынчыл ой жүгүртүү -чыгармачыл ой жүгүртүү -конкреттүү кырдаалдарды талдоо -байланыш милдеттери	Долбоордук иш Талкуулар Талкууга даярдануу Конкреттүү кырдаалдар- ды талдоо Ролдук оюн Дебат Тегерек стол	Жеке иш Жуптук иш
4.	Командалык иш жана лидер- лик сапаттары: -өзүнө ишенүү -кызматташуу жөндөмү -тез чечим кабыл алуу жөн- дөмдүүлүгү. -мотивациялоо жөндөмү - пандоо чеберчилиги -жоопкерчиликтүү болуу - башка бирөөнүн көз карашын жана кызыкчылыгын эске алуу мүмкүнчүлүгү -конфликттерди башкаруу	Долбоордук иш Талкуулар Талкууга даярдануу Конкреттүү кырдаалдар- ды талдоо Ролдук оюн Презентация даярдоо Дебат Тегерек стол	Топтук иш Жеке иш Жуптук иш

5.	Маалымат технологияларынын компетенциясы -электрондук маалыматты кабыл алуу, иштеп чыгуу жана жооп берүү; -тексттердин топтому -электрондук почтага ээ болуу, - Word, PowerPoint программаларында иштей билүү - маалыматты жалпылоо жана өзгөртүү мүмкүнчүлүгү; -кесиптик тексттер менен иштөө жөндөмдүүлүгү; -орусчадан кыргызчага жана тескерисинче которуу мүмкүнчүлүгү	Презентация СРС Видео презентация Доклад Реферат	Жуптук иш Жеке иш Топтук иш
----	--	--	-----------------------------------

Жогоруда берилген таблицада универсалдуу компетенцияларды түзгөн негизги компоненттер бири - **Байланыш көндүмдөрү** – бул студенттин социалдашуусунун баштапкы тепкичи. Социалдашуунун негизги каражаты - бул байланыш. Студент канчалык жакшы баарлаша алса, анын байланыш жөндөмү ошончолук ийгиликтүү болот.

Ал эми өзүн өзү башкаруу жөндөмү - мотивациясы, ырааттуулугу жана өз ара түшүнүүсү маанилүү. Болочок программалык камсыздоо кызматкерлери тапшырмаларды аткаруу убактысын өз алдынча көзөмөлдөп, иш мейкиндигин уюштуруп, максаттарды түзүүгө түрткү берүү [2].

Эффективдүү ой жүгүртүү көндүмдөрү - бул студенттин логикалык, фактыларга негизделген туура корутундуларды берүү жөндөмүн, милдеттерди аныктоо жана аларды ишке ашыруу планын түзүү, керексиз же маанисиз маалыматтардан ажыратуу жөндөмүн өнүктүрүүгө багытталган.

Студенттин командалык иш жана лидерлик сапаттары – бул ийгиликтүү иштөө үчүн зарыл болгон студенттердин көндүмдөрүн жана жөндөмдөрүн өнүктүрүү; лидерлик сапаттарын өркүндөтүү. Алсак, көпчүлүк студенттер лидердин милдетин буйрук берүү, башкаруу деп билишет. Бул туура эмес. Лидердин милдети - командалык рухту жана ишенимди сактоо. Буга группада

ар кандай көз караштарды урматтоону калыптандыруу жана студенттердин көңүлүн алардын ар бири өз көз карашын билдире ала тургандыгына жана алардын сунуштарына жагымдуу мамиле кылуу аркылуу жетишүүгө болот.

Маалымат технологияларынын компетенциясы - окутуунун каражаты катары компьютер студенттердин өз алдынчалыгын өнүктүрүүгө чоң жардам бере алат. Компьютер окуу куралы катары байланышты жана интеллектуалдык жөндөмдөрдү өнүктүрүүгө, бирдиктүү маалымат мейкиндигинде интерактивдүү диалогду ишке ашырууга көмөк берет.

Ошол себептен, универсалдык компетенттүүлүккө негизделген окутууну ишке ашыруу үчүн билим берүү мекемесинде тийиштүү билим берүү чөйрөсүн түзүү зарыл. Анын ичинде биринчи кезекте максаттардын жаңы формуласы жана окуу натыйжалары, окутуунун жаңы технологиялары, окутуу, баалоо, ошондой эле окутуучу менен студенттин жана студенттердин өз ара аракеттенүүсүнүн интерактивдүү жолдору да түзүлүшү керек.

Кесиптик кыргыз тилин окутууда сабактын методикалык ыкмасы студенттердин чыгармачылык жөндөмүн өнүктүрүүдө, ой жүгүртүү, сүйлөө кырдаалын талдоо көндүмдөрүн калыптандырууда, жазуу жана окуу ишмердигин ойготууда, студенттердин өздөрү тарабынан табылган ачылыштар

аларда эмоционалдык канааттанууну пайда кылып жана даяр берилген билимге караганда алардын эсинде бекем сакталышына көмөк берет.

Кыргыз тилин окутууда студенттердин универсалдык компетенцияларын калыптандырууга багытталган коммуникативдик оюндарды киргизүү ыкмасы студенттердин алган билимдерин болочок кесибинде колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болууга жана инсандык сапаттарын өркүндөтүүгө шарт түзүлөт.

Авторлор сунуш кылган ыкмада окутуучунун ролу окуу процессин уюштургуч, кеңешчи катары студент менен өнөктөш мамиледе болуусу кубатталат.

Андыктан, кесиптик кыргыз тилин окутуу процессинде биринчи курс тун студенттеринин универсалдуу компетенцияларын калыптандыруу жана өнүктүрүү моделин ишке ашыруу боюнча эксперименталдык «Кесиптик кыргыз тили» окутуучунун адистик куралдын планынын долбоору иштелип чыкты. (1-тиркемеде төрт сааттык сабактын планы берилди).

Эксперименталдык адистик куралында камтылган сабактын башталышында жана аягында берилген коммуникативдик оюн-тапшырмаларды колдонууда студенттердин:

- өзүнө болгон ишеним пайда болот;
- компетенттүү оозеки сүйлөө, айтайын деген ойлорун ырааттуу системалуу берүү көндүмдөрү калыптанат;
- өзүнө карата же аткарган эмгегине болгон сырткы көз караштарды, сын-пикирлерди туура кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот;
- өзүнүн билимин жана жөндөмүн баалоону өздөштүрөт;
- лидерлик жөндөмдөрүн өнүктүрүүсү калыптанат;
- бири-бирине үйрөтүү процессинде, окуу материалын жакшыраак өздөштүрүүгө көмөк алат;
- бири-бирин өз ара баалоону үйрөнөт;
- өзүнүн төмөн комплекстеринен (уялчаактык, тартынчаактык ж.б.) арылат;

- окуу процессине болгон кызыгуусу жогорулайт;

- студентти мотивдештирет: пассивдүү угуучудан активдүүгө, максатка умтулган тайпанын мүчөсүнө айланат;

- чыгармачылык жана таанып-билүүчүлүк жөндөмүн активдештирет;

- биргелешкен иш-аракеттердеги тоскоолдуктарды жоюуга жардам берет;

- кызматташууга, баарлашууга, суроо-жооп берүү жөндөмдөрүн өрчүтөт; муну менен бирге студенттер талкуу жүргүзүүнү, талашууну, маекти угууну үйрөнүшөт жана пикир келишпестик болгон учурда өз жообун туура бере алышат.

- аудиторияда өз ара сыйлоо, бири-бири урматтоо, биргелешкен ишмердикке кызыгуу жана достук атмосферасы түзүлөт;

Ал эми студенттердин өз алдынча иштери жана тапшырмалар төмөнкү максаттар менен ишке ашырылат:

- студенттердин теориялык билимдерин жана практикалык көндүмдөрүн системалаштыруу жана бекемдөө;

- теориялык билимди тереңдетүү жана кеңейтүү;

- студенттердин таанып-билүү жөндөмдүүлүгүн жана активдүүлүгүн өнүктүрүү: чыгармачыл демилге, көз карандысыздык, жоопкерчилик жана уюштуруучулук;

- өз алдынча ой жүгүртүүнү, өзүн өзү өнүктүрүү, өркүндөтүү жана өзүн өзү ишке ашыруу жөндөмүн калыптандыруу;

- изилдөө көндүмдөрүн өнүктүрүү. [3]

Окутуучуга студенттердин пикир алышуусун уюштуруучу үчүн студенттердин биргелешкен ишмердүүлүгүн пландаштырууну, ыңгайлуу баарлашуу үчүн шарттарды түзүүнү көңүлгө алуу зарыл:

- баардык студенттерге жакшы ниети менен тегиз көңүл буруу;

- баардык студенттерди атынан атап кайрылуу;

- студенттин инсандыгынын баардык тышкы көрүнүштөрүнө кунт коюп мамиле кылуу;

- айрым студенттердин кичинекей ийгиликтерин да бөлүп көрсөтө билүү;

- кээ бир студенттердин ийгиликтерин улам баса белгилей бербөө, башкалардын кетирген каталарына басым жасабоо;

- ар бир студенттин кызыкчылыгын эске алуу;

- окутуу процессинде туура атаандаштык үчүн шарттарды түзүү;

- студенттерге насаатчы, өнөктөш катары мамиле кылуу;

- студентке тапшырмаларды тандоо үчүн шарттарды түзүү;

- окутуу процессинде студенттердин ишмердүүлүгүн кубаттоо, эмгегин таануу, баалоо, сыйлык берүү;

- окутуучу коммуникативдик оюндарды өзү гана издеп, иштеп чыкпастан, иштин бир бөлүгүн студенттерге тапшырса болот. Мисалы, теманын алкагында оюндагы лексикалык бирдиктерди тандоо же дискуссияга даярдануу. Ал эми студенттердин ойлоп тапкан оюнун сабакта колдонуу эффективдүү натыйжага айланат.

Ошондой эле сабакты уюштуруунун шарттарынын ичине диалог, талкуу, диспут, тегерек стол кирет. Диалог студентти өз алдынча ойлоону зарылчылыгынын алдына коёт. Студент менен окутуучунун ортосундагы диалог, эгер окутуучу студентти өзү менен бирдей укукка ээ деп тааныса гана мүмкүн болот. Окуу процессинин субъекттеринин тең укуктуулугу менен гана, алардын бири-бирине болгон кызыкчылыгын диалог аркылуу ишке ашырса болот.

Диалогдо ар кандай көз караштар талкууланшы да, кээде алар бири-биринен айырмаланышы мүмкүн. Диалогдо студент өз пикирин коргоону, сынчыл ойлоону, ойлонулган чечимдерди кабыл алууну, талкууга катышууну, маектешти ишендирүүнү, «макул» жана «каршы» деген аргументтерди табууну, угууну үйрөнө алат.

Бирок, биздин эксперименталдык изилдөөлөр көрсөткөндөй, көптөгөн студенттер өз ойлорун так жеткире алышпайт, угуу жана түшүнүү кээ бир учурларда кыйынчылык туудурат жана башкалар сүйлөп жатканда тез эле алаксып кетишет.

Ошентип, окутуучудан студенттердин интеллектуалдык көз карандысыздыгын сезе турган баарлашуу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүүнү камтыган чоң күч талап кылынат.

Белгилей кетчү нерсе, бул каралып жаткан ыкма студенттердин жаңы маалыматты өздөштүрүүсүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатууга, аларды жаңы билимдерди үйрөнүүгө жана өздөштүрүүнү стимулдаштырууга багытталган. Бул ыкмаларды кесиптик кыргыз тили сабактарында гана эмес, башка предметтерди окутууда да колдонсо болот.

Жыйынтыктап айтканда, кесиптик кыргыз тилин окутуу методикасына өзгөртүү жана коммуникативдик оюндарды окуу процессине киргизүү, студенттердин универсалдык компетенцияларын калыптандыруу максатына ылайыктуу деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Адабияттар

[1] Авторский коллектив: *Е. Лошкарева, П. Лукаш, И. Ниненко, И. Смагин, Д. Судаков*. Доклад экспертов: «Навыки будущего. Что нужно знать и уметь в новом сложном мире». стр.8

[2] РБК: [://trends.rbc.ru/trends/education/5eaff3b09a79470a6106398a](https://trends.rbc.ru/trends/education/5eaff3b09a79470a6106398a)

[3] *Л.П.Кибардина, Д.А.Абдулдаев*. Интерактивное обучение в ВУЗе. стр.101. –Каракол. – 2003.

**ПОЛИТОЛОГИЯ
POLITICAL SCIENCE**

УДК: 342.829: 324 (575.2) (04)

Барпиев Шерибек Аманович

млад. научн. сотр. отдела экспертиз, социально-политических исследований и государственного управления НАН КР

Барпиев Шерибек Аманович

КР УИАнын экспертиза, коомдук-саясий изилдөөлөр жана мамлекеттик башкаруу бөлүмүнүн кенже илимий кызматкери

Barpiev Sheribek Amanovich

junior researcher in department of expertise, social and political research and public administration of the NAS KR

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОПОРЦИОНАЛЬНЫХ И
ПРЕФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ СИСТЕМ КЫРГЫЗСТАНА**

Аннотация. В статье рассматриваются и анализируются вопросы (проблемы) пропорциональной и преференциальной избирательной системы в Кыргызской Республике, необходимые принципы требований народа к местному самоопределению. Автор проводит историко-политический анализ избирательной системы Кыргызстана с 2010 г. по настоящее время.

В период независимости Кыргызской Республики избирательная система играла и продолжает играть особо важную роль в становлении и развитии независимости Кыргызстана, в частности, радикальную смену правительства под руководством президента. Это негативное явление повторялось несколько раз. Эта статья посвящена 30-летию Независимости Кыргызской Республики.

Ключевые слова: пропорциональная, преференциальная и мажоритарная избирательная система, участие на выборах избирателей, баллотирование и пере баллотирование.

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ПРОПОРЦИОНАЛДЫК ЖАНА ПРЕФЕРЕНЦИАЛДЫК
ШАЙЛОО ТУТУМУНУН САЯСИЙ АСПЕКТИСИ**

Аннотация. Бул макалада Кыргыз Республикасындагы пропорционалдык жана преференциалдык шайлоо тутумунун маселелери (көйгөйлөрү) талкууланат жана талданат, жергиликтүү өз алдынча чечим чыгаруу үчүн элдик талаптардын зарыл принциптери каралат. Автор 2010-жылдан азыркы учурга чейинки мезгилдеги Кыргызстандын шайлоо тутумунун тарыхый жана саясий анализин жүргүзүп, өлкө тарыхында экинчи жолу элдик революцияга туш болгонун, натыйжада Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийлик толугу менен кайра алынып салынганын, анын башында өлкө президенти Курманбек Бакиев турганы жазылган.

Кыргыз Республикасынын Эгемендүүлүгүнүн мезгилинде, шайлоо системасы Кыргызстандын Эгемендүүлүгүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө өзгөчө маанилүү ролдорду ойногон жана ойнойт, атап айтканда, Президент башында турган мамлекеттик бийликти таза эмес өткөн шайлоолор түп тамырынан өзгөрткөн. Мындай терс көрүнүш бир нече жолу кайталанды. Бул макала Кыргыз Республикасынын Эгемендүүлүгүнүн 30 жылдыгына арналган.

Негизги сөздөр: пропорционалдык, преференциалдык жана мажоритардык шайлоо системасы, шайлоочулардын шайлоого катышуусу, жана кайра добуш берүү.

POLITICAL ASPECTS OF PROPORTIONAL AND PREFERENTIAL ELECTORAL SYSTEMS OF KYRGYZSTAN

Abstract. This article discusses and analyzes the issues (problems) of the proportional and preferential electoral system in the Kyrgyz Republic, the necessary principles of people's demands for local self-determination. The author conducts a historical and political analysis of Kyrgyzstan's electoral system from 2010 to the present, stating that for the second time in the country's history there was a people's revolution, which resulted in the complete overthrow of state power in the Kyrgyz Republic, led by President Kurmanbek Bakiyev.

During the period of independence of the Kyrgyz Republic, the electoral system has played and continues to play a particularly important role in the formation and development of Kyrgyzstan's independence, in particular, the radical change of government led by the President. This negative phenomenon has been repeated several times. This article dedicated to the 30th anniversary of Independence of the Kyrgyz Republic.

Key words: proportional, preferential and majority electoral systems, voter turnout, ballots and re – voting.

31 августа 2021 года юбилейный день рождения нашей страны, на этот раз молодому Кыргызстану исполняется целых 30 лет. За все эти страдательные годы наша страна через себя провела несколько кровавых революций, межэтнические конфликты, конфликты государственных границ и т.д. Одним из причин указанных конфликтов как раз и является выборы т.е. избирательная система. В данной статье будут рассматриваться избирательная система Кыргызской Республики в период с 2010 по настоящее время т.е. пропорциональная и анализ преференциальной системы.

Исследование и анализ данной темы является, так скажем, трудным делом, так как для определения избирательной системы в нашей стране крайне необходимы знания и опыт в таких областях, как социология, политика, право, экономика, также касается качественного и детального изучения,

анализа и оценки прошлых мажоритарных выборов.

Несмотря на то, что у нас в стране имеются полноценно образованные, опытные эксперты разных профилей и специальностей, которые четко понимают, что такое избирательная система его плюсы и минусы применительно к нашей стране, также учитывая опыт известных стран где использовали пропорциональную систему, все равно результат приводил к народному волнению, но при этом мы не должны забывать, что у нас и есть полуэксперты, которые не в полной мере понимают данную систему. Вот как раз и они вводят в заблуждение общественность через общественные теле-радио выступления и социальные сети.

Краткая историческая справка: Как нам известно с момента получения независимости до 2010 года страна выбрала мажоритарную систему и в результате в апреле 2010 года

кыргызский народ на фоне политического кризиса свернула государственную власть во главе с Бакиевым.

Вновь сформированный так называемый Временное правительство хоть как-то привела страну в правовое поле и в результате кыргызский народ в позде, 27 июня 2010 года, участвовал на референдуме по внесению изменений в Конституцию, и страна уже начинает жить по новому закону и по новой избирательной системе пропорциональной.

Пропорциональная избирательная система – один из видов избирательных систем, в соответствии с которой места в представительном органе делятся в пропорциях к числу признанных действительными голосов избирателей, поданных за разные партийные списки кандидатов.

Может быть применена только в многомандатных и общегосударственных избирательных округах (в одномандатном округе или при выборах президента республики её применить нельзя, один мандат в пропорции не делится).

Пропорциональная избирательная система используется во многих странах, в частности в (Австрии, Бельгии, Венгрии, Норвегии, России, Финляндии, Швейцарии и других странах) как единственная или как составная часть смешанной избирательной системы (наряду с другой частью - мажоритарной избирательной системой).

Пропорциональную избирательную систему характеризуют два главных признака:

1. В бюллетене содержатся, как правило, не фамилии кандидатов, а названия партий, и избиратель голосует не за конкретного кандидата, а за партию, блок партий (их список кандидатов);

2. Места между партиями распределяются в соответствии с избирательной квотой (эти вычисления делает избирательная комиссия округа или центральная избирательная комиссия в общегосударственном округе).

Избирательная квота может быть вычислена по-разному в зависимости от способа, предусматриваемого избирательной зако-

ном данной страны. Самый простой способ вычисления квоты - определение так называемой естественной квоты, или вычисление квоты по методу Т. Хэра (применяется в Нидерландах, России, Румынии, Эстонии и других странах). При использовании этого метода общее количество поданных по многомандатному округу голосов делится на количество депутатских мест по данному округу (делят количество голосов, полученных партиями, прошедшими заградительный барьер). В некоторых странах (Греции, Люксембурге) применяется способ вычисления искусственной квоты: к делителю (количеству мандатов) прибавляют единицу или две, в результате чего квота получается меньше, а возможность распределить сразу больше мест увеличивается (метод Э. Хагенбах-Бишоффа).

Наряду с вычислением квоты для распределения мандатов, используют и другие способы, в частности метод делителей (метод наибольшей средней). Среди этих методов наиболее распространён метод В. д'Ондта (Болгария, Испания, Польша и другие) - при вычислении квоты голоса, полученные каждой партией (списком), делятся на ряд последовательных целых чисел (делителей) начиная с единицы (обычно бывает достаточно деления на 1, 2, 3, 4 - для округа).

При использовании пропорциональной избирательной системы избиратель, как предполагается, голосует не за отдельную личность, а за программу партии (избирательного блока, объединения). При этом юридически он в равной мере голосует за весь список партии, за всех её кандидатов, а сколько человек и кто будет избран от данной партии, зависит от того, на сколько депутатские места хватит у партии собранных голосов. Поэтому при голосовании за партию все кандидаты её списка получают равное количество голосов избирателей, но на всех мандат не хватает. Вопрос о распределении мандатов среди кандидатов от одной партии решается

в избирательном законодательстве по-разному. В одних странах существует принцип очерёдности - мандаты получают кандидаты, стоящие в партийном списке впереди, в некоторых странах разрешается преференциальный вотумер.

В итоге хочу заметить, что идеальных избирательных систем нет, использование пропорциональной избирательной системы тоже несовершенно (расчёт квоты недостаточно точен). Кроме того, возможны искажения системы из-за правил, установленных законом. Например, если при подсчёте голосов разрешается соединять голоса разных партий, заявивших о своём союзе (соединение списков); если используется панашаж (французский *rapachage* - пестрота) - голосование за кандидатов из разных списков; если законом устанавливается заградительный барьер (пункт), при котором партии, не получившие определённого количества голосов избирателей.

Например, 2% в Дании, 3 - в Испании, 4 - в Болгарии, 5 - в Германии и России, 10% - в Турции, не допускаются к распределению мандатов, хотя бы они были им положены в соответствии с квотой, и эти места переходят к более крупным партиям.

Преференциальная система – это один из способов избежать недостатков двухтуровой системы (Two Round System TRS) заключается в соединении первого и второго раундов в одни выборы. Имеется несколько способов, как сделать это.

Самый простой способ – это система отдачи предпочтения, использованная для президентских или парламентских выборов. Там, избирателей просят отметить не только кандидата первого выбора, но также (по их желанию) их второго или третьего избранника, отмечая цифрами «1», «2», и «3» против фамилий кандидатов таким же образом, как и при Альтернативном Голосовании или при системе единственного передаваемого голоса, описанном выше. Если кандидат получает абсолютное большинство голосов

первого предпочтения, он немедленно объявляется выбранным. Однако если ни один из кандидатов не набирает абсолютного большинства, все кандидаты, кроме первых двух, исключаются, а их голоса второго или третьего выбора переходят к одному или другому их двух лидирующих кандидатов согласно отмеченному порядку, какому за них отдавалось предпочтение. Тот, кто достигает наибольшего числа голосов в конце этого процесса, считается выбранным. Таким образом, эта система достигает за один тур выборов того, что TRS достигает за два тура, существенно снижая затраты, и с большей эффективностью.

Например, Недостатки системы Шри Ланки включают следующие:

- требования грамотности, общие для всех систем предпочтительного голосования; и
- тот факт, что избирателям необходимо догадываться в каком порядке отмечать ведущих двух кандидатов, чтобы в полной мере использовать свои голоса.

Это не является недостатком системы Альтернативного Голосования (AV), которая используется для избрания к примеру, Ирландского Президента. Процедура отметки бюллетеня является фактически аналогичной случаю Шри Ланки за исключением того, что Ирландские избиратели могут отмечать столько предпочтительных избранников, сколько они захотят, и их не ограничивают выбирать только троих, как в случае с Шри Ланкой. Но способ подсчета голосов совсем другой. Вместо одновременного исключения всех, кроме двух ведущих кандидатов, при альтернативном голосовании исключается кандидат с наименьшим числом первых предпочтений, а соответствующие голоса передаются согласно их следующему предпочтению. Этот процесс повторяется до тех пор, пока один из кандидатов не достигнет всеобщего большинства или до тех пор, пока не будут подсчитаны все голоса предпочтения (преференции). В отличие от Шри Ланки при Ирландской

системе AV (Alternative vote) ниже расположенный кандидат, который получает большое количество голосов предпочтения, может все еще догнать выше расположенных кандидатов и, в конечном счете, победить. Самым недавним примером победы президента посредством передачи голосов предпочтения таким способом были выборы 1990 года Мэри Робинсон на Ирландское президентство. Несмотря на эти различия, обе системы имеют одну главную цель: быть уверенным в том, что кто бы ни выиграл выборы, будет иметь поддержку большинства электората. Использование голосов предпочтения для выражения второго выбора означает, что не требуется второй тур голосования, а это приводит к значительному снижению затрат, а также полезным результатам в административном плане, материально-техническом плане и в плане безопасности.

В общем в Кыргызстане после долгих политических баталий к концу 2020 года партийная избирательная система отработала свой политический ресурс и новое руководство страны приняло новое решение согласно новой Конституции от 5 мая 2021 года.

Группа депутатов Жогорку Кенеша с 2019 года активно лоббируют законопроект о введении преференциального голосования на выборах в парламент. Суть предложенной системы состоит в том, чтобы на выборах считали голоса не только за партии, но и за каждого кандидата в отдельности как было написано выше. Как считают разработчики законопроекта, депутаты Жанар Акаев, Исхак Масалиев и Рыскелди Момбеков, при таком голосовании избиратель оказывает доверие конкретным людям в списке партии. И в самой партии, по их мнению, не должны возникать споры при распределении депутатских мандатов. Как показывает практика, часто корректировки избирательного законодательства в Кыргызстане не улучшают ситуацию, а, наоборот, ухудшают.

К примеру, есть большой риск, что при преференциальной системе каждый

кандидат внутри партии перед выборами начнет «бегать» не за партию, а, в первую очередь, за себя. Как следствие - внутривнутрипартийная борьба, обиды и раскол. А мы ведь пытаемся развивать в Кыргызстане партии и партийную систему!

И второе. Где гарантия того, что в депутаты пройдет, к примеру, высоко-профессиональный юрист или педагог? Смогут или нет специалисты с малоизвестной фамилией тягаться с партийными «кошельками» и олигархами, чьи имена постоянно на слуху - это большой вопрос. Стоит учесть, что проблема подкупа избирателей была и остается для Кыргызстана существенной. Не получим ли мы вследствие этого в законодательном органе сплошь богачей от партий?

В этом же случае мы не должны забывать о трибализме, о гендерном равенстве. Квота для лиц с ограниченными возможностями и последнее знание простого народа и готовность ЦИК КР о проведении преференциального выбора. Идея, в общем, неплохая, но думаю пока несвоевременная, все должно идти поэтапно, но это не дело нескольких месяцев.

В заключении хочется отметить, что после изучения типов избирательной системы задаюсь себе вопросом: проблема возможна не в избирательной системе, в частности в Кыргызской Республике, так как система ведь работает в развитых странах мира, и работает довольно плодотворно и тем более не один год и не десять, а полвека и даже имеют столетнюю историю. Мажоритарная система и пропорциональная система служат локомотивом развития парламентаризма, но в нашей стране почему-то указанные системы никак не могут найти свой роль и место в нашей политической плоскости. Может быть проблема в наших самих политиках и чиновниках, которые из-за своих корыстных целей не дают возможности данным системам влиться в наш внутренний общий правила. Страна не такая уж большая с шестью миллионным населением. Результаты мажоритарной

системы привела к революции, результаты пропорциональной системы привели тоже к революции, теперь согласно новой редакции Конституции количество депутатов сократили до 90 из 120ти. Действующие депутаты Жогорку Кенеша предлагают использовать смешанную избирательную систему, как будто теперь смешанная избирательная система поможет решить все политические проблемы. Что на очередной раз даст нам эта смешанная система? Или это интересы отдельных групп людей, которые

находятся у власти т.е. отвлекающий политический маневр на первый 5 лет до окончания 7-го созыва Парламента, потом дальше видно будет, или будем работать во блага страны наказывая инакомыслящих чиновников в соответствии с действующим законодательством страны, а любая избирательная система сможет послужить стране так как написано в научном определении при наличии политической и моральной дисциплины.

Литература

1. Андреева Г.Н., Старостина И.А. Избирательное право в России и в зарубежных странах. - М., 2010. С. 19–25.
2. Выдрин И.В. Избирательное право Российской Федерации. 4-е изд. - М., 2011. С. 12–13.
3. Радио Азаттык от 15 мая 2020 года. Преференциальное голосование: хорошо партийным боссам, плохо стране.
4. ACE. The electoral knowledge network. [Www. Aceproject.org](http://www.aceproject.org)

УДК: 342.8: 32 (575.2) (04)

Жоробеков Жолборс
саясат таануу илиминин доктору, профессор

Жоробеков Жолборс
доктор политических наук, профессор
Zhorobekov Zholbors
doctor of political science, professor

Барпиев Шерибек Аманович
кенже илимий кызматкер,
КР УИАнын экспертиза, коомдук-саясий изилдөөлөр
жана мамлекеттик башкаруу бөлүмү

Барпиев Шерибек Аманович,
младший научный сотрудник Центра политологических
исследований и экспертиз отдела экспертиз, социально-политических исследований и
государственного управления НАН КР

Barpiev Sheribek Amanovich
junior researcher in department of expertise, social and political research and public adminis-
tration of the NAS KR

ЗАПАДНЫЕ КОНЦЕПЦИИ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация. В статье рассматриваются и анализируются вопросы (проблемы) западной концепции избирательной системы, т.е. кто, начинал избирательную систему на западе в частности, какие избирательные системы, дается понятие и структуры избирательной системы. Кто стоял у истоков названной системы на западе и ввел в действие как в теории, так и в практике. Автор проводит историко-политический анализ указанной западной избирательной системы, точнее Древней Греции. Раскрывается предвыборная кампания времен Геродота и Аристотеля, когда появился демократический принцип отбора государственных служащих в Древней Греции? Как проводили выборы и с помощью чего проводили? В каких случаях кандидат считался избранным и много других моментов и вопросов.

Также описывается, что в Древней Греции существовал «Суд черепков». На этих судах принимали решение о лишении гражданства или изгнании из Древних Афин человека, который, по мнению имевших право голоса древних афинян, представляет особую опасность для государственного строя.

В преддверии выборов в седьмой созыв Жогорку Кенеша Кыргызстана, на котором у кыргызстанцев появится очередная возможность выполнить свой Конституционный долг перед страной, можно вспомнить предвыборный эпизод времен Геродота и Аристотеля.

Ключевые слова: западная концепция, избирательная система, выборы, голосования, мандат, эволюция, Древняя Греция, Аристотель.

БАТЫШ ӨЛКӨЛӨРДҮН ШАЙЛОО КОНЦЕПЦИЯСЫ

Аннотация. Макалада шайлоо системасынын Батыш концепциясынын маселелери (көйгөйлөрү) талкууланат жана анализделет. Макалада Батышта шайлоо системасын ким баштаган, тактап айтканда, кандай шайлоо системалары, шайлоо системасынын түшүнүгү жана структурасы берилген. Батышта аталган системанын башталышында ким тургандыгы жана аны теорияда жана практикада кандайча ишке ашыргандыгы тууралуу айтылат. Батыш шайлоо системасына, тагыраагы, Байыркы Грециянын шайлоо системасына тарыхый жана саясий анализ жүргүзүлөт. “Байыркы Грецияда мамлекеттик кызматчыларды тандоо демократиялык принциби качан пайда болгон? Шайлоо кандай жана эмнени жардамы аркылуу өткөн? Кандай учурларда талапкер шайланды?” деген суроолорго жооптор берилет.

Ошондой эле Байыркы Грецияда «Сыныктар соту» болгондугу сүрөттөлөт. Бул соттордо добуш берүү укугуна ээ болгон байыркы афиналыктардын пикири боюнча мамлекеттик түзүлүшкө өзгөчө коркунуч туудурган адамды жарандыктан ажыратуу же Байыркы Афинадан чыгаруу жөнүндө чечимдер кабыл алынгандыгы айтылат.

Кыргызстандын жетинчи чакырылыштагы Жогорку Кеңештин шайлоосунун алдында, анда кыргызстандыктар өлкөнүн алдындагы конституциялык парзын (укугун) аткарууга дагы бир мүмкүнчүлүк алышаар алдында Геродот менен Аристотель доорундагы шайлоо алдындагы эпизодду эстөөлөрү тийиш.

Негизги сөздөр: батыш концепциясы, шайлоо системасы, шайлоо, добуш берүү, мандат, эволюция, Байыркы Греция, Аристотель.

WESTERN ELECTORAL CONCEPTS

Annotation: The article discusses and analyzes the issues (problems) of the Western concept of the electoral system, who started the electoral system in the West, in particular, what kind of electoral systems, the concept and structure of the electoral system are given. Who stood at the origins of the named system in the West and put it into action both in theory and in practice. The author conducts a historical and political analysis of the indicated Western electoral system, more precisely, of Ancient Greece. How the election campaign, of the times, of Herodotus and Aristotle revealed? When did the democratic principle of selecting civil servants appear in Ancient Greece? How the elections carried out and with what help they carried out? In what cases the candidate considered elected and many other points and issues.

It is also describing that in Ancient Greece there was a «Court of Shards». At these courts, decisions made on the deprivation of citizenship or expulsion from Ancient Athens of a person who, in the opinion of the ancient Athenians who had the right to vote, poses a particular danger to the state system.

On the eve of the elections to the seventh convocation of the Jogorku Kenesh of Kyrgyzstan, at which Kyrgyzstanians will have another opportunity to fulfill their constitutional duty to the country, one can recall the pre-election episode of the times of Herodotus and Aristotle.

Key words: western concept, electoral system, elections, voting, mandate, evolution, Ancient Greece, Aristotle.

С первобытного времени людям приходилось делать выбор в пользу того или иного кандидата. Вот только выбирали тогда не депутатов, не президентов, а

вождей и старейшин. Шли годы и со временем выбор эволюционировал и процесс волеизъявления. В основном в этом направлении преуспели греки.

Что подтолкнуло граждан Древней Греции придумать демократию и начать принимать все решения коллективно?

Как их политические концепции уживались с верой в богов и как выглядела одна из первых машин для голосования?

В преддверии выборов в седьмой созыв Жогорку Кенеша Кыргызстана, на котором у кыргызстанцев появится очередная возможность выполнить свой Конституционный долг перед страной, можно вспомнить предвыборный ажиотаж времен Геродота и Аристотеля.

Наука гласит, что избирательная система – это политический институт, связанный с организацией выборов политических деятелей, способом проведения и определения результатов голосования и распределением мандатов (юридическое отношение представительства, вакантное место, занимаемое посредством избрания) между партиями [1].

Голосование, как демократический принцип отбора государственных служащих появилось в VI веке до нашей эры в Древней Греции. Хотя к нему прибегали очень редко: считалось, что по природе своей благоприятствует богатым и влиятельным людям и в целом наименее «демократичный» из всех способов.

Как ни странно, но тогда самым подходящим методом выбора чиновников считался жребий.

Выборы проводили, среди прочего и с помощью бобов. В один сосуд опускали определенное количество черных и белых бобов, а в другой сосуд опускали жетоны с именами кандидатов. Жетон и боб вынимались из сосудов одновременно. Если боб оказывался белым, то кандидат считался избранным.

К примеру, Зевс, Посейдон и Аид поделили власть с помощью жребия.

В Древней Греции выбор по жребию имел ритуальный или так скажем обрядовый (сакральный) смысл. Согласно древнегреческой мифологии, именно жребий помог трем главным богам-олимпийцам Зевсу,

Посейдону и Аиду выбрать свои области правления.

Первый (Зевс) стал хозяином неба, грома и молний;

Второй (Посейдон) стал верховным морским правителем;

и третий (Аид) стал главным богом подземного царства мертвых.

Вдобавок подобный метод голосования допускал практически каждому гражданину принимать активное участие в управлении полисом – городом-государством так как вера древних греков в эффективность жеребьевки была настолько высока, что так выбирали кандидатов почти на все должности.

Эти люди могли отвечать за чрезвычайно разнообразные области жизни общества и государства.

Например, проверять правильность весов на местном рынке или отслеживать, чтобы на муку и зерно не устанавливались слишком высокие цены.

Впрочем, не стоит думать, что древние греки не отдавали себе отчета в очевидных недостатках подобного метода. По вопросу избрания некомпетентных и не представляющих интересы большинства шли неизменные споры. Отчасти проблема эта компенсировалась тем, что выбранный магистрат занимал должность всего один год, в течение которого находился под постоянным контролем остальных граждан.

Кандидаты проходили особо тщательную проверку, гарантирующую, что гражданин достоин занять должность, на которую он претендует. По истечении сроков полномочий каждый магистрат был обязан предоставить отчет о проделанной работе, который подвергался проверке.

Слово «демократия» с древнегреческого языка означает как власть народа. Не зря все важные решения в Греции принимались коллективно.

Параллельно с выборами Греки первыми придумали клятву выбираемого по жребию.

К примеру, приводится клятва одного из древнегреческого присяжного, выбираемого по жребию – Демосфена оно звучит так:

«Возраст мой — не менее 30 лет. Я буду одинаково беспристрастно выслушивать выступление как обвинителя, так и обвиняемого, и голос свой буду подавать по существу рассматриваемого дела. Поклянись же Зевсом, Посейдоном, Деметрой и призови погибель как на себя, так и на дом свой, если ты в чем-то нарушишь эту клятву; если же ты будешь ее точно соблюдать, да выпадут тебе на долю многие блага» [2].

Дополнительно обязанности должностного лица могли приостанавливаться после обращения граждан, что и делалось с завидной регулярностью. Случалось, что после рассмотрения обращения народным собранием дело против магистрата направлялось в суд, который принимал окончательное решение о судьбе обвиняемого.

К слову, участники суда присяжных опять же выбирались по жребию. Процедура была ежегодной.

Каждый гражданин должен был сам защищать себя в суде, что требовало не только знания законов, но и владения ораторским искусством. Все заседания судов были открытыми, и чем значимее было рассматриваемое дело, тем большее число присяжных принимало в нем участие.

Например, в разбирательстве против Перикла, которого обвинили в растрате государственных средств, участвовал 1501 присяжный, а смертный приговор философу Сократу выносил суд из 501 гелиаста (выборные судьи).

Однако жребий решал далеко не все. Если верить записям Аристотеля, то он не позволял выбирать «казначея воинских сумм, заведующего зрелищным фондом и попечителя водопроводов».

Существовали и другие способы голосования.

Например, поднятием рук (хиротонии). В переводе с древнегреческого «хиротония» как раз и означает «голосование поднятием рук».

Таким способом принимались решения при избрании кандидатов на самые важные государственные посты.

Также в Древней Греции существовал «Суд черепков» [2], или остракофория (народное голосование), при котором применялись глиняные черепки. На этих судах принимали решение о лишении гражданства или изгнании из Древних Афин человека, который, по мнению имевших право голоса древних афинян, представляет особую опасность для государственного строя. Подвергшийся остракизму изгонялся из города на десять лет. Решение принималось большинством голосов.

По сути остракофория была одной из самых ранних форм тайного голосования. В день голосования пространство, где проходила процедура, огораживали. Перед входом на участок, каждый голосующий оставлял подписанный остракон (черепок), при этом его следовало перевернуть надписью вниз. После этого голосующий оставался внутри участка до самого конца голосования, тем самым исключая возможность повторной подачи голоса.

Право голоса в те времена имели далеко не все, а только те, кто имел статус гражданина. Таковыми считались достигшие 20 лет и отслужившие два года в армии сыновья родителей-граждан. Списки голосующих регулярно обновлялись. Лица, не отвечающие определенным требованиям, например, не заботящиеся о своих пожилых родителях, уклоняющиеся от участия в военных походах или растратившие собственное имущество, права голоса лишались т.е. голосовать мог только каждый пятый житель Древней Афины.

В результате из 100 тысяч жителей полиса право голоса было у 15–20 тысяч. Именно им и позволялось участвовать в народном собрании (эκκλeσιeι), отвечающем за законодательную, исполнительную и судебную власть. Экκλeσιeι проходили четыре раза в месяц.

В особо важных случаях, например, во время войны, они собирались чаще. Участие в экκλeσιeι было одновременно правом и обязанностью гражданина Древних Афин.

Обычно в работе народного собрания принимали участие две-три тысячи граждан. Для решения особо важных вопросов требовался кворум, предполагающий участие не менее шести тысяч человек.

Народные собрания проходили на каменистом холме Пникс (в переводе с древнегреческого «давка»), расположенном недалеко от западного склона Акрополя. С трибуны Пникса выступали многие известные древнегреческие мыслители и ораторы, в частности – Перикл, считающийся одним из отцов-основателей афинской демократии.

Вот как Аристотель описывает докимасию – проверку молодого афинянина на предоставление ему полноценных гражданских прав или кандидата на его соответствие выборной должности.

«Когда производят докимасию, прежде всего предлагают вопрос: «Кто у тебя отец и из какого он дема, кто отец отца, кто мать, кто отец матери и из какого он дема?» Затем спрашивают о том, есть ли у него Аполлон Отчий и Зевс Оградный и где находятся эти святыни; далее – есть ли усыпальницы и где они находятся; наконец, исполняет ли он свой долг по отношению к родителям, платит ли подати и отбывал ли военные походы. Допросив об этом, председатель говорил: «Пригласи свидетелей в подтверждение этого». Когда он представит свидетелей, председатель ставит вопрос: «Угодно ли кому-нибудь выступить с обвинением против него?» И если выступит кто-нибудь обвинителем, он предоставляет слово и для обвинения, и для защиты, и после того ставит вопрос на голосование: в совете – поднятием рук, а в суде – подачей камешков. Если же никто не пожелает выступить с обвинением, он тотчас же производит голосование».

Повестка народного собрания определялась буле – советом, заседавшим в специальном здании, получившем название булевтерий. Подготовленные им предложения утверждались или отвергались голосованием всех граждан. В период расцвета Древних Афин буле выполнял функ-

ции, свойственные правительству. В то время совет народного собрания состоял из 500 членов-булевритов. Каждый из них был одним из пятидесяти представителей одной из десяти фил. – территориальной единицы (общины) города-государства. Изначально в буле выбирались посредством голосования поднятием руки, затем – при помощи жребия. Членом совета народного собрания мог стать любой гражданин, достигший 30 лет. Чтобы сделать работу в буле доступной для всех, булевритам выплачивали зарплату.

Совет народного собрания включал пританию – постоянно действующий орган буле, состоящий из 50 пританов одной из фил, выбираемых по жребию. Перевыборы пританов проходили каждый месяц. Прекращающая свои полномочия притания отчитывалась перед следующей. Таким образом каждая из десяти общин Древних Афин в течение года (в календаре древних греков было десять месяцев) успевала занимать пританию. Постоянно действующий орган буле собирался практически ежедневно – 260 дней в году, за исключением праздничных и неблагоприятных, согласно мнению древнеафинских жрецов, периодов. Совет народного собрания со всеми его 500 булевритами созывался реже – по мере необходимости.

Уже в Древней Греции придумали свою «машину для голосования» – клеротерион.

Выборы в Древней Греции были не только демократическими, но и технологичными. По крайней мере для своего времени. Для голосования часто использовался специальный инструмент – клеротерион. Он представлял собой каменную плиту с прикрепленной к ней трубкой и столбцами горизонтальных вырезов. В прорези вставлялись бронзовые жетоны с нанесенными на них именами кандидатов.

В каждом из столбцов в прорезях должны были располагаться жетоны с именами представителей только одной древнеафинской общины. В трубку подавались случайные камешки белого или черного цвета. Номер камешка отвечал числу ряда с

жетонами. В зависимости от окраски жребия все жетоны, расположенные в одном ряду, побеждали или проигрывали.

В заключении хочется отметить, что теперь мы знаем, что избирательную систему на западе начали Древние Греки в VI веке до нашей эры, теперь еще мы знаем, что у истоков избирательной системы стояли Геродот и Аристотель. Есть упоминание про Зевса, Посейдона и Аид, в котором делили власть с помощью жребия.

К примеру, Германия начала свою избирательную систему в 1874 году, Испания в 1810 году, Франция в 1871 году [3], [4], [5].

С VI века до нашей эры идет эволюция избирательной системы в мире, теперь в XXI-м веке, который называют «цифровым», произошли колоссальные изменения во всех направлениях. Модернизация всех материально-технических баз, нормативно-правовых документов, отношение граждан к выборам, отношение граждан к кандидатам и.т.д.

Литература

1. <https://foxford.ru/wiki/obschestvoznanie/izbiratelnye-sistemy>. Фоксфорд. Интернет школа. Избирательные системы
2. <http://www.lenta.ru>. Власть народа. Кто и зачем придумал демократию и совершил революцию в выборах? 11 августа 2021 г.
3. <https://www.bundestag.de/ru/wahlen>. Deutscher Bundestag.
4. http://www.cikrf.ru/international/events/churov_spain/history.html. Сайт ЦИК России. Избирательная система Испании
5. <https://www.rcoit.ru/news/17936/>. Интернет страница РЦОИТ (Российский центр обучения избирательным технологиям) при ЦИК РФ. Избирательный опыт по-французски.

В этом случае хочется отметить слова Аристотеля, в котором он сказал. «Одной из основ демократического строя является замещение должностей по жребью, олигархического же — по избранию».

Древнегреческая система жеребьевки признавалась современниками как действенный инструмент демократического общества, позволяющий каждому полноправному члену принимать участие в управлении государством.

В этой связи, что и, впрочем, точка зрения древнегреческого ученого связана с его отношением к Спарте, другому сильному древнегреческому полису, где, по его мнению, «государственный строй представляет собой олигархию, как имеющий много олигархических черт, хотя бы, например, то, что все должности замещаются путем избрания и нет ни одной замещаемой по жребью». Сам же Аристотель был сторонником смешанной системы выборов.

ЮБИЛЕЙ

Нургазиев Рысбек Зарылдыкович родился в 1961 году, в 1983 году с отличием окончил Московскую ветеринарную академию им. К.И. Скрябина. В 1983-1985 гг. работал главным ветеринарным врачом колхоза «Коммунизм» Тянь-Шанского района Нарынской области. С 1985 по 1989 гг. обучался в целевой аспирантуре при Московской ветеринарной академии им. К.И. Скрябина. После ее окончания успешно защитил кандидатскую диссертацию по теме: «Распространение аденовирусной инфекции в хозяйствах Кыргызской Республики и ее специфическая профилактика».

С 1989 по 2002 год работал в Кыргызском сельскохозяйственном институте им. К.И. Скрябина на различных должностях: ассистента, старшего преподавателя, доцента, профессора кафедры инфекционных и инвазионных болезней. В период с 1993 по 2000 годы был заместителем декана, затем деканом ветеринарного факультета, начальником управления образования Кыргызского сельскохозяйственного института им. К.И. Скрябина, с 1996 года преобразованного в Кыргызскую аграрную академию.

В 1997 году Р.З. Нургазиев успешно защитил докторскую диссертацию на тему: «Эпизоотология вирусных пневмоэнтеритов молодняка крупного рогатого скота и их специфическая профилактика», в 1999 году ему было присвоено ученое звание профессора.

С 2002 по 2008 годы был директором Кыргызского научно-исследовательского института животноводства, ветеринарии и пастбищ им. Арстанбека Дуйшеева. После разделения института на два самостоятельных научных учреждения с 2008 г. - директором Кыргызского научно-исследовательского института ветеринарии им. Арстанбека Дуйшеева. За время его руководства были установлены многочисленные контакты с зарубежными научными центрами по различным проблемам ветеринарной науки и подготовке кадров молодых кадров. Профессор Р.З. Нургазиев являлся разработчиком и научным координатором ряда международных проектов в области ветеринарии, биологической безопасности и окружающей среды, членом Международной экспертной группы по ветеринарии – штаб-квартира в Лондоне (Англия).

В декабре 2010 года Рысбек Зарылдыкович Указом Президента КР за №368 назначен на должность ректора Кыргызского Национального аграрного университета им. К.И. Скрябина, где работает по настоящее время. Профессором Р.З. Нургазиевым вместе с учениками разработаны вакцины против ящура, сальмонеллеза, оспы овец и коз, осваиваются и внедряются в ветеринарную науку молекулярно-биологические методы диагностики вирусных респираторных болезней. Он является автором крупных разработок по их профилактике и диагностике, им опубликовано 323 научные работы, в т.ч. 2 монографии - «Аденовирусная инфекция животных» и «Биология ДНК-содержащих вирусов», 6 книг. Среди них: «Микробиологиялуу эпизоотология», «Продовольственная безопасность и питание», «Словарь-справочник по ветеринарной патологии» и др. Издано 26 методических рекомендаций, 12 научных разработок по биотехнологии вакцинных препаратов, которые признаны изобретениями и запатентованы.

Р.З. Нургазиевым уделяется огромное внимание подготовке молодых компетентных специалистов, под его руководством защищены 5 докторских и 18 кандидатских диссертаций. В настоящее время является руководителем докторантов и соискателей.

Профессор Р.З. Нургазиев совместно со своими последователями и учениками вносит свой вклад в борьбу с коронавирусной инфекцией в республике. С самого начала пандемии им был сделан ряд выступлений и публикаций в СМИ о роли иммунитета в борьбе с этой инфекцией, о биологической безопасности страны и необходимости строительства современных биологических лабораторий. Минздраву КР было передано во временное пользование дорогостоящее оборудование и реагенты для проведения ПЦР анализов. Исследования биообразцов для диагностики Covid-19 проводились вирусологами под руководством профессора Р.З. Нургазиева в Жалал-Абадской области совместно с врачами городского центра СЭС и мобильной лабораторией по диагностике Covid-19.

Итогами активной работы Р.З. Нургазиева с международными научно-исследовательскими центрами развитых стран являются научные лаборатории факультетов, оснащенные самым современным оборудованием, где проводятся исследования по всем направлениям аграрной науки. Его научная работа признана мировым сообществом, а результаты исследований публикуются в известных журналах. По индексу Хирша в области сельскохозяйственных наук профессор Р.З. Нургазиев занимает одно из первых мест в Кыргызстане.

Под руководством и при личном участии Р.З. Нургазиева коллектив ученых КНАУ им. К.И. Скрябина выполняет важную государственную программу по разработке высокоэффективных систем, технологий, процессов производства продовольствия и биосырья, обеспечивающих биобезопасность нашей республики.

Он участник и автор реализованных проектов в КНАУ: Проект по линии международного фонда сельскохозяйственного развития (МФСР) «Развитие животноводства и рынка», подготовка 114 ветеринарных врачей для регионов. На факультете агрономии и лесного хозяйства благодаря сотрудничеству с Синьцзянской сельскохозяйственной академией КНР открыта научно-исследовательская лаборатория по фитосанитарному контролю и карантину растений. Открыта Кыргызско-Китайская научно-исследовательская лаборатория по исследованию качества воды и почв Центральной Азии и Станция информационно-компьютерной технологии. На кафедре технологии переработки сельскохозяйственной продукции по проекту ERASMUS+PRODLOG «Разработка магистерской программы, основанной на Болонских принципах, по ресурсо-эффективной логистике производства» открыта виртуальная лаборатория логистики. Работает проект FishEDU совместно с Восточным университетом Финляндии: наращивание потенциала в области рыболовства и аквакультуры в Кыргызской Республике, на профессионально-техническом уровне обучение по специальности «Рыболовство и аквакультура», и многих других проектов.

Только за последний год Р.З. Нургазиев принял активное участие во многих международных и региональных научных форумах: Пленарном заседании МНТЦ (онлайн), в котором участвовали представители США, Японии, Бельгии, Грузии и др. – всего 32 участника; в заседании Совета ректоров ведущих аграрных вузов СНГ на актуальную тему «Интеграция научной деятельности на базе платформы «Открытая аграрная наука» (онлайн); в заседании круглого стола «О региональном механизме совместной работы ученых», где был организован Региональный Совет ученых по борьбе с эпидемиологическими угрозами (онлайн) и др.

Под руководством ректора Р.З. Нургазиева в КНАУ им. К.И. Скрябина уделяется большое внимание развитию международного сотрудничества в области образования и науки путем интеграции в мировое образовательное пространство. Университет имеет 79 действующих Договоров с ведущими университетами, научно-исследовательскими учреждениями стран СНГ, Германии, Италии, Турции, Финляндии, США, Австрии, Кореи, Японии, КНР и др.

Р.З. Нургазиев является членом Совета ректоров аграрных вузов стран СНГ; председателем диссертационного Совета Д.06.19.588; членом Президиума НАН КР; членом

Ассоциации ректоров КР; членом комиссии по государственным премиям КР в области науки и техники; участвует в работе других международных, республиканских, научных и общественных организаций.

За значительный вклад в развитие аграрного образования, ветеринарную науку и практику, подготовку высококвалифицированных научных кадров профессор Р.З. Нургазиев награжден премией Президента Кыргызской Республики «Аграрная элита Кыргызской Республики - 2004», Почетной Грамотой Кыргызской Республики (2009 г.), удостоен Государственной премии Лауреата Кыргызской Республики в области науки и техники – 2016 г., ему присвоено почетное звание – «Заслуженный деятель науки КР» (2019 г.).

В 2021 г. Р.З. Нургазиев избран действительным членом НАН КР.

Поздравляем с юбилеем, желаем крепкого здоровья, новых идей, неиссякаемой творческой энергии и активности в дальнейшем во многих сферах деятельности и благополучия в семье!

*Президиум Национальной академии наук
Кыргызской Республики*

*Отделение химико-технологических, медико-биологических
и сельскохозяйственных наук
Национальной академии наук Кыргызской Республики*

АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

INFORMATION ABOUT AUTHORS

1. **Абдувалиев Ибраим**, доктор филологических наук, профессор.
2. **Аземова Айгуль Аскербековна**, Лаборатория гармоничного развития и воспитания ребенка Кыргызской академии образования, тел: 558-54-34-54. E-mail: aizemova@mail.ru
3. **Анарбекова Венера Эркинбековна**, канд. истор. наук., и.о. доцента, Научно-исследовательский медико-социальный институт (НИМСИ)
4. **Арзыбаев Тыныстан Кадырович**, вед. научн. сотр., канд. истор. наук., Институт истории, археологии и этнологии им. Алтмышбаева НАН КР
5. **Атыгаев Бактыбек Исаевич**, старший преподаватель Иссык-Кульского государственного университета имени Касыма Тыныстанова. E-mail: gos.yazyk@iksu.kg
6. **Барпиев Шерибек Аманович**, млад. научн. сотр. Отдела экспертиз, социально-политических исследований и государственного управления НАН КР, тел. 0700-40-05-94, 0555-48-54-55. E-mail: bs77kg@yahoo.com
7. **Ван Жун**, доцент, Пекинский университет авиации и аэронавтики. E-mail: w200609@sina.com
8. **Жаманакоева Майрам Болотбековна**, к.ф.н., зав. каф. англистики и МК ФИЯ КНУ им. Ж. Баласагына. тел: 707304186. E-mail: Mayazham2010@mail.ru
9. **Жоробеков Жолборс**, доктор политических наук, профессор
10. **Каратаев Олжобай**, докт. истор. наук., профессор., вед. научн. сотр. Южного отделения НАН КР
11. **Киязова Наталья Васильевна**, канд. с.-х. наук, Научно-исследовательский институт животноводства и пастбищ МСХиМ КР., E-mail: nkilyazova@mail.ru
12. **Кенеева Динар Момидиновна**, старший преподаватель образовательных программ направлений «Лингвистика» и «Педагогика», Кыргызско-Казахский университет. тел: 0505-29-81-89. E-mail: dinara0906@mail.ru
13. **Кененсариев Ташманбет**, докт. ист. наук., профессор., зав. кафедрой манасоведения Национальной академии имени «Манас» и Чингиза Айтматова Кыргызской Республики
14. **Кенжебаев Самат Садырбекович.**, Научно-исследовательский институт животноводства и пастбищ МСХиМ КР., E-mail: s_kenzhebaev@list.ru;
15. **Кожомбердиев Ж.А.**, Институт химии и фитотехнологии НАН КР
16. **Садыров Муратбек Тентиевич**, к.ф.н., стар. научн. сотр., Института Языка и литературы НАН КР
17. **Сариева Калбубу**, доктор философ. наук.
18. **Семенова Татьяна Владимировна.**, Научно-исследовательский институт животноводства и пастбищ МСХиМ КР
19. **Сулайманова Айжамал**, КГГУ им. академика У. Асаналиева., E-mail: aizhamalsulaimanova@gmail.com;
20. **Содомбеков Ишенбай**, Институт химии и фитотехнологии НАН КР., E-mail: 990-sodombekovishenbaj@mail.ru;
21. **Оморов Роман Оморович**, доктор техн. наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук Кыргызской Республики
22. **Чжао Чжонган**, научн. сотр., Столичный педагогический университет г. Пекин. E-mail: zhaozhonggang1991@gmail.com

УТВЕРЖДЕНО
Постановлением Президиума НАН КР
от 25 мая 2016 года № 25
(В редакции постановлений от 28 октября 2020 года № 43)

**ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ И ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ МАТЕРИАЛОВ
ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ**

Редакция журнала «Известия НАН КР» убедительно просит авторов руководствоваться приводимыми ниже правилами и ознакомиться с ними, прежде чем предоставят статьи в редакцию. Работы, оформленные без соблюдения этих правил, возвращаются без рассмотрения.

1. Журнал публикует сообщения об исследованиях в области технических, естественных и общественных наук, авторами которых являются академики, члены-корреспонденты, научные сотрудники, иностранные члены НАН КР и другие.

Статьи публикуются в электронных и бумажных вариантах. Электронная версия журнала будет размещаться на сайте www.ilim.naskr.kg.

2. Для опубликования статьи в журнале необходима рецензия, представленная доктором наук по соответствующей специальности в печатном и электронном варианте.

3. Письмо в произвольной форме на имя главного редактора журнала «Известия НАН КР» академика Джуматаева Мурата Садырбековича.

4. Авторы должны предоставить индекс по Универсальной десятичной классификации (УДК). К статье прилагаются фамилии авторов на трех языках (русском, кыргызском, английском), а также электронные версии текста статей и рисунков.

5. В начале статьи нужно указать полное название учреждения, в котором выполнено исследование, фамилии, имена, отчества, научные звания и регалии всех авторов. В конце статьи продублировать указанные данные, добавив почтовый индекс, номера телефонов (служебный, домашний, мобильный), факс и электронную почту, место работы, адрес (страна, город), каждого автора на трех языках (кыргызский, русский и английский). Необходимо также указать лицо, с которым редакция будет вести переговоры и переписку.

6. Авторы в обязательном порядке прописывают названия темы статей, аннотации и ключевые слова на русском, кыргызском и английском языках. Носитель – Диск или флеш-карта.

7. Возвращение рукописи автору на доработку не означает, что она принята к печати. После получения доработанного текста рукопись вновь рассматривается редколлегией. Доработанный текст автор должен вернуть вместе с исходным экземпляром, а также с ответом на все замечания. Датой поступления считается день получения редакцией окончательного варианта.

8. Редакция журнала «Известия НАН КР» принимает сообщения объемом до 15 печатных листов, размер шрифта – 14-й через 2 интервала. Рисунки должны быть выполнены четко, в формате, обеспечивающем ясность передачи всех деталей. Каждый рисунок должен сопровождаться подписью независимо от того, имеется ли в тексте его описание. Страницы должны быть пронумерованы. В тексте нельзя делать рукописные вставки и вклейки. Математические и химические формулы и символы в тексте должны быть набраны и вписаны крупно и четко. Следует избегать громоздких обозначений. Занумерованные формулы обязательно включаются в красную строку, номер формулы ставится у правого края. Желательно нумеровать лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

9. Ссылки в тексте на цитированную литературу даются в квадратных скобках, например [1]. Список литературы приводится в конце статьи. Для книг: фамилия и инициалы автора, полное название книги, место издания, издательство, год издания, том или выпуск и общее количество страниц. Для периодических изданий: фамилия и инициалы автора, название журнала, год издания, том, номер, первая и последняя страницы статьи. Ссылки на книги, переведенные на русский язык, должны сопровождаться ссылками на оригинальные издания с указанием выходных данных.

10. Электронный вариант статей и предоставленных рецензий высылаются авторами на почту **ilimbasma@mail.ru**.

11. Не принятые к публикации работы авторам не высылаются.

12. Статьи и материалы, отклоненные редколлегией, повторно не рассматриваются.

13. Для покрытия расходов на публикацию материалов сумма оплаты за публикацию статьи составляет для авторов, не являющихся членами НАН КР – 1000 сомов; для авторов из стран СНГ – 50 долларов США; для авторов из стран дальнего зарубежья – 60 долларов США.

Издательская группа:
*и.о. директора Шерик уулу Д. (руководитель),
А. Абдыкалыкова, Ж. Кочкорбаева, Камчыбекова Г.*

Подписано в печать 10.11.21. Формат 60×84 ¹/₈.
Печать офсетная. Тираж 100 экз.

Издательский центр «Илим» НАН КР
720071, г. Бишкек, пр. Чуй, 265а